

891
Ф 83

Писаня Івана Франка І.

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ.

Написав

І В А Н Ф Р А Н К О .

З портретом автора.

У ЛЬВОВІ, 1910.

ВІДАНОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

*Знято в фотографічній закладі Е. Тшемеского
дня 30, червня 1910.*

Іван Франко.

841 EK
Ф83
сп-83

Писаня Івана Франка. І.

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ.

до 1890 р.

Написав

ІВАН ФРАНКО.

З портретом автора.

У ЛЬВОВІ, 1910.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

ІНВ. 63

11362

ІЗДАНА ПЕРШОЮ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКО-РАСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ВІД ПЕРШОГО

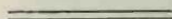
ВІД ПЕРШОГО

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
ВІДПОВІДНО ПІД ЗАРЯДОМ К. БЕДНАРСЬКОГО

З М І С Т.

	СТОРОНА
I. Вступ	3—6
II. Християнство	6—9
III. Освіта	9—12
IV. Найстарший літопис	13—17
V. Поезія	17—19
VI. Проповідь	19—21
VII. Мниї і Патерики	21—23
VIII. Прольогн	24
IX. Толковая Палєя	25—27
X. Апокріфічні оповідання і повісти	27—30
XI. Законодавство і полеміка	30—35
XII. Літописні компіляції XII—XV в.	376—382
XIII. Упадок Південної Руси і початки пів- нічно-руського письменства	36—37
XIV. Червона і Литовська Русь	37—40
XV. Початки друку	40—43
XVI. Протестантство і унія	43—44
XVII. Ставропигійське Братство	44—47
XVIII. Міщанство і козацтво	47—49
XIX. Унія обрядів	49—54
XX. Полеміка про унію	54—57
XXI. Київська митрополія	57—60
XXII. Київські учені	60—63
XXIII. Драматична література XVII віка	64—65
XXIV. Інтермедії і вертеп XVII—XVIII в.	65—67
XXV. Народні пісні і вірші	67—73
XXVI. Літописи XVI—XVIII в.	73—75

	сторона
XXVII. Уніятські видавця XVIII в.	75—80
XXVIII. Православні письменники XVIII в.	80—82
XXIX. Початки національного відродження України	82—84
XXX. Іван Котляревський	84—87
XXXI. Харківська Україна	87—89
XXXII. Початки українського славянофільства. Максимович	89—92
XXXIII. Попередники Шевченка	92 97
XXXIV. Історики України перед Костомаровом	97—101
XXXV. Відроджене в Галичині до р. 1848	101—107
XXXVI. Тарас Шевченко	107—114
XXXVII. Костомарів і Куліш	114—125
XXXVIII. 1848 рік у Галичині	125—129
XXXIX. 50-ті роки в Галичині.	130—141
XL. 50-ті роки на Україні.	141—145
XLI. 60-ті роки на Україні.	145—154
XLII. 60-ті роки в Галичині.	154—177
XLIII. 70-ті роки на Україні.	177—205 -
XLIV. 70-ті роки в Галичині	205—252
XLV. 80-ті роки на Україні.	252—290 -
XLVI. 80-ті роки в Галичині.	290—374
XLVII. Тимчасове закінчене	375
Додатки	376—386
Показчик імен і річий	387—444

Переднє слово.

Мало який твір не тільки в нашій, але і в інших письменствах був писаний серед таких прикрих і важких обставин, як отсей мій „Нарис“. Позбавлений свободи обох рук від кінця цвітня 1908 р. я мав утруднену всяку духову роботу і користуване книжками не тільки сею фізичною безвладністю, але ще більше може психічним неспокоєм. Се нехай буде оправданєм, що мій „Нарис“ виходить не так повний і не так може викінчений у деталях, як би мені бажало ся.

Першою моєю пробою дати нарис історії літератури та духового життя українського народа, була стаття „Южнорусская литература“, написана 1904 р. мною по російськи для видаваного в Петербурзі лексікона Брокгавза і Ефрона. Ся робота дістала ся мені з порученя проф. А. Кримського, і була надрукована в т. XLІ ст. 300—326 і видана також окремою відбиткою.

Зимою р. 1907 удав ся до мене будапештенський професор Ашбот з порученя берлінського слявіста А. Брікнера з просьбою написати огляд літератури південно-руського народа для

мадярської енциклопедії літературних історій усіх народів, видаваної будапештенською Академією Наук. По листовім порозумінню з проф. Ашботом я написав нову статтю зовсім незалежно від російської, німецькою мовою, яка в Будапешті з поручення проф. Ашбота і при його співучасті була одним із його слухачів перекладена на мадярську мову. Бувши весною минулого року в Будапешті і відвідавши особисто проф. Ашбота в його помешканню, я переконав ся, що моя стаття в мадярськiм перекладі вже зложена, і доповнив її ще короткою згадкою про бачвансько-руське письменство. Чи вийшла мадярська енциклопедія з моєю статтею в світ, доси не знаю. Німецький текст моєї статі я одержав ще при кінці 1907 р. і переслав її до Відня, до редакції „Oesterreichische Rundschau“, яка згодила ся опублікувати її, знаючи від мене, що рівночасно друкує ся мадярський переклад. Коли одначе публікація моєї статі в „Oesterreichische Rundschau“ відложена була на неозначений час, я весною минулого року випросив рукопис назад від редакції, і тоді ж почав переробляти статтю на нашу мову. В німецькiм тексті вона мала об'єму не більше як 5—6 аркушів друку. Вважаючи такий куций об'єм невідповідним для потреби нашої публіки, я положив собі дати в перерібці об'єм 12—15 аркушів, та вона, як бачимо, виросла до об'єму поверх 25 аркушів.

З разу я думав довести свій „Нарис“ до кінця XIX в., але широкий об'єм, до якого роз-

росли ся остатні розділи, змушує мене урвати на р. 1890. Думаю, що книжка не стратить на тім, тим більше, що 90-ті роки минулого віку вимагали би ще просторійшого оброблення, як 80-ті. Як суррогат тих остатніх розділів я дам у однім із найблизших томиків моїх „Писань“, яких серія розпочинаєть ся отсим „Нарисом“, передрук моєї статі „З остатніх десятиліть XIX в.“, друкованої в Літературно-Науковім Вістнику р. 1901 т. XV під її первісним титулом „Молода Україна“ з деякими додатками.

Львів дня 10 цвітня, 1910.

I. Вступ.

Лежить щось у історії і в природі українського (південно-руського або малоруського) народу¹⁾, що вказує на тісний і тисячолітній зв'язок його людности з заселеною ним країною: та сама постійність і однаковість при частковій ріжнородности, та сама соняшна лагідність і живість спарована з тужливістю властивою степовій країні. Історичні дослідження вистежують сліди сего народу майже аж до великої славянської міграції в VI в., показують його предків у на пів забутих Антах, розвертають нам образ його родового і племінного життя в VIII і IX віках, виявляють перші сліди само-

¹⁾ Українці або Малоруси, звані також Русинами, давніше Русичами, Южнорусами, по латині Rutheni, се парість північно-східного європейського племені Славян, що складається з Южнорусів, Великорусів і Білорусів. Южноруси, у яких тепер назва України, як вираз новорозбуженого національного самопізнання, розповсюдилось що раз більше, замешкують чи то збитою масою, чи більшими колоніями широкі простори краю від Попради і Сяна в Галичині аж до stokів Кавказа і від південних stokів Карпат на Угорщині до рік Припеті і Десни в Росії, не числячи численних колоній у Південній Угорщині, Добруджі, північно-східній Азії, в Сполучених Державах і в Канаді в північній, та в Бразилії і Аргентині в південній Америці. Їх людність обіймає тепер поверх 30 мільйонів душ. Про їх історію від найдавніших часів див. простору історію Руси-України проф. Михайла Грушевського, якої перший том вийшов також по німецьки і яка доси доведена до шестого тома.

стійних державних організації між ними в першій половині IX віка, значно перед легендарним приходом варяжських трьох братів, і доказують, що старе національне ім'я Русь не було імпортованим варяжським прозвищем, але місцевим виплодом південно-руської, спеціально полянської, київської державної організації. Ясне світло історії паде на сю південно-руську державу аж у половині IX віка, за князювання Володимира Великого, який защеПЛене тут уже давно християнство зробив державною релігією, релігією руської держави, яка не була ним утворена, але вже тоді дійшла до вершини свого розвою і з кінцем його пановання почала хилити ся до упадку.

Так само як християнство в Києві і інших важних південно-руських культурних центрах (правдоподібно забутих тепер західно-руських городах Червені і Волині) існувало довго перед Володимиром, мусіли також початки духового, а спеціально навіть літературного життя існувати давно перед його часом. Найстарша відома нам пам'ятка того письменства, так званий Супрасльський рукопис, походить правдоподібно з початку IX віка і повстала не менше правдоподібно під впливом безпосередніх учеників Мефодія, на що вказують численні моравізми в язиці поруч із не менше численними червонорусізмами, малочисленними польонізмами і чехізмами на тлі найстаршої, в Мораво-Панонії і Болгарії виробленої церковно-славянської мови. В найстаршій київській літописі, невірному приписуванім Несторови і зрадагованім у початку XII віка, дійшли до нас найстарші пам'ятки державного життя Южної Руси, відомі договори Олега, Ігоря і Святослава з Греками, уложені дуже стародавньою мовою. В однім, що правда не дуже віродостойнім уступі тзв.

панонського житія Константина знаходимо згадку, що Константин, бувши коло р. 860 в Херсонесі в південнім Криму, знайшов там у одного чоловіка Євангеліє і Псалтир писаний руськими буквами, а в палейнім додатку до сего уступу читаємо: „Се же буди відомо всім язиком і всім людям, яко рускій язик не откуду же прія віри святія сея, і грамота руская никим же явлена, но токмо самим Богом Вседержителем... І грамота руская явила ся Богом дана в Корсуні Русину, от него же научи ся філософ Константин. Тоже муж Русин бяше благовірен, постом і добродітельно в чистій вірі уєдинив ся, і то єдин от руска язика яви ся преже христіан сій, і невідом никим же, от куду єсть. Тоже бисть в дни Михаїла царя і Ірини благовірнія. Костянтин же філософ нарицаємий Кирил, створил грамоту словенским язиком, глаголемую литу, в дни Михаїла царя греческаго і в дня князя Рюрика новгородскаго, єго же сином русская земля преїде“. (Памятки, т. I., ст. LXII і LV). Лишаючи на боці питанє про винахід глаголиці, доси невияснене вповні, мусимо зазначити, що так звана кирилиця, або як тут кажесть ся, руське письмо, утворена на підставі грецької унціальної азбуки, виявляє деякі схожості з готицькою азбуккою, винайденою Ульфїлою у IV віці і вживаною в Криму аж до XIV віка, а деякі букви взяті з єврейського квадратного письма, що все вказує далеко швидше на Південну Русь, як на Болгарію як на місце повстанія кирилиці.

Південно-руське письменство так само як південно-руська державна організація виступає перед нами вже в X віці на досить високім ступні розвою. Найстарша часть київського літопису, що сягає до смерті Святослава, була правдоподібно зложена ще за часів Володимира

Великого. Бачимо в ній твір, у яким видно сліди давно вже розвитої грамотності, досить високо розвиненій історичній і риторичній стилі, багато вироблену мову, а в політичних і етнографічних уступах незвичайну широту погляду і реалізм у представленю фактів. Весь найстарший літопис, що сягає до смерті Володимира Мономаха 1125 р., декуди ядерний і майже ляпідарний у вислові, з численними поетичними і риторичними вставками, з троха шабльоновими характеристиками виднійших політичних діячів, являєть ся в протиставленю до рівночасних візантійських хронік твором дуже визначним, багатим різнородними фактичними подробицями, а дуже скупим на власні редакторські комбінації, і обік визначного історичного значіння має також високу літературну вартість не тільки задля свого язика, а також задля численних побутових, історичних та місцевих переказів і високо драматичних епізодів.

II. Христіянство.

З заведенєм христіянства через Володимира Великого наплила до краю більше або менше численна грецька єрархія і духовенство. Знаємо, що аж до половини XIII віку всі київські митрополіти тільки з двома виїмками були Греками. Низше духовенство, що мало діло з широкими людськими масами не обізнаними з грецькою мовою, було по містах зразу також грецьке, та мусіло швидко зрушити ся, а по селах очевидно мусіло бути руське. Христіянське богослуженє вимагало писаних церковних книг. Які вони були зразу на Руси, не знаємо докладно. Найстарше відоме нам євангеліє з половини XI віка, славне Остромирове єван-

геліє, являєть ся, як тепер бачимо, не новгородським, але київським продуктом, і не копією з болгарського оригіналу, як думали старші російські вчені, але копією із старшого руського оригіналу.

Нема сумніву, що в перших віках християнства перейшла в Південну Русь значна часть того церковно - славянського письменства, що в IX і X віках за почином славянських апостолів Константина і Мефодія витворило ся і пишно розцвило в державах Великій Моравії і Болгарії. Найстарша памятка південно-руського світського письменства, призначена для читання освічених світських людей з найвищих суспільних кругів, так званий Сборник Святослава з р. 1073, являєть ся південно-руським перекладом такого самого зборника, перекладеного з грецького оригіналу на староболгарську мову для князя Симеона. Другий збірник Святослава, писаний 1076 р. тим самим автором, що й перший, являєть ся в значній мірі, а може навіть зовсім самотійною роботою того автора, містячи обік перекладених ним із грецького уступів також інтересні статі його власного складання.

Не треба занадто перецінювати розмір церковного і морально-поучительного письменства, перенесеного на Русь із Болгарії в готових перекладах. Не можемо нічого певного сказати ані про літургічні книги, які були перекладені ще в Моравії і в Болгарії, ані про інші збірники, о скільки вони перейшли до нас у перших віках християнства. Із троха пізнійших часів маємо старо-руські копії майже всіх важнійших творів панонського і болгарського письменства, починаючи від життя Мефодія, якого найдавніша копія із XII віка заховала ся в південно-руським рукописі, що тепер нале-

жить до бібліотеки Успенського собора в Москві, і від легенди про життє обох славянських апостолів, яка в окремій руській редакції вийшла в склад найстаршого кївського літопису. Маємо далі в старих південно-руських копіях твори Климента Охридського, Іоанна Екзарха, Монаха Храбра і інших староболгарських письменників. Натомість дослідями новітніх письменників виказано, що не мало церковних книг або покровних із ними духовних збірників були зложені, згідно перекладені з грецького в Південній Русі. Між такими збірниками треба головню назвати Прологи так званих руських редакцій, уложені на підставі грецьких Менологіїв; руські Прологи визначають ся багатством руських і славянських вставок, а надто статтями поучительними або притчами і короткими оповіданнями долученими до групи святих кожного дня. Староруське походженє треба признати також для вельми розповсюженого збірника приказок і духовних афоризмів, відомого під назвою Пчела; збірник приказок під таким самим титулом, уложений ще в X віці в Болгарії, не має нічого спільного зі староруською Пчелою. До таких збірників уложених у старій Русі належить також Маргарит, зложений із слів переважно Іоана Златоуста з додатками інших старих отців церкви, на взір старо-болгарського Златоструя, уложеного царем Симеоном. Взагалі треба сказати, що вже в половині XI віку в Південній Русі все найнотрібнійше для богослуження і релігійного життя широких верстов народа було чи то перекладане з грецького, чи то попереводжене з болгарського, чи то поперероблюване власною працею. До таких перерібок належали просторі празничні Миней, правдоподібно на весь рік, із яких пару місячних книг опублікував проф.

Ягіч у Петербурзі. В половині XI віка треба зазначити важний факт, що князь Ярослав закладає першу бібліотеку при Софійським Соборі, і zatrudняє при ній багато писарів та перекладачів. Нема сумніву, що переписувано також грецькі тексти; маємо найстарші послання київських митрополітів, родовитих Греків, у грецьких текстах і в рівночасних старо-руських перекладах.

III. Освіта.

Питанє про письменську і перекладну діяльність у старій Русі в'яжесть ся тісно з питанєм про стан освіти і шкільництва в тих найстарших часах. Маючи на увазі те, що найстарша староруська інтелігенція складала ся з воївників і купців, по часті Норман, по часті Славян — людей, що звичайно по кілька разів у житю відбували близші або дальші походи і подорожі і пробували довше або коротше в різних визначних культурних центрах Заходу, Півночі, Сходу і Півдня, таких як Новгород, Київ, Корсунь, Константинополь, не говорячи вже про дальші східні і західні землі, мусимо припустити, що значна часть тих купців і воївників була хоч по троха познайомлена з мовами германськими, перською, арабською та грецькою. В найстаршій пам'ятці нашого письменства, в згаданім уже Супрасльськім рукописі, маємо під днем 17-го лютого, переклад корсунської легенди про сімох корсунських єпископів і апостолів — живе свідцтво близьких духових відносин Руси з полугрецьким Корсунем. З часів Володимира Великого маємо перше свідцтво про заснування в Києві шкіл для боярської чаді. Несповна

сто літ пізнійше бачимо київського дружинника князя Святослава, Василя, висланого на Волинь з метою оглянути тамошні школи.

Значними центрами книжної просвіти були також монастирі, в яких деякі монахи ціле життя присвячували переписуванню богослужебних або душеполезних книг. Старі літописі згадують також про многих князів, митрополітів, єпископів як про людей книголюбних і широко вчених, філософів, про яких мусимо допустити, що вони крім своєї церковно-руської знали також грецьку мову і дещо з грецького писемства. Оба старо-руські митрополіти руського походження, Іларіон і Климент Смолятич, були люди високо освічені і талановиті письменники, хоча з писань другого лишило ся нам тільки дещо тай то непевне.

Між монастирями Південної Русі займає перше місце славний Печерський монастир у Києві, що в XI і XII віці видав ряд мужів заслужених також у писемстві. На чолі тих мужів стоїть ігумен Теодосій, головний організатор монастиря, від якого лишило ся нам декілька поучень і посланій, декотрими письменниками запідозрених, але на мою думку автентичних. Другим у ряду являєть ся чернець Нестор, якого до недавня вважали автором найстаршого літопису, та якому присудити можна напевно лише два твори: Житіє Бориса і Гліба і Житіє Теодосія Печерського. Третім видним печерським письменником я вважаю монаха Теодора, ученика Теодосієвого, якого перу безсумнівно належить опис віднайдення мощей Теодосія в р. 1090 і якого я вважаю редактором так званого Печерського літопису, що творить третю часть початкового літопису від смерті Святополка Окаянного до р. 1090.

Вихованцем печерського монастиря був

мабуть також чернігівський ігумен Данило, прозваний Паломником, автор відомого опису своєї подорожі до Палестини, що являєть ся взірцем пізнійших південно- і північно-руських описів, а своєю точністю, живістю і талановитістю оповідання і патріотичним духом належить до найкращих пам'яток середньовікового паломництва взагалі, а на Русі лишив ся й доси недосягненим і тішив ся великим поведженням і розповсюдженням, чого доказом між иншим є й те, що навіть у Галичині маємо декілька його копій із XVI і XVII віку¹⁾. Легковірний як усі монахи, ігумен Данило з уподобанем оповідає про все, що видів і чув, нотуючи при різних святих місцях багато апокріфічних легенд і місцевих оповідань, у тім числі також невідому ні звідки інде звістку про побут князя Олега на Родосі.

Правдоподібно з міщанського стану, а власне з Київлян, походив також згаданий уже Святославів дружинник, Василь, автор остаточної і найцікавішої з літературного боку частини найстаршого літопису, що починаючи роком 1093 уриваєть ся на році 1113 і в своїй основі займаєть ся центральною особою Володимира Мономаха аж до його вступлення на київський престол, систематично проводячи в тім оповіданню своєрідні федералістичні ідеї союзу князів під верховенством Великого князя київського, для усунення князівських сварів і спільної боротьби з Половцями. Особливим

¹⁾ Варто зазначити, що першим південно-руським паломником до Палестини був київський монах Варлаам, ігумен мабуть найстаршого київського монастиря св. Дмитрія. Варлаам не лишив опису своєї подорожі, а в літописі зазначено лише, що вертаючи з Палестини караваною, тягнуеною 400 волами, вмер у дорозі. Варлаам був учеником св. Антонія.

літературним інтересом у тім першім, визначно політичним південно-руським творі відрізняється особливо високо драматичний епізод про осліплене Василька Теребовельського, в яким автор згадує також дуже цікавими словами про свою власну стрічу з осліпленим і увязненим Васильком.

Між письменниками старої Південної Русі займає видне місце також один князь, Володимир Мономах, своїм Поученням дітям, у якому маємо крім властивого поучення також нарис автобіографії князя і способу його життя, а на кінці коротенький лист до князя Олега. Твір визначається простотою і щирістю тону, а автобіографія дає вельми цінний образ князівського життя в тих бурливих часах.

Зовсім иншого рода твором є так зване Моленіє Даниїла Заточника, гумористичний витвір якогось скомороха, зложений з напущених фраз і хитромудрих афоризмів, сплєтених у калейдоскопічній беззв'язности, з доданим при кінці мотивом грецького переказу про перстень Полікрата: буцім то якийсь Данило заточник, прогнаний неласкою князя Святослава на озеро Лач, написав йому се Моленіє на доказ свого дотепу, і сховавши його в пушку, кинув у воду; пушку проковтнула риба, рибу зловили князеві слуги, а отворивши її живіт, найшли пушку і передали князеві, який улашковав велемудрого заточника.

IV. Найстарший літопис.

Найважливішою памятною старо-руського письменства треба без сумніву вважати твір, що має титул „Рускій літописець“, а докладніший „Се повѣсти временних літ, откуда по-

шла руская земля і хто первѣе нача в Києвѣ княжити“. Сей історичний твір обіймає час від найдавніших, відомих авторови споминів старославянського розселення, племенного поділу північно-східних Славян і побуту староруських племен, далі йдуть перекази про початки державної організації південної і північної Русі, про найстарших князів київських, про хрещенє Русі і панованє Володимира, про його безпосередніх потомків аж до панованя Володимира Мономаха включно. Се т. зв. найстарший літопис, редагований безперечно в Києві в першій половині XII віка, який пізнійше був продовжуваний різними руками з різних жерел у т. зв. першій Київській літописі, що сягає аж до монгольського нападу 1240 р.

Перша половина сего твору, що сягає до 1113 р., в якому правдоподібно була зредагована, має назву найстаршого літопису і дійшла до нас у багатьох рукописних копіях, у яких можемо розрізнити дві редакції, неслушно досі називані одна південною, а друга північною, бо обі були зредаговані на Півдні, одна в Києві, а друга може в Чернигові, на що вказувало би включене в неї поученє чернігівського князя Володимира Мономаха. З огляду одначе, що Мономах умер великим князем у Києві, краще буде допустити, що обі редакції такі повстали в Києві.

Найстарший літопис в обох редакціях має компілятивний характер і складає ся з різних елементів, оригінальних і перекладаних або перероблюваних, що розпадають ся на чотири часті, відмінні що до свого походження, а зв'язані тільки одною спільною редакцією. Перша часть, що сягає від початку до смерті князя Святослава, містить у собі крім вставок із грецького хроноґрафа Григорія Гамартола, також

виписки із болгарського хронографа враз із легендою про славянських апостолів Кирила і Мефодія, далі норманські заги про норманських завователів Рурика з його братами, Олега, Аскольда і Дира, Ольгу і її мужа Ігоря і їх сина Святослава. Стоймо тут без сумніву на історичнім ґрунті, але далекі від історичної правди, бо всі найважніші події, подані в нашій літописі про життя тих осіб, носять на собі виразний характер поетичного вимислу, нераз у високо драматичній формі, або навіть у мало що зміненій поетичній формі, і майже всі без виїмка при порівнянних дослідях з иншими сучасними жерелами показують ся відбитками міжнародніх заї та легенд про творенє нових держав, або самовільні перерібки подій, що на правду виглядали зовсім инакше.

Обік тих частин, які можна вважати династичною традицією пануючої династії Руриковичів, маємо в найстаршій літописі три важні пам'ятки документального характера, про яких автентичність, особливо двох перших, не можна сумнівати ся; се договори Олега з Греками з р. 911, договори Ігоря з Греками 941 і договори Святослава з Греками. Сі договори крім високої історичної вартости важні також як літературні пам'ятки, даючи нам найстарші зразки актового язика і юридичної термінології дохристиянської Руси X в.

Крім сих документів маємо в першій частині літопису також ряд дуже важних місцевих записок, привязаних або до певних місць, або до певних осіб. Ті записки між иншим свідчать про те, що значиний час перед заведенем християнства, ще може в IX віці, був звичай записувати важніші події чи то на окремих табличках, чи на вільних полях якихось старших, може чужих рукописів.

Друга часть найстаршого літопису, що починає ся панованєм Ярополка і кінчить ся упадком Святополка Окаянного, писана очевидно по одному пляну якоюсь духовною особою, напевно сучасником Володимира Великого, але таким, що мало цікавив ся політичними відносинами Південної Руси, а далеко більше дбав о обрисованє морального обличчя своїх героїв. Оповіданє починає ся коротким описом панованя Ярополка і його убійства слугами Володимировими, і високо драматичним оповіданєм про перші роки панованя Володимира, де він малюєть ся правдивим Варягом, насильником і многоженцем; потім іде просторе оповіданє про його наверненє на християнство, оповіданє зложене далеко більше з легендарних мотивів (іспитанє вір, образ страшного суду як доказ правдивости християнства), ніж із історичних фактів, і розширене дуже просторими вставками, перекладеними з грецьких жерел (промова філософа з поданєм змісту старозавітної історії, і поученє Володимиру дане буцим то йому курсунським духовником, а перероблене із грецького твору Михайла Синкелла). Можливо що до оповіданя про Володимира було пізнійше додане оповіданє про вбійство його синів Бориса і Гліба їх братаничем Святополком і про трагічний кінець тогож Святополка, але й се оповіданє очевидно написане особою духовною, у якої поза моральними моментами нецають політичні.

Третя часть літопису, що обіймає часи від смерти Святополка до р. 1090, компільована також духовною особою і її можна вважати коли не в повні, то в значній частині тим Печерським літописом, про котрий згадуєть ся в Патерику і якого авторство приписуєть ся там Несторови. З порівняня сеї частин літопису

з дійсними писаннями Нестора переконуємо ся, що він не був автором того літописного оповідання, а був ним по всякій правдоподібності печерський монах Теодор, який сам про себе згадує, що вступаючи до печерського монастиря застав іще Теодозія живим, а в р. 1090 віднайшов його мощі в його келії.

Остатня часть найстаршого літопису, починаючи від р. 1091 і вриваючи ся р. 1111, являєть ся нам окремим твором, писаним рукою світського чоловіка, Київлянином і дружинником київського князя Святослава, на імя Василієм. Про себе самого він оповідає тільки те, що в шкільних справах був післаний з Києва на Волинь і бачив ся там з осліпленим князем теребовельським Васильком, але ціле його оповіданє про ті бурливі роки, про переговори і зїзди князїв та боротьбу з Половцями навіяне політичною думкою про доконечність союзу князїв супроти спільного ворога і занехання домашніх роздорів.

В т. зв. Лаврентієвськїм кодексі найстаршого літопису під текстом оповідання про появу чуда в Печерській Лаврі в р. 1111, перерваного майже на половині, стоїть підпис: „И҃г҃менъ Силикестръ сѣа҃ Мѣхѣла напѣса҃ книгъ си лѣтописецъ надѣи сѣ ѿ кѣ мѣть приати при князи Володимѣръ княжцѣю ѿмѣ Киевѣ, а мѣк в то время и҃г҃менѣцѣю оу сѣа҃ Мѣхѣла въ ѿ҃҃.х.к.д̄ индикта д̄. лѣт̄. а иже чѣтѣть книгы сѣи. то буди ми къ мѣтѣваѣ“. Сей підпис, якого нема в Іпатськїм, гетье Печерськїм кодексі, де натомісь оповіданє про чудо в Лаврі доведено до кінця, я вважаю свідощвом редактора, що звів до купи розрізнені доси части найстаршого літопису. Його духовою власністю я вважав би уміщені в першій частині характеристики руських племен, та твердженє про походженє Славян

з над Дунаю. Характеристика життя південно-руських племен, особливо Деревлян і Кривичів, що вони „живаху зк'риним скразом, живше скотськи“, єсть дословним перекладом слів Малали про життя Атенян перед Кекропсом, бунім то вони тоді, не признаючи подружя, жили *δερῶδες τροπῶ*.

У. Поезія.

Найкращим твором старого південно-руського письменства, а власне твором поетичним, зложеним своєрідною ритмічною прозою, а властиво більше менше правильними віршами, є Слово о полку Игоревѣ, якого основою був похід князя Игоря Святославича з Новгорода Сіверського і його брата Всеволода Курського весною 1185 р. проти Половців, який скінчився повним поразкою Русинів над річкою Каялою, полоненням князів, пізнішою втекою Игоря і замиренням, яке заключилося шлюбом Володимира, Игорєвого сина, з половецькою князівною в р. 1187. Поема написана очевидно сучасником, а може й очевидцем походу, по всякій правдоподібності того самого 1187 р. Клясичним доказом на це може служити той розділ поеми, де автор відкликається до сучасних князів, аби помогли Игорєви, і де між тими сучасними живими князями згадано також з великими похвалами галицького князя Ярослава Осмомисла, що вмер при кінці тогож 1187 р. Поема визначається красотою і поетичністю стилю, який дуже часто виблискує алітераціями і асонанціями властивими старо-германській поезії, сутим мітичним підкладом, по части взятим із народніх вірувань, а по части може витвореним як *loci communes* поетичною шко-

БІБЛІОТ. 2

Державного Палацу Міністерства

М. Київ

11362

лою боярсько-дружинної верстви, яка очевидно мусіла існувати в старій Південній Русі довгі століття, коли її сліди і ширші останки маємо в літописі і в окремих копіях. Із таких останків найінтересніший уривок пісні про степове зілеєвишан і половецького співака Оря, поміщений на чолі Галицько-Волинського літопису в додатку до похвали князя Романа. При ближшій розгляді композиції Слова о полку Ігоревѣ переконаємося, що воно не одноцільний твір, але дійшло до нас у пізнійшій редакції, яка порушивши текст первісної поеми про похід Ігоря попростикала його вставками і відривками давнійших пісень із XI віка. І з тих вставних пісень найцікавіша пісня про Полоцького князя Всеслава, що не має ніякого зв'язку з поемою про похід Ігоря. Сам редактор визначається тим, що знає про старого співака Бояна, подає у вступі його характеристику, з якої видно, що се був поет XI віка, а в дальшому тексті вставляє подекуди, до річи і не до річи цитати із тогож Бояна, з яких один попсований аж до утрати всякого змісту. В самій поемі найгарячіші уступи: опис двох битв Русинів із Половцями, патріотичний поклик автора до сучасних князів, щоб ратували честь Русі і помстилися на Половцях, і високо поетичний плач Ярославни, жінки Ігоря, що в часі походу свого мужа сиділа в укріпленім городі Путивлі.

На жаль Слово о полку Ігоревѣ дійшло до нас у одинокій копії з XIV або XV віка, яка опублікована уперве графом Мусін-Пушкіном у Москві в р. 1800, затратила ся підчас пожежі Москви в 1812 р. — тепер можемо мати майже певність, що не згоріла, бо палата Мусін-Пушкіна не згоріла в Москві у тім році.

Обік боярсько-дружинної поезії була також духовна, з якої дійшли до нас віршований Канон Кирила Туровського і віршоване способом подібним до Слова о полку Игоревѣ Слово о Лазаревім воскресенні, яке дійшло до нас у кількох неповних копіях. В тім Слові представлено праотців у пеклі, які довідавши ся про те, що померший Лазар має воскреснути, передають йому зворушливими і високопоетичними словами свої муки в пеклі і просьбу до Христа, аби прийшов визволити їх.

VI. Проповідь.

При браку правильної школи була для широких мас народніх устна проповідь одним способом просвіти неграмотних людей. Старо-руська проповідь витворила ся на взір грецької. Особливо великі отці церкви Василій Великий, Григорій Богослов і Іоан Златоустий були старанно перекладані і служили духовним або як взірці для власних проповідей, або переклади відчитувано в церквах. Щоби зблизити їх до розуміння народньої маси, ті твори грецької риторики дуже часто вкорочувано або перероблювано та розширювано цікавими інтерполяціями власного складання. З тих популярних проповідей дійшло до нас дуже мало; можливо, що їх останками треба вважати ті короткі безіменні поучительні слова, поміщені в Прольогах і Измарагдах, яких взірців у грецькім тексті не можна дошукати ся. Із проповідей висшого стилю, призначених для найвисших сфер південно-руської суспільности, маємо Слово о законѣ и благодати митрополїта Іларіона, майстерний витвір високої риторики з глибоко відчутю похвалою Володимира. Плодовитим проповід-

ником був Кирило Туровський, зразу аскет, стовпник, пізнійше єпископ, який крім кільканацятьох проповідній полишив по собі також притчу про сліпця і хромця, майстерний твір духовної беллетристики. Із численних проповідній митрополита Кліма Смолятича віднайдено дещо досить сумнівної вартости; можливо, що дещо ще можна буде віднайти серед множества слів загально затитулованих Слово Климентово або Із словес святих отец. Із безіменних поучень найважнійші ті, що звернені против поганських вірувань новохрещеного народа, так званого двоєвірія; між ними найважнійше Слово нѣкогого Христолюбца; обік того треба піднести цілий ряд безіменних проповідній против прастарого руського налогу пияцтва серед світських і духовних людей.

Тісно з проповідями вяжуться численні посланія єпископів до підвладних або до князів, які також відчитувано в церквах, і де крім загальних релігійних поучень обговорювано також спеціальні руські відносини. Що до самого читання, то треба поперед усього пригадати, що лектура — розуміється, релігійних та моралізаційних книжок — у Південній Русі вважала ся сама собою ділом Богу милим і душеполезним, і як така величала ся в різних невеличких поученнях. Оттим-то було багато людей, що займали ся такою лектурою в роді аскези для спасеня душі, вивчували на память цілі книги, особливо Псалтир, і виписували окремо найлюбійші відділи і цитати з різних улюблених авторів. Таким робом повстали численні збірки популярних поучень, як ось невідома нам близьше Златая Матица, близьше відома Златая Цѣпь і широко розповсюджена збірка, відома в дуже різних редакціях п. з. Измарагд, якої декілька копій різного складу

маємо також у Галичині. Коли Ізмарагд має переважно світський характер, то аналогічний йому Паренетікон, себ-то вибір поучень Ефрема Сирина, має переважно духовний, аскетичний характер. Ще виразніший аскетичний характер має так звана Книга Студіт, вибір аскетичних поучень Теодора Студіта, основника Студійського монастиря в Константинополі, якого устав послужив також основою монастирського устава Печерського монастиря.

VII. Миней і Патерики.

Між книгами призначеними для читання не лише духовних, але також світських людей найвидніше місце займали Миней і Патерики, обі збірки житій святих. Ріжниця їх була в тому, що Миней містили в собі життя святих впорядковані по дням кожного місяця, а Патерики містили життя, події і речення аскетів і анахоретів різних місцевостей. Миней маємо два ряди: Миней Четї, в яких містять ся просторі життя святих, і Миней празничні, в яких містять ся відправи церковні, або канони на честь кожного святого або групи святих, що потерпіли разом муки або жили разом в одній обителі і в однім часі; ті відправи основані звичайно на життях відповідних святих, але дуже часто, приміром у відомих нам празничних Минеях із XI віку, фактичних даних про життя святих дуже мало або й зовсім нема, тільки голе славословіє на різні лади. Що Четя Минея належала до найстарших книг переведених на південно-руську мову, доказує нам згаданий уже Супрасльський рукопис, якого перша половина із додатковими життями при кінці містить мартівську Четю Минею. Величезний

засіб житій, переважно спадщину князівсько-дружинних часів Південної Русі, але також не мало пізнійших перекладів із XIV і XV віка зібрав у XVI віці московський митрополіт Макарій у своїх Великих Четях Минеях, додавши до житій відповідних святих письменників також по змозі усі їх твори перекладені на церковно-славянську мову, які тільки міг запопастися. Сю колюсальну збірку розпочала друкувати петербурська Академія наук і довела доси в 12 томах від 1 вересня до грудня.

Що до Патериків, то в старій Південній Русі були відомі, здається, вповні або по частині всі три головні Патерики, Скитський або Тебаїдський в горішнім Єгипті, Синайський і Палестинський. Із тих Патериків зроблено було ще в Греції вибір звання Лімонарії (цитриповий сад), який також за князівських часів був перекладений на тодішню церковно-славянську мову. Отсі Патерики, а також пребогатий змістом Пандект Нікона Чорногорця, перекладений на південно-руську церковну мову не пізніше XII віка, мали значний вплив на зложене Київсько-печерського Патерика, dokonане без сумніву в віках XII до XIV. Найстаршою частиною того Патерика треба вважати затрачене тепер житіє Антонія, простору компіляцію зложену ще мабуть в XI віці, з якої до Печерського Патерика дійшло декілька житій найстарших отців. Одно з тих житій, а власне житіє Нікона Затворника, буцім то пізнішого єпископа Новгородського, являється дуже мало відмінною перерібкою житія одного сприйського монаха, поміщеного в Пандекті Нікона Чорногорця. Другим найдавнішим автором Печерського Патерика був згаданий уже Нестор чорноризець, якого житіє Теодозія стоїть на чолі найстаршої редакції Патерика і було на-

писане на взір життя святого Сави Преосвященного, що стоїть на чолі Палестинського Патерика. Первісна редакція Печерського Патерика складається з трьох окремих частин: із згаданого вже Несторового життя Теодозія, далі із послання Полїкарпа, ігумена Володимирського, до Акіндіна чорноризця печерського, про обов'язки чернечого життя, які він ілюструє життями тих святих печерських, що були йому відомі. Акіндин у своїй відповіді, найпросторійшій частини Патерика, подає зразу витяги із життя Антонія, а потім довгий ряд оповідань чи то своїх власних, чи інших братчиків про пізнійших святих XI—XII віка. Життя Антонія окреме було відоме ще в XIV віці. Сам Патерик Печерський протягом дальших віків дізнав кількох редакцій і одного перекладу на польську мову, що творить також окрему редакцію і була dokonана митрополітом Сільвестром Коссовом. Найпізнійша південноруська редакція, значно розширена супроти найстаршої мабуть пізнійшими життями печерських святих, була dokonана 1649 р. київо-печерським ігуменом Яковом Тризною. Одна із нечислених її рукописних копій зберігається доси в бібліотеці Онуфрейського Василіянського монастиря у Львові. Важні причинки до найстаршої частини Патерика, зібрані правдоподібно монахом Теодором, редактором Печерського літописця, містяться в найстаршій київській літописі. Маємо тут між иншим нарис життя і характеристику Теодозія зовсім відмінні від Несторового, і дещо інтересне про Теодозієвого наступника Нікона, чого також не подав Нестор.

VIII. Прольоги.

Щоб зробити весь річний цикл житій святих, які заповняли Четю Минею, доступнішим для широкої публіки, ще в Греції в IX і X віках роблено короткі витяги з важніших житій. Правдоподібно ті витяги були лише більш або менше просторими поясненнями до дістіхів, двовіршових або іноді чотирівіршових епіграм, що містили в найкоротшій формі головні дати про жите і смерть даного святого. Ті стихи з доданими до них поясненнями, впорядковані по місяцям, утворили так званий Стишний Прольог, на мою думку старший від просторішого, чисто прозового Прольога, якого першим грецьким взірцем був Менології царя Василія, зрадагований у X віці. Той Менології не був дословно переложений на церковно-славянську мову, тільки послужив основою для троха просторіших перерібок житій грецьких святих, до яких південно-руські перекладачі і редактори додавали по своїй уподобі славянські, готські, вірменські і інші житія, а також короткі поученя, притчі і т. п. Отак зрадагований південно-руський Прольог, який уже в Південній Русі дізнав багато змін, перейшов згодом у XV віці у Московщину, де знов був де в чому розширений, де в чому вкорочений, і в тій північно-руській редакції надрукований уперве у Москві в роках 1641—1643 в трьох томах, що обіймали кожний по чотири місяці, а тепер звичайно переписується і друкується в двох книгах, з яких перша зовеся сентябрьскою і містить місяці від вересня до кінця лютого, а друга мартівською, що містить місяці від марта до серпня.

ІХ. Толковая Палєя.

Зовсім у иншу сферу, а власне в сферу високої теологічної полеміки, веде нас збірка названа Палєя Толковая. Не можна сказати, щоб у старій Південній Русі не були відомі спеціально теологічні твори, такі як Івана Дамаскина або Шестоднев Василя Великого, коли не в перекладі, то в грецькій оригіналі. Майже на певно можна сказати, що відомий тут був також Шестоднев Іоанна Екзарха болгарського. Основна думка сих двох творів, а також основна думка невеличкого грецького твору *Палаїї Історикі* послужили основою просторі, без сумніву у XII віці в Південній Русі зложеної енциклопедії, званої Палєя Толковая. Метою сего твору було в одноцільнім, високо вченим стилем зложенім викладі подати весь обсяг людських відомостей про природу, про чоловіка, про творенє світа і про стародавню сторію Жидів аж до Різдва Ісусового; одначе спеціальний виклад доведений тільки до кінця панованя Соломона. Окрім того другою метою сего твору було в полемічних екскурсах долучених до кожного важнішого уступа доказати Жидам, що їх власна письменна і устна традиція все і скрізь доказувала, що Ісус єсть правдивий син божий, спаситель світа і обіцяний жидівському народови Месія. Крім сего чисто теоретичного боку містить Палєя дуже багату збірку окремих старинних творів, переважно апокріфічного змісту, як ось у першій часті, то єсть у так званім Шестодневі оригінальну перерібку Фізіолоґа, спеціальні відомости про звірів і птахів, а також про анатомію і фізіолоґію людського тіла, а в другій історичній часті апокріфічні легенди про Адама і Еву, Авраама і Лота, Мелхиседека, Ісаака, Якова і Ісава, далі просторий твір Заповіти дванацяти патріархів.

тоб-то дванацяті синів Яковових, і в додатку Заповіт або Ліствицю Якова, з пророкованєм про долю кожного сина. В тій рукописній Палей, якою я спеціяльно користувався, і яка в початку XVII віка належала до Станіслава Жолкевського, сина відомого польського гетьмана, а тепер належить до бібліотеки Крехівського монастиря, маємо далі довгий ряд апокріфічних оповідань про Мойсея, вихід Жидів із Єгипту, про пророка Валаама, про царів Давида і Соломона. В тій же Палей вклад, хоч у троха коротшій формі, тягнеться далі; маємо там оповіданє про пророка Ієремію і про вигнанє Жидів до Вавилону, коротеньке оповіданє про Дарія і Зоровавеля, і нарешті про відвідини Александра Македонського в жидівськїм храмі в Єрусалимі. Крехівська Палея кінчить ся просторим, але сухим реєстром цитатів із усіх книг старого завіта, в яких пророкуєть ся про месіянїчний характер Ісуса Христа. Після того має вона ще дальше продовженє, так званий Хронограф про римських і византійських кесарів, і нарешті просторі вїємки із болгарського Хронографа, в яких між иншим єсть також скорочене житіє Константина з широко розведеними спорами між християнином і Сараценами, а потім Жидами. Книга кінчить ся похвалою рівноапостольних князїв Константина і Володимира і просьбою помагати руській землі проти всяких супостатів. Уже се одно закінченє показує, що Палея була редактована в Південній Русі. Другий важний доказ, се антіжидівська полеміка, що червоною ниткою проходить крізь усю книгу, а третій не менше важний доказ той, що в географічних реєстрах поміщених у ріжних частях книги маємо дуже докладну географію руських і північно-європейських земель, у головному схожу

з тою, яку маємо в початку найістаршого літопису, але подекуди далеко докладнішу. Спеціальне порівнянє, яке надію ся перевести незабаром, повинно виказати, чи і о скільки літописні дані черпали з Палєї, чи може навпаки. Взагалі треба сказати, що Толковая Палєя в тій формі, як вона маєть ся в Крехівській копії з XVI віка, може обік літопису і Патерика вважати ся найціннішою памяtkою нашого старого письменства. Треба додати, що Толковая Палєя дійшла до нас у немногих копіях (усіх мабуть не більше десяти) і в ріжних редакціях. Найістарша що до віку копія, захована в Коломні, написана на пергамені 1495 р. і кінчить ся панованєм Соломона. Мені відома ще одна рукописна Палєя, може з початку XVII в., дарована в р. 1638 ковельським священником для одного із афонських монастирів, відки вона в початках XIX віка дістала ся до ц. к. надворної бібліотеки у Відні (Slavica ч. 9.). Від Крехівської Палєї вона відріжняєть ся далеко меншим числом апокріфічних вставок, згідно з Коломенскою копією кінчить ся панованєм Соломона, і замісь просторої редакції Заповітів двапцяти патріархів, яку маємо в Крехівській Палєї (друкована мною в першім томі Памяток), має коротку редакцію без Ліствиці Якова.

Х. Апокріфічні оповідання і повісти.

Також крім Палєї мало старо-руське письменство велике число ріжнородних апокріфічних оповідань і духовних повістей. Апокріфічні оповідання, яких обєм у домонгольській Русі невідомий нам докладно, обіймали все таки пять великих циклів, із яких кождий репрезен-

туєть ся хоч одним або кількома творами, відомими вже в домонгольських копіях. Сї циклі ось які: старозавітні апокріфи, апокріфічні євангелія і взагалі писання про житє Ісуса, його матери, його приятелів і ворогів; спеціальний пребогатий цикл апокріфічних діяній апостольських, далі просторий цикл творів есхатологічних і апокаліптичних, до чого можна долучити цикл апокріфічних оповідань про сучасних апостолам і троха пізнійших святих і мучеників. Як бачимо, маємо тут простору літературу, багату найрізноморднійшими легендарними і літературними мотивами, яка може дати нам дуже добре понятє про багатство і різномордність лектури і загалом духових інтересів наших предків. Про широту розповсюдження і глибину впливу тих творів серед нашого народа свідчить найліпше той факт, що зміст і мотиви тих творів вникнули глибоко не тільки в обряди і церковні пісні нашої церкви, але також і в проповіди і в поученя нашого сільського духовенства, у популярне письменство давнійших віків і в устну традицію широких мас народа від Дону до Тисн і Спіша.

Апокріфічні оповідання творять перехід від духовних оповідань до світських повістий, новель і байок. І сей відділ письменства визначав ся в давній Південній Русі значним багатством. Ще в Болгарії разом із византійською хронікою Манасії перекладено історію збуреня Трої, яка з Болгарії перейшла в Південній Русі у склад так званих Хронографів. Ся повість про збуренє Трої основана не на Гомері, а на пізно-грецьких оповіданнях Дареса Фрігійця і Діктиса Кретенця, буцім то очевидних свідків Троянської війни. Правдоподібно в Південній Русі, може в XII, а може в котрім пізнійшій віці, та все таки в домонгольським часі

повстав переклад славної духовної повісти про Варлаама і Іоасафа, одного з найкращих і найпопулярніших творів всесвітньої літератури, в яким у романічній, високо драматичній за-красці подано головні дані з життя індійського царевича Готама, знаного загальною назвою Будди. Повість крім головної основи містить у собі кільканацять прегарних притч, із яких найславніша притча про однорога, знана також у нашій письменстві пізнійших часів у прозових і віршованих перерібках. Індійський оригінал сеї повісти невідомий нам. Із якоїсь невідомої нам арабської перерібки пішла жидівська перерібка, зрештою дуже свободна, dokonана еспанським Жидом Ібн Хісдаєм у X віці. З невідомого жерела, по догадкам визначного арменіста Марра, з вірменського оригіналу, пішла грецька перерібка сеї повісти, що зробила ся класичною книгою європейських літератур. Її авторство довгі віки приписувано Іванови Дамаскину, визначному теологові VII віку, але виразний слід її існування знаходимо аж у XIII віці на Афоні. Повість написана стилем вірцевим що до своєї простоти і ясности і містить у собі крім основної повістєвої теми кільканацять притч оповіданих Варлаамом в поучені Іоасафови, і надто декілька окремих теологічних трактатів, як ось просторий трактат в обороні християнства против поганських вір, вложений в уста одного з героїв повісти Нахора, в яким віднайдено затрачену здавна апольогію християнства грецького ритора Арістіда. В формі сну Іоасафа подано коротку візію раю, взятую також із якоїсь старшої християнської візії. Найстарший відомий нам рукопис староруського перекладу сеї повісти походить із XIV віка.

В Південній Русі повстала також прозова перерібка византійської рицарської епопеї про

Дігеніса Акріта. Найстарша копія старо-руської перерібки містила ся в тім самім рукописі Мусіна Пушкіна, в яким заховало ся Слово о полку Игоревѣ. Із сеї копії заховали ся тільки деякі виписки, збережені Карамзіном, а повний текст був віднайдений пізнійше у пізнійших копіях. Руська перерібка в порівнянню до грецької поеми, що дійшла до нас у кількох віршованих і в одній прозовій популярній редакціях, являєть ся дуже короткою і вбогою на зміст переповідкою якогось невідомого грецького оригінала, або вмисним скороченем руського автора.

В тім самім самотнім у своїм роді рукописі, який Мусін Пушкін дістав від Українця монаха Іоїля, ігумена Спасового монастиря в Ярославі, містила ся також казка про Акіра Премудрого, якої арабський оригінал знаходимо в збірці Тисяча і одна ніч, і якої близький грецький оригінал віднайдений недавно Англічанином Конібіром. Оповіданє має темою відомий казковий мотив переховання чоловіка засудженого на смерть царем через його сина або приятеля, і в руській перерібці відзначаєть ся багатством житєвих правил, поданих Мудрим Акіром своїмому синові.

Правдоподібно в князівській добі був доконаний також із грецького переклад відомої індійської збірки казок Панчатантри, що через Персію і Арабію дійшла до Греків, і була в X віці перекладена Сетою на грецьку мову, а з неї на руську п. з. Стефаніт і Іхнілат.

XI. Законодавство і полеміка.

Для доповнення картини духового життя домонгольської Русі треба звернути увагу ще на памятки законодавства і полемічної лі-

тератури. Перша відомість, яку з історії Русь подає найстарший літопис, належить до р. 856 і вносить факт, що в тім році Варяги „взимаху дань“ в Північній Русі і на Кривичах, а Хозари збирали дань у Південній Русі, між иншим і в Київській землі. Як розуміти се збиранє дані? Очевидно мова тут не про якийсь одинокий напад, а про певні інституції, які б хоч здалека можна прирівняти до наших податкових і акцизних урядів. Значить, у тім дуже давнім часі мусіла бути вже вироблена якась більше менше правильна адміністрація чи то чужоземного, чи то правдоподібніше місцевого походження, якою чужоземні часові зверхники могли користувати ся. Літописні записки про панованє Олега й Ігоря подають нам факти так званого вимучуваня данини князями і їх дружиною від підвладних племен. З того, що літопис вносить ті факти з певним негодованєм, мусимо догадувати ся, що се не було правило, тільки винятки, і що адміністрація данини людности і мит купецьких уже в X віці мусіла бути значно упорядкована. За сим промовляють також тексти договорів Русі з Греками, особливо договір Ігоря з р. 945, в якому Русь являєть ся як держава поділена на 25 намісництв з більше менше автономними намісниками в кождім важнійшій провінційальнім центрі. Як далеко сягала власть сих намісників, можемо судити по тім, що вони мали право висилати своїх відпоручників навіть до трактовань із заграничними державами.

З заведенєм християнства входить у гру в суспільному житю новий важний чинник, християнська церква, що слідуєчи грецькій традиції відразу домагаєть ся значної компетенції в справах судівництва. І ось у першій відомій нам памяті південно-руського закопо-

давства, в так званім Уставі святого князя Володимира, бачимо запевнені значні користи християнській єрархії, і між иншим надачу їй компетенцію розсуджувати ось які церковно-цивільні і церковно-карні діла: розпуст, се значить розвід, смилное, се значить спори за жіноче придане, заставанє, се зн. зловленє мужа або жінки на горячім учинку, умичка, се зн. пориванє дівчини парубком, неправесні подружжя між близькими свояками або сватами, волхвованє, чари, ворожба і отруюванє, єретицтво, зубоїжа, то зн. бійка з кусанєм зубами, кроваві бійки між сином і батьком, матірю і дочкою, свекрухою і невісткою, спори за спадщину, зневаженє трупів і хрестів, усякі сліди поганства: „или кто молится под овном или в рощеніи или у воды“, і нарешті теряне дітей дівками. Кари визначають ся тільки грошеві; кари смерті ані кари вязниці нема.

Другий аналогічний устав на користь церкви приписуєть ся традиційно Ярославу, синові Володимира Великого, але сей устав по новітнім дослідям являєть ся радше *rium desiderium* якоїсь часті єрархії, ніж обовязковим законом, бо признає духовенству такі широкі привілегії і користи, яких воно фактично ані за часів Ярослава, ані пізнійше не мало. З іменем Ярослава вяжеть ся инший, далеко важнійший документ староруського законодавства, так звана Правда Руська, якої найстарша редакція трактує головнo найважнійші карні справи. Основою карного закона в тій Правді являєть ся германський мотив кровавої мести за убійство і за тяжке скаліченє, а також не менше германський мотив громадської поруки за вбійство або злочин доконані на території громади. Кара смерті допускаєть ся тільки як приватний акт пімсти. Основний принцип карности — грошова

плата по часті покривдженому, а по часті князю. Являєть ся тут у перве також форма чисто політичної карі, конфіската маєтку і заслання винуватого на місце примусового побуту, т. зв. заслання на поток.

Заведенє христіянства на Русі викликало ще один спеціальний рід літератури, призначений для внясненя суті нової релігії і оборони її від фальшивих вірувань і толковань. Уже в оповіданю про хрещенє Володимира читаємо часті остороги перед тим, щоб не давав себе зводити латинським ересям. Борба з латинськими ересями тягне ся майже весь час князівської доби і оправдуєть ся численними місіями ріжних католицьких держав та численними семейними звязками руських князів із католицькими пануючими домами. Найінтереснійша з поміж релігійних полемік старої Русі була боротьба з т. зв. двоєвірем, себ-то з останками поганства в народніх віруваннях і обрядах. Неназваний Христілюбєць виступає остро проти „христіан двовѣрно живущих, иже суще христіане и вѣрують в Перуна и в Хорса и Сима и в Рѣгла и в Мокош и в Вили, их же числом тридесят сестрениць. Глаголють окаянныи невѣгласы, и то все творять богы и богинями, и тако кладуть им треби, и корован им молять, кури рѣжють и огневи молятся, зовуще его Сварожичем. Не подобает христіаном идоолослуженіе и вся жертва идоольска, иже молятся огневи, Вилам, Мокоши, Симу, Рѣглу, Перуну, Хорсу, Роду и Рожаницам и всѣм проклятим богом их“. В староруській вставці в одно із слів Григорія Богослова про поганські віруваня Греків читаємо додаток: „Тѣм же богом требу кладуть и творять и словенській язык, Дивѣ, Перуну, Хорьсу, Роду и Рожаницѣ, упирем и Берегиням и Переплу-

ту, и вертячи ся пють ему в розѣх и огневи Сварожницю моляться и Навом мовь творять“.

Важним елементом у житю Південної Руси були в ту пору також Жиди, які в тодішній Хазарії якийсь час займали пануюче становище. Згадано вже вище, що полеміці з Жидами присвячена була в часті Палєя Толковая. Спеціальнійше в деталі жидівських обрядів і вірувань із християнським їх викладом входить невеличка книга Кааф, зложена в основі зі слів вибраних із Теодорита Кирського про старозавітні храмові обряди. Ся памятка дійшла до нас у двох редакціях, а власне південній, що в двох доси знаних копіях заховала ся в Галичині, і в північно-руській, відомій також у двох копіях, які власне виключно мають титул книги Кааф; південно-руські копії не мають того титулу.

Полеміка з магометанізмом у памятках старо-руського письменства заступлена слабо. Мабуть зносини старої Руси з магометанами перед монгольським нападом були занадто слабі, щоб могла явити ся покуса магометанського прозелітизму. Першу і одну пробу такого прозелітизму бачимо в посольстві магометан до Володимира Великого, якому магометанська віра видала ся гидкою задля того, що допускає багатоженство і забороняє пити вино. Визначною памяткою антимагометанської, як також антижидівської полеміки в старій Русі було панонське житіє Константина, із якого просторі витяги вийшли в склад хронографічного продовження Толкової Палєї.

Невелику роль в полемічнім письменстві Південної Руси займала також вірменська єресь, хоча зносини з вірменськими купцями мусіли бути часті. Найпопулярнішим мечем радше для осміяння, ніж для опроверження вірмен-

ської єресі були виписки із старо-сербського життя святого Іларіона Могленського про т. зв. Арціуріїв піст і про вірменського єретика Арція та його пса Урція.

Коли подумаємо, що в часі того літературного розвою Південна Русь раз-у-раз занята була майже пенастанною боротьбою із степовими ордами, з разу Печенігами, а потім Половцями, що державна система наслідком хибної політики князів раз-у-раз потрясала ся внутрішніми дінастичними війнами, то мусимо справді подивляти запас і якість тої духової страви, яку південно-руський народ у тім часі зложив у своїм письменстві. Додаймо ще до того, що в поза-церковних книгах майже ані один рукопис не згідний дословно з другим, що при браку понятя про літературну власність усе, що не було усвячене авторітетом церкви, який зрештою також не був зовсім великий, раз-у-раз було перероблюване, поправлюване, вкорочуване, розширюване і пояснюване, що майже всі оригінальні твори сеї епохи мають самостійну фізіономію і не вважаючи на формальне наслідуване византійських взірців скрізь виявляють самостійну думку і власну духову творчість, то не можемо відказати ся від думки, що сей народ, наділений таким рухливим і енергичним духом, був би певно осягнув високий культурний ступінь, колиб історія не була посадила його на найнебезпечнішій місці, на широкому шляху мандрівки народів між Азією і Європою. Ті блискучі початки цивілізації, які здобула собі князівсько-дружинна епоха, впали жертвою з разу монгольської навали, а потім ступнево були нищені або грабовані іншими ворожими силами.

XII. Упадок Південної Руси і початки північно-руського пись- менства.

В р. 1240 настала катастрофа, великий напад Монголів. Київ і всі важніші південно-руські міста були понищені, найбільша часть князів погинула в боях, а здесятована людність мусіла шукати захисту в лісах і болотах. Політичне і культурне життя України над Дніпром слабне значно, єрархія з Києва переносить ся на північний схід, у так звані Заліся, до Владимира над Клязмою, до Суздаля, а потім до Москви. Також найважніші твори старої літератури перенесено туди, де потомки київської князівської династії на фінських землях з разу під монгольською зверхністю закладали що раз нові князівства, зберігаючи пильно старі київські форми і традиції, як докази своєї легальности. Дух їх правління був одначе зовсім відмінний; піддане тому правлінню населенє звільня в XIV і XV віках виробило ся в окрему національну індивідуальність, і виробило рівночасно нове, своєрідне письменство, що зробило ся з часом основою великоруської, а далі загально-російської літератури.

Початки того, що в тім північно-руським письменстві в XIII і XIV віках являється хоч троха оригінальним, були майже всі творами Южнорусів. Київські емігранти, Серапіон, митрополіт Владимирський, бувший чернець Київо-Печерського монастиря, митрополіт Петро, роджений у теперішній Галичині деє над річкою Ратою, і інші духовні письменники того часу були Южнорусами, або коли, як митрополіт Кипріян, наступник і біограф Петра, були Греками з роду, то все таки більшу часть свого

життя проводили в Південній Русі, так що їх твори треба вважати безпосереднім продовженням південно-руського домонгольського писемства. На взір київських літописів повстають і в Північній Русі численні, переважно двірські, князівські літописи, подиктовані головно дінастичним духом, і численні приватні або чернечі записки про поодинокі важніші історичні події, із яких при кінці XIV віку складає ся богата і для найстаршого північно-руського писемства характерна збірка п. з. Хронограф. Дух того північно-руського писемства, на око задержуючи строго церковно-славянську мову і літературні форми південно-руського писемства, виробляєть ся звільна в тип зовсім відмінний від південно-руського. На місце живости, чутливости і подвижності Українців тут запановує строге копіюванє, затиранє власної думки і індивідуальности, маскованє шумним і многословним стилем так званого словоплетенія, при чім затрачуєть ся в політичнім житю особиста ініціятива і критика, а переважає офіційна шабльоновість, строге придержуванє церемоній і титулів, чинопоклонство при бідности змісту. Характерні для XIV і XV віків многочисленні північно-руські життя святих, найчастійше ріжнородних юродивих, диваків і стовпників, зі смішними нераз чудесами та суєвіями, писані вульгарною або занадто шумною мовою.

XIII. Червона і Литовська Русь.

В Південній Русі тим часом київська літературна традиція знайшла на якийсь час захист у західній часті Південної Русі, теперіш-

пії Галичини, Полісся і Волині. По частині під зверхністю Монголів держала ся тут майже століт державна організація, основана князями з роду Ростислава. Найвизначніші володарі, такі як Ярослав Осмомисл, Роман, Данило були рівночасно визначними політиками і великими культурниками, що підпирали особливо торгівлю, будували міста і церкви, закладали монастирі і шпиталі, підпирали чужоземні колонізації культурних чужинців, особливо Німців і Вірмен, і любували ся також у творах письменства. Із письменних памяток тої частини Південної Русі займає найчільнійше місце так званий Галицько-Волинський літопис, якого перша частина затратилась і заховала ся тільки у виписках київського літопису, а друга частина, що починаєть ся похвалою князя Романа і оповідає події по його смерті від р. 1250 до р. 1289, визначаєть ся в високій мірі індивідуально закрашеною живістю стилю, що иноді задля своєї короткості в вислові стає загадковим і неясним, багатством фактів і трафністю характеристик поодиноких князів. Остатній в ряді визначних князів сеї династії був син Данила, князь Лев Данилович, основатель Львова, що не вважаючи на свою ленну залежність від татарської орди все таки зумів до кінця свого життя вести в значній мірі самостійну політику і супроти Татар і супроти Польщі. На жаль, династія зі смертю Льва вигасла і в р. 1343 Львів разом із частиною Галичини заняв польський король Казимір Великий. Трохи вчаснійше східні частини Придніпрянської Русі, особливо Волинь і Поділля разом з Київом підпали під владу Великого князівства Литовського. Хоча литовського походження, династія сего князівства вже коло половини XIV віку була в значній мірі християнізована і зручена. Протягом XV віку пів-

денно-руський вплив у тій литовській державі робить ся переважним, приймаючи подекуди, особливо в язиці законів і публичних актів, закруску третього руського племені, Білорусів. Протягом часу від кінця XIII майже аж до половини XVII віку історія і письменство Південної Руси зливається з історією і письменством Білорусів, які в значній мірі приймають і вписують у себе південно-руську літературну і етнологічну традицію.

Першим і найважнішим здобутком сеї нової епохи в житю Південної Руси було вироблене нової літературної мови на основі не церковно-славянської, але широ народньої, з одного боку галицько-руської, що в чистій формі являється в найстарших грамотах другої половини XIV віку, а з другого боку білоруської, яка в суміш із південно-руською виступає в найстарших редакціях Литовського Статута і в литовсько-руським літописі. Фатальним у розвою сеї нової мови був переважний вплив польонізму, що особливо в XVI віці сильно занечищував мову чи то актів, чи то літературних творів. Многі новочасні пуристи дивлять ся з погордою на сю ніби макаронічну мову, але історик літератури не повинен забувати, що вона була своєрідним і орґанічним витвором дуже незвичайних політичних і суспільних відносин того часу, що силою konieczности окрім церковного і польського язиків черпала багато з людських діалектів, приймаючи рівночасно не мало інтернаціональних слів латинських і німецьких, що приходили до нас чи то через школу, чи то через торгівлю з західними краями, чи то через винахід друку. Ся мова більше менше від 1580 р. до кінця XVIII віку видала богате і в значній мірі ориґінальне письменство, велику масу друкованих

книжок, із яких деякі і доси ще заховують ся і читають ся простим народом, сплodiла обік тих друків велику масу рукописів, у яких збережено чи то памятки найстаршого письменства, чи то переклади з клясичних і новочасних творів, що не могли бути тоді друковані і ширили ся в рукописних копіях, чи то твори чисто популярного характеру, в роді казань і поучень для простого народа, катехізмів, молитов, заклинань, драматичних творів, оповідань і літописних записок, із яких можемо виробити собі тепер понятє про незвичайно богате і ріжнородне духове житє наших предків у тих часах, які попередили новочасне відродженє південно-руської нації, розпочате Іваном Котляревським при кінці XVIII віку. Не можу в сему нарисі вдавати ся детально в вичислюванє всіх важнійших творів того середнього періоду нашого письменства, та все таки зазначу тут найважнійші з них.

XIV. Початки друку.

Переломовим фактом у історії південно-руського письменства треба вважати пять богослужебних книг (Осмогласник 1491, Часословец 1491, Псалтирь с Возслѣдованієм 1491, Тріодь Постная і Тріодь цвѣтная, обі без означеня року), друкованих заходами і накладом князя Константина Острожського у Кракові 1491—3 р. друкарнею Швайпольта Фіоля. Сі книги були друковані в значнім числі примірників, але більша їх часть не пішла в публіку і була конфіскована Домініканами, а Фіоль був змушений зі своєю друкарнею винести ся з Кракова. Найбільша часть примірників

ішла в Угорську Русь, де їх останки стрічають ся й доси по сільських і міських церквах.

Другий важний факт друкування руських книжок також за границею Руси був доконаний Францішком Скориною, Білорусом, родом із Полоцька, який у Празі одержавши титул доктора медицини, видав там у роках 1517—19 усього 22 книги перекладу Біблії старого завіта, накладом Богдана Онькова, сина міського радника віленського, мабуть свого товариша університетського. Сі книги були видані мовою зближеною до народної південно- і біло-руської, „для виrozumєня людю посполитого“. Сей переклад був доконаний під впливом протестанського руху, невідомо, з якого оригіналу.

Окремо від сеї Біблії видав Скорина там же в Празі Псалтирь 1517 року накладом того самого Богдана Онькова. Вернувши до рідного краю він мабуть привіз із собою ту саму празьку друкарню з руськими буквами, в якій була друкована його Біблія, і 1525 року видав у Вільні в домі найстаршого бурмістра Якова Бабинча Апостол і того ж року, але без виразної дати, збірку відому під назвою „Малая подорожная книжица“, в якій містять ся Псалтирь, Часословець, Акафисти, Канони, Шестодневець, Календарь і Пасхалія.

Третьою точкою, де почала ся проба церковно-славянського друку в XVI віці, була Москва, де в р. 1564 два ученики заграничних друкарень, Іван Федоров і Петро Мстиславець, почали за благословенєм митрополіта Макарія друкувати Апостол і Часовник. Поява сих перших друкованих у Росії книжок викликала таке обуренє серед юрби московських міщан, що вони вірвавши ся до друкарні знищили більшу часть готових примірників і змусили обох друкарів утікати з краю. Оба вони пода-

ли ся до Литви, де тодішній гетьман Григорій Ходкевич поміг їм оснувати друкарню в Заблудові, місточку теперішньої гродненської губернії, де вони оба 1568 р. видали Учителне Євангеліє старою церковно-славянською мовою, староруської редакції, яка характеризується тим, що під днем Вознесенія поміщено замість відповідного грецького поучення Кирила Туровського. Слідуючого року 1569 сам Іван Федоров у тім же Заблудові видав Псалтирь з Часословцем. В р. 1573 бачимо його вже у Львові, де за підмогою тогож Ходкевича і його свояків заснував свою власну друкарню, в якій 1574 р. видав Апостол, той сам, що був друкований у Москві. Мстиславця від р. 1574 бачимо у Вільні в друкарні братів Мамоничів, яка від того року почала друкувати не лише церковні книги (Четвероевангеліє 1575 р., Псалтирь 1576 р., Апостол 1576 р.), але також інші. По короткій побуті у Львові Іван Федоров знайшов щедрого мецената в особі князя Константина Острожського, який покликав його до Острога, де імя його нерозривно зв'язане з друком славної Острожської Біблії 1580 р.

Важним осередком друку і письменства зробило ся в остатніх десятиліттях XVI віка місто Острог на Волині, якого властитель князь Константин Василь Острожський коло р. 1570 заснував Колегіум, або так звану Академію Острожську, а троха пізніше друкарню, яка в р. 1580 і 1581 випустила в двох лише титулами відмінних виданнях першу повну Біблію, т. є. збір святих книг старого і нового завіта, в церковно-славянським перекладі. Князь Острожський і його довірені поклали не мало заходів на те, щоб зібрати повний комплекс біблійних книг у старих церковно-славянських перекладах. Богато допоміг їм у тім Геннадій, архієпископ Новгородський, який у половині

XVI віка робив старання по всій Росії, щоб зібрати повний склад Біблії в церковно-славянських перекладах, але не дошукавши ся деяких із так званих девтероканонічних і апокріфічних книг старото завіта, спричинив їх переклад із латинської на церковно-славянську мову. Отсими перекладами покористували ся також видавці Острожської Біблії, як здаєть ся, досить мало компетентні в тім ділі, бо переклади деяких із тих книг, приміром переклад так званої Третьої книги Ездри, має текст і не повний і багатий на недорозуміння та помилки.

XV. Протестантство і унія.

Взагалі кінець XVI і початок XVII віка в Південній Русі був часом великого оживлення на полі суспільнім і освітнім. Серед шасливих обставин під польським панованєм розвили ся тут численні міста, які в родовитій Польщі не могли так корисно розвивати ся.

Протестантський рух, що вчасно захопив так звану Велику Польщу або Познанщину, і дуже широкою хвилею розлив ся по Литві, притяг тут до себе не тільки деякі найможнійші маґнатські роди, в тім числі Радивилів, але також значне число міщан, з поміж яких входили також численні письменники, талановиті і завзяті пропаґатори протестантизму в його ріжних галузях: лютеранства, кальвінізму і аріянізму. Ті письменники послугували ся звичайно польською мовою, але один із них, Симеон Будний, писав також дещо по руськи. Протестантом був також руський шляхтич Христофор Бронський, що під псевдонімом Філаleta (Правдолюба) написав визначний полемічний твір в обороні православія против уніят-

ської проповіді Єзуїта Скарги пз. Апокрізіс або відповідь на книгу Скарги „O jedności kościoła Bożego“, яка 1596 р. видана була в Вільні по польськи і потім руським літературним язиком у значно розширеній перерібці.

На протестантизм перейшов також у остатніх роках свого життя Стефан Зизаній (по руськи Кукіль), первісно православний учитель львівської Ставропигійської школи. Довкола стягу православної церкви працювали в другій половині XVI віка Герасим Смотрицький, батько Мелетія, який також під псевдонімом найменшого клерика Острожського при кінці XVI віка розпочав свою літературну діяльність. Герасим Смотрицький належав до редакторів Острожської Біблії, до якої написав одну прозову, а одну віршовану передмову, а надто лишив по собі друковану в Острозі книжку „Ключ царства небесного“, твір полемічний в обороні юліянського календаря, мовою зближеною до народньої, цінний задля багатства побутових рисів, звязаних із боротьбою православних за календар. Другий видний діяч острожської групи був священник Василій, якого світське прозвище Суражський передав нам Стебельський, василіянський історик XVIII віка. З іменем Василя вийшла в Острозі в р. 1588 „Книжица о единой істинной православной вѣре“, перший учений, систематично уложений трактат в обороні православія против закидів піднесених із католицького боку.

XVI. Ставропигійське Братство.

Обік Острога витворюєть ся при кінці XVI віка поважне огнище просвіти і письменства у Львові, якого центром являєть ся попе-

ред усього Ставропігійське братство, засноване ще в другій половині XV віка під впливом чеського гуситського руху, а зреформоване коло р. 1580 заходами визначних міщан Івана Красовського і Юрія Рогатинця. При братстві Успенія Богородиці, що швидко здобуло собі від константинопольського патріарха право Ставропігії, т. є. безпосередньої залежності від київського митрополіта з поминенем львівського єпископа, заснована була швидко школа враз із бурсою для незаможних школярів. Ся школа була не тільки початкова, але швидко розширила свою програму, в яку ввійшла також наука грецької мови, якої першим учителем був грецький емігрант, духовний Арсеній, єпископ еласонський, що пробувши тут два роки пустив ся відси з константинопольським патріархом Єремією в подорож до Москви і не вернув уже більше до Львова. Арсеній полишив по собі інтересну пам'ятку в грецькій мові, віршований опис подорожі зі Львова до Москви, та далеко важнішою пам'яткою його педагогічної діяльності у Львові була перша в Славянщині граматики грецької і церковно-славянської мови, видана учениками ставропігійської школи 1592 р. пз. Адельфотес.

В релігійній полеміці між православієм і унією братство не брало безпосереднього уділу, але боротьба за календар довела тут до поважного бунту міщан, яким з боку католицького архієпископа Соліковського заборонено було дзвонити в церквах у руські урочисті свята. Натомість вело братство довгу і завзяту боротьбу з львівським єпископом Гedeоном Балабаном, якого та боротьба розярила до тої міри, що перший повзяв думку склонити інших південно-руських єрархів до унії з Римом, щоб увільнити ся від вміщувань царго-

родського патріархату в справі південно-руської церкви, вмішувань, до яких Ставропігійське братство давало найчастіший привід. Треба зазначити, що Балабан, хоч був автором проєкту унії, потім відступив від неї, переконавши ся, що справа пішла нечистою дорогою, і при кінці свого життя поєднав ся з братством, та полишив по собі також дві визначні письменські пам'ятки, видавши 1606 Каллістове Учительне Євангеліє в Крилосі, і тогож самого року „Молитовник или Требник“ з долученем короткого номоканона у Стрятині в місцевій друкарні фундованій його братом Теодором.

Серед ставропігійських братчиків того часу займає найвизначнійше місце Юрій Рогатинець, багатий міщанин львівський, фабрикант і торговець вибиваних у Львові шовкових матерій, чоловік бувалий, як на свій час високо освічений і незвичайно енергічний, завзятий противник тодішнього здеморалізованого духовенства і при тім чоловік наділений не малим письменським талантом. З його духової спадщини лишило ся нам декілька листів, із них деякі високої літературної вартости, половина статута ставропігійської школи писана народньою мовою, що ярко відрізняєть ся від другої половини, писаної Іваном Красовським церковною мовою, а ще більше тим, що подає властивий практичний плян устрою школи і бурси. Головним одначе твором Рогатинця, який запевняє йому тривке місце в історії нашого письменства середньої доби, єсть безіменно полишена ним „Пересторога всѣм православним зѣло потребная“, надрукована уперве по копії зробленій Денисом Зубрицьким невідомо з якого, а все таки недокладного оригіналу, Костомаровом у другім томі петербурського видання Акты Южной и Западной Россіи. До нас дій-

шли дві копії сего твору, одна латинськими буквами, написана мабуть Августом Бельовским, міститься в бібліотеці Оссолінських у Львові, а друга писана священником Гунасевичем, деє коло 1640 р., була власністю о. Петрушевича і дарована ним бібліотеці київського університета. Пересторога складається з двох частин крім загального вступу, а власне із просторого оповідання, переплетеного полемічними виступами, про заходи коло заведення унії і про берестейський собор 1596 р., якого автор був свідком, а в другій частині міститься простора полеміка против верховенства папи, в якій автор воює по частині православними, а по частині протестантськими доказами. Треба додати, що Рогатинець також як приватний чоловік виступав в обороні православія навіть у публичних диспутах, з яких одну мав у Вільні з тамошніми єзуїтами в р. 1592. Про його вплив на львівське міщанство можна судити із того, що молдавський воєвода, пишучи до львівських братчиків, закидав їм кепкуючи, що мають Красовського за Бога, а Рогатинця за пророка, а пізнійший полеміст Касіян Сакович у одній своїй польській брошурі, виданій коло 1620 р., виразно говорив про *sekte Rohatyńców* у Львові.

XVII. Міщанство і козацтво.

Три важні появи характеризують другу половину XVI віка. Одна з них, так звана Люблинська унія, мала звязати Польщу і Литву в одно політичне тіло, а на правду відірвала Правобережну Україну разом із Волиню і Поліссям від Литви і прилучила її до Польщі. Ця унія, признана королем не вважаючи на протести

литовсько - руських делегатів, була хвилевим тріумфом польської політики, і жерелом нехибного упадку Польщі. Прилученє південно-руських земель до Польщі дало почин до півторастолітньої боротьби українського народа з Поляками за своє національне існуванє. Безпосереднім наслідком політичної унії були польські змагання до одної державної релігії, що на південно-руським ґрунті відбили ся процесом заведеня церковної унії. Третім новим фактом, що відіграв важну роль в тім історичнім процесі, були дві характерні форми суспільного розвою південно - руського народа, а власне зріст міщанства з його братствами, школами і друкарнями, і зріст козацтва, яке з кочуючих шайок утікачів, степових пастухів та рибалок, наслідком ненастанних нападів татарських з konieczности перемінило ся на воєнну дружину з автономною організацією, яка швидше чи пізнійше мусіла дійти до зрозуміння своєї ролі як оборонця безпечности Річи Посполитої (так тоді звали Польщу без огляду на її національний характер) перед нападами Турків і Татар, а в дальшій консеквенції як оборонця угнетених підданих проти самоволї панів. Тут відразу насунули ся ще дві обставини, що з тих панів робили не тільки соціальних, але також національних і релігійних ворогів українського народа. Люблинська унія рівняла потомків давніх князів і бояр південно-руських, що під литовським режимом жили на своїх старих привілеїях, з польською шляхтою, яка жила під зовсім иншими, феодальними порядками, тоб-то опирала свої чи то приватні, чи то фамілійні надбаня на королівських наданях. Від самого початку завоювання Галичини в половині XIV віка польські королі безоглядно ломали всі останки староруського

родового права, і своїми декретами позбавляли князівських та боярських потомків їх земських посіlostей на тій одній основі, що вони не мали ніяких князівських документів ані даровизн. Деякі руські пани або монастирі помагали собі фальшованем князівських даровизн, та тепер знаємо докладно, що всі відомі нам даровані грамоти червоно-руських князів, особливо князя Льва, були пізнійшими фальсифікатами. Натомість польські пани, королівські любимці, діставали з доброї волі королів величезні маєтності в Червоній Русі, як колиб вони були *res nullius*; так приміром любимець Ягайла Шпитко з Мельштина дістав у дарі майже ціле Галицьке і Позазбручанське Поділе. До того треба додати, що Люблинська унія чинила доступ до сойму Королівства польського залежним від віроісповідання, що повело до швидкого златинщення значної частини південно-руської шляхти. З огляду, що найбільша часть шкіл середніх і висших, єдино доступних для шляхетської молодіжи, були латинські, ведені в строго католицькій дусі, і хоч не виразно націоналістичні, все таки виховували молодіж у польським державнім дусі і вноювали в молодіж почуте єдності польської і руської нації, а властиво зразу звичайно зовсім ігнорували існуванє руської нації, польонізація висших верстов руської суспільности мусіла ширити ся дуже скоро.

XVIII. Унія обрядів.

Довершенем тої будови зілляня південно-руського елементу з польським для утвореня спільної і одноцільної політичної організації мала бути релігійна унія, якої метою було за-

гатити прірву, що ділила православний схід від римо-латинського заходу, і дійшовши до вибуху в Константинополі, перенесла ся в другій половині XI віка в Південну, а потім і в Північну Русь. Ми вже згадували, що від самих перших часів християнства була в староруським письменстві жива полеміка против латинських інновацій, а особливо против уживання опрісноків замість квасного хліба при причастії і против віри в походжене Духа св. від Отця і Сина, тзв. *filioque*. Ся полеміка з часом заостряла ся, та коли Південна Русь перейшла під пановане Литви, в якій католицькі впливи вже були тоді дуже сильні, сама собою виринула думка поєднати бодай на руським ґрунті обі розєднані церкви. Особливо горячим прихильником сеї думки був Великий князь литовський Вітовт, стрієчний брат Ягайла, що бувши сам великим князем, потім зробив ся польським королем, прийняв латинський обряд, і в Червоній Руси сильно ширив католицизм будуючи численні костели і монастирі. Боротьба католицьких змагань з опором православних була зразу глуха; щоб вияснити положене, Вітовт вислав Київського митрополіта Ізідора з численною дружиною на вселенський собор у Фльоренції, що розпочав ся в році 1435, а скінчив ся чотири роки пізнійше у Феррарі заключенем формальної унії між латинською єрархією і частиною грецької, але також живим протестом значної меншости грецького духовенства. Ізідор був один із найгорячійших оборонців думки про унію, і здобув за се в Римі титул кардинала, але вернувши на Русь і доїхавши аж до Москви, не міг удержати ся з нею, мусів утікати з Московської держави, тай у Литовській не вдержав ся довго. Іменований по нім митрополітом Болгарин Цамблак

взяв участь у соборі в Базилії, та здається, не зложив там ніяких рішучих обіцянок що до переведення унії, а швидко по повероті зрікся митрополичого престолу і вернув до чернечого стану в Нямецькiй монастирі в Молдавії. Цамблак має також невеличке місце в історії нашого письменства як автор похвали свого попередника, київського митрополіта Кипріяна II, і як автор промови, виголошеної ним у сані київського митрополіта на Базилейськiй соборі. Визначніше місце як гагіограф і проповідник має він у болгарській літературі.

Початок XVI віка, а власне сам р. 1500, приніс у латинську анти-православну полеміку першу гармату, твір секретаря київського латинського єпископа Сакрана пз. *De erroribus Ruthenorum*, у якому перший раз систематично з католицького боку переглянено не тільки відмінї православного обряду від католицького, але також численні насловня апокріфічних традицій і людських вірувань та церемоній, що протягом століть знайшли собі місце спеціально в південно-руській православній церкві і надали їй фізіономію багато де в чому відмінну від грецького і загалом орієнтального православія. Із тої книжки, звичайно не цитуючи її, черпали пізніші католицькі полемісти, як ось римський кардинал Антоній Поссевіно, що бувши папським легатом у царя Івана Грозного, часто зводив з ним діскути про окремішности славянського богослуження, і написав потім про се твір *De moribus Moschovitarum*. Під впливом того самого Поссевіна виступив віленський проповідник єзуїт Петро Скарга в р. 1577 з книжкою *O jedności kościoła Bożego*, що дала почин до політичного руху в справі поєднання православної руської церкви з латинською. Князь Константин Острожський у листі до па-

ни Климента VIII висловив бажанє довести до поєднання обох церков, та зазначив при тїм, що се поєднанє неможливе без згоди східніх патріархів і московського царя. Тим часом серед південно-руської єрархії утворила ся змова кількох єпископів, із ініціативи згаданого вже Скарги і за згодою короля Жигмунта III. Єпископи зїхавши ся потаємно в Луцьку уложили точки унії, в яких згодили ся на додаток *filioque* у Вірую і на признаєнє зверхньої власти папи, а натомість застерегли собі захованє решти православного обряду в богослуженю. Єпископи думали зразу взяти на сю згоду князя Константина Острожського, але сей відказав ся, а за його приводом відказав ся від згоди також львівський єпископ Гедєон Балабан. Тодї єпископи Іпатій Потій і Кирило Терлецький, позаставлявши свої добра єзуїтам, власним коштом поїхали до Риму з невеликим товариством своїх приближених, і там перед папою Климентом VIII 1595 р. підписали акт унії. Там же видали руським друком книжечку „Календар римський новий“, для пропаганди того нового календаря між будущими уніятами. Офіціальний акт заведеня унії доконав ся на Берестейськїм соборі 1596 р., тим способом, що до унії приступив також київський митрополіт Михайло Рагоза. На обох червоно-руських єпископів, перемиського Копистенського і львівського Балабана, що не хотїли приступити до унії, кинено анатєми. Православні зі свого боку під проводом князя Острожського і під президією делегата царгородського патріархату протосінгєла Нікіфора зложили в тїм же Берестї свій власний собор, на яким прокляли єпископів відступників враз із митрополітом. Отак доконав ся той акт, що мав бути другим тріумфом польської державної ідеї на південно-руській землї, і зробив ся другою болючою ра-

ною, що зараз від кінця XVI віку почала підточувати не тільки житеву силу руського народу, але також тривкість самої польської держави.

Заведене унії почали єпископи при допомозі всіх відомих польських способів. При повнім браку урядової адміністрації в польській державі прийняте нового обряду єрархами давало поперед усього їм самим можливість у своїх власних єпископських та монастирських селах насильно усувати православних священників і передавати церкви прихильникам унії. Те саме робили, покликуючи ся на королівську волю, католицькі пани, і таким робом розширене унії пішло дуже швидко, хоча властиво дуже плитко, бо найбільша частина сільської людности або не розуміла, або не хотіла розуміти уніятських новостій.

Не будемо тут широко розводити ся про той над усякий вираз сумний процес ширення унії такими людьми, як уніятський єпископ Крупецький у Перемишлі, Терлецький у Луцьку, або й сам Потій, безперечно талановитий письменник і проповідник, але при тім політик, що не перебирав у способах для досягнення своєї цілі. По смерті Михайла Рагози ставши київським митрополітом, він своїм абсолютним режимом у ширенню унії doprowadив до глибокого розворушення пристрастий у всьому краю, що виразили ся такими рухами, як бунт Косинського, убійство Йосафата Кунцевича в Полоцьку і убійчий напад на самого Потія у Вільні 1609 р. Наслідком унії берестейської дійшло до того, що православна людність польської держави протягом 25 літ була позбавлена митрополіта і мала тільки двох єпископів, а вся правобережна Україна була подекуди позбавлена православного сільського духовенства.

яке мусіло шукати посвячення у православних єпископів у Молдавії. Тільки збільшена сила козацтва, що допомогло польському королеві розбити Турків під Хотином 1622 р., і приїзд антиохійського патріарха Макарія здужали довести до того, що польський король Владислав згодився відновити православну митрополію в Києві 1625 р.

XIX. Полеміка про унію.

Отсей час від кінця XVI віка зазначився в нашій письменстві цілим рядом визначних творів, яких головною темою була унія. Між її захисниками перше місце займає згаданий уже Потій, головний ініціатор переведення унії, заможний пан, що з протестанта зробився католиком, потім прийняв православ'є, аби стати православним єпископом, і закінчив своє життя уніятським митрополітом. В обороні тої унії він написав цілий ряд учених трактатів, полемізуючи не тільки теологічними доказами, але далеко частіше приватними листами та фактами з приватного життя, якими старався компрометувати своїх противників.

Між головними прихильниками унії треба назвати ще Веляміна Рутського, який положив велику заслугу зреформувавши чернечий закон Василян. Давнійше приписували йому полемічний твір „Гармонія восточної церкви з костелом римським“ (1608 р.), але тепер знаємо, що це був твір Потія. В нашій письменстві Велямін Рутський має одначе ім'я як автор проречистого меморіялу, поданого до Риму в латинській мові в обороні не тільки уніятів, але також загалом руської народності проти надужиття польської шляхти і польських урядів

та проти душехватства латинського духовенства, яке деморалізувало не тільки православних, але також і уніятів.

На чолі противників унії і що до часу і що до сили таланту та запалу треба поставити Івана Вишенського, зразу священника, а потім афонського монаха, який користувався важнішими працями чи то православних в роді острожської Книги о вірі та Апокрізіса, чи то уніятів і католиків в роді Скарги книжки *O jedności kościoła Bożego*, виданої у друге 1596 р. разом з *Obroną soboru Berestejskiego*, а також Потієвою книжкою *Антиррезіс*, виданою у відповідь на Апокрізіс Філалета. В ряді посланій чи то до поодиноких осіб у роді князя Василя Константина Острожського, чи то до корпорацій або й загалу православних, виступав остро проти католицьких вірувань, особливо проти верховенства папи, але ще ostrійше проти соціального безладя Польщі, проти зопсутя і деморалізації єрархії і духовенства, проти надужиття шляхти і уряду польського і в обороні простого та чесного людського життя і спеціально чернечого стану, часто погорджуваного тоді навіть руськими міщанами. Вишенський приходив один раз із Афона до Червоної Русі, був у Львові і Дермані разом з Іовом Княгиницьким, основателем Скита Манявського, а потім прожив разом з Іовом якийсь час у пустині Маркові, де пізнійше Іов оснував той скит. На точці світського публичного виховання він вдав ся в полеміку з Рогатинцем, обстоюючи більш аскетичне, як він висловляв ся, пустинне вихованє. Розумієть ся, його докази в тім пункті були зовсім слабі, і вже тоді не могли нікого переконати, бо сам факт унії і латинщення при помочи шкіл перекопував усіх православних докладно, що

без висшої світської освіти руській народності не простояти довго. Сам Вишенський у своїм остатнім творі, розборі книги Іоана Златоуста „Про священство“, виданої 1614 р., зробив значну концесію сему напрямови, підносячи вагу висших теологічних студій. Другий афоніт, Іов Княгиницький, згаданий уже основатель Скита Манявського, має також невеличке місце в нашій полемічній письменстві як автор розбору Учительного євангелія Транквіліона Ставровецького, в яким виказав не мало догматичних похибок проти православія.

Визначним письменником в обороні зразу православія, а потім унії, був Мелетій Смотрицький, син Герасима Смотрицького, що виступив уперве на поле письменства із отвертим листом до Іпатія Потія з р. 1596, який тоді лишився недрукований, але в рукописі міститься в додатку до друкованого примірника Апокрізіса в бібліотеці Оссолінських у Львові. Другим визначним твором Смотрицького був виданий 1610 р. в Києві „Threnos cerkwie prawosławnej“ по утраті вельможних шляхетських родин, доконаній по заведенню унії протягом кількох літ у початку XVII віка. Крім історичного плачу, що міститься у вступі, маємо далі догматичний трактат в обороні православія. Перенісши ся до Вільна Смотрицький виступив як речник тамошнього православного братства в боротьбі з митрополітом Потієм, в цілїм ряді полемічних брошур писаних польським язиком. Пізнійше відбувши подорож на Схід і оглянувши тамошні церковні відносини, він написав книжку „Апология“, в якій взято виступив проти православія і в обороні католицьких догм. Сим стягнув на себе прокляте православного собору відбутого в Києві 1628 р., і відповідь Іова Борецького „Аполлея

(знищене) Апольогії“. Імя Смотрицького в нашім письменстві звязане нерозривно з виданою ним 1619 р. в Євю коло Вільна Граматикою славянського язика, що на довгий час стала підручником для південно-руських і північно-руських шкіл, мала вплив навіть на витворенє тзв. сербо-славянського язика південної Угорщини, і була вихідною точкою граматичних студій великоруських письменників XVIII віка. Для нашого письменства граматика Смотрицького мала радше шкідливий, аніж корисний вплив, бо нехтуючи ту літературну мову, яка так гарно виробила ся у репрезентантів міщанства в кінці XVI і в початку XVII віка, розпочала реакцію на користь мертвого церковно-славянського язика.

Згадавши про граматику Смотрицького, годить ся також згадати про словник Памви Беринди, заслуженого друкаря, молдавського походження, виданий 1627 р. в Кіїві п. з. Лексиконъ славенорускій, в яким можемо бачити фільологічне використання і вираз власне не церковної, а тодішньої літературної, в значній мірі народньої мови.

XX. Київська митрополія.

Більше менше від 1615 р. робить ся Київ головним осередком православія і православного письменства. Розгарають ся тут два огнища просвітної і письменської праці, а власне Богоявленське церковне братство і Печерська Лавра, в якій щасливим випадком громадить ся цілий гурт визначних мужів і талановитих письменників. Назвемо між ними Іова Борецького, що з архимандрита Печерської Лаври став першим православним митрополітом після

Рагози, і був автором згаданої вже „Аполлєї“; далі Єлисея Плетенецького, ігумена Печерської Лаври, невтомного хазяїна, організатора лаврської друкарні і видавця декількох теологічних книг, на ново перекладених із грецького, і нарешті Захарію Копистенського, що 1619 р. видав Книгу о вѣрѣ единой під псевдонімом Азарія, а коло р. 1621 викінчив монументальний полемічний твір пз. „Палінодія“, в яким з незвичайною систематичністю і богатою ерудицією зібрано і в'яснено всі спорні точки між східною і західною церквою. На жаль, ся книга, з якої черпали не раз пізнійші полемісти, не була в той час надрукована. Її оригінал лишився в Печерській Лаврі, з якої взяв його Куліш і якимось робом передав бібліотеці Замоїських у Варшаві. Текст „Палінодії“ не з того оригіналу, але з пізнійшої копії, був надрукований петербурською Археографічною Комісією у осьмим томі Исторической Библиотеки. Із письменників, що визначилися при Бого-явленськім братстві, яке на взір львівської Ставропигії оснувало у себе братську школу з бурсою, заслугує на увагу перший її ректор Кассіян Сакович, відомий у нашім письменстві віршами на похорон гетьмана Конашевича Сагайдачного. Пізнійше покинувши православ'є і зробивши ся єзуїтом, він осів у Кракові, де видав польською мовою довгий ряд полемічних памфлетів проти православ'я і різних точок православного обряду та різних осіб православного віроісповідання.

Із поменших центрів просвіти і письменства в Південній Русі в першій половині XVII віка треба згадати особливо монастир у Кутейні, що мав свою друкарню в 30-их до 60-их років, у якій видав переклад на тодішню літературну мову повісти про Варлаама і Іоасафа,

доконаний із грецького і словенського на руський язик р. 1637. З поменших друкарень треба згадати друкарню в Угорцях у Галичині, в якій руський друкар Павло Домжив Люткович надрукував Випклад Вѣри 1611 р., далі вандрівну друкарню Василя Тяпинського, який іще коло р. 1580 розпочав і не докінчив друк Четверо-євангелія на народню мову з гльосами із церковного тексту інших видань і з дуже цікавою передмовою. До ряду таких недокінчених друків належить також розпочатий у острожській друкарні друк „Пандекта“ Нікона Чорногорця, із якого дійшло до нас дев'ять аркушів без титулу і без дати та без місця друку. Як широко сягало зацікавлення південно-руським письменством у ту пору, можемо судити з того, що навіть афонські монахи здобули ся на виданє двох книжок у друкарні Іверського (Грузинського) монастиря пз. „Рай мисленний“ в р. 1659, і Часослов 1661 р.

Приверненє православної митрополії в Києві розбудило живіші надії православних на кращу будучину, і поперед усього насунуло думку піднести рівень шкільної освіти серед православного духовенства і сільських людей. На Україні було ще багато православної шляхти, що відчувала потребу здвигнення рідної культури і не щадила датків чи то на будівлі і інституції з культурними цілями, чи то на стипендії для здібних молодих людей, щоб могли у заграничних школах набрати ся вищої освіти. Одним із таких стипендіатів був Інокентій Гізель, з роду балтійський Німець, що пізнійше був учителем могилянської колегії, переміненої з часом на Академію.

З початком трицятих років XVII віка на перший план серед київської просвітної громади висуваєть ся особа Петра Могили, сина волосько-

го господаря, що свою початкову світську кар'єру проміняв на чернечу рясу, і ставши з часом ігуменом Богоявленського монастиря, пізнійше добився становища православного митрополіта. Його заходами була здвигнена тзв. Могиллянська Академія в Києві, якої першим ректором був учений монах Сильвестер Коссів, що по смерті Могилы став київським митрополітом. Хоча Могिला, як відомо, в своїй молодості був навіть у Франції, то все таки ані він, ані Коссів, ані Гізель, три головні фундатори київської Академії, не мали настільки новочасної освіти, щоб могли свою інституцію поставити на рівні тодішніх передових академій. Київська православна Академія була заснована на взірць єзуїтських колегій і ведена наскрізь схоластичною методою, яка тоді навіть у Польщі була вже перестаріла. Оттим то не диво, що вона не виховала ані одного визначного письменника і ані одного сильного характеру, а натомість наплотила велику масу учених, що попросили свої услуги в Московщину, або таких многопищущих слабодухів, як оба чернігівські єпископи Лазарь Баранович і Іван Максимович, що тратили доходи своїх єпархій і вижебрані у московських царів суми на друкування величезних томів пустих проповідей або віршів.

XXI. Київські учені.

Найвизначнішим письменником сеї сумної доби другої половини XVII віка являється Іоаннікій Іалятовський, талановитий ділетант, що кидається на найрізніші теми, звичайно дуже мало зв'язані з інтересами рідного народу, популяризатор і компілятор ріжнородних

мало кому потрібних відомостей, amator і збір-
рач чудесних леґенд і оповідань, полеміст, що
поборює різні духові вітряки в роді жидівського
псевдомесії Сабатая Цві, або Магометового Аль-
корана, компілює реєстр єретиків, серед яких фі-
гурують також відомі йому європейські учені,
і оздоблює свої проповіді ріжнородними фаце-
ціями та псевдовченими екскурсами з симбо-
лічним трактуванням. Із його творів власне ве-
ликій збір проповідний пз. „Ключ разумѣнія“
з долученою до него „Наукою о зложеню ка-
заня“ здобув собі значну популярність не задля
своєї проповідницької чи етичної вартости,
а власне задля тих більше беллетристичних чи
фантастичних прикрас. Не менше відома також
його збірка „Небо новое“, присвячена чудесам
Богородиці.

Взагалі треба сказати, що XVII вік у нас
був віком незвичайного розбудження віри в чу-
деса. В ту пору повстала маса церков із чудес-
ними іконами, що появляли ся чи то в старих
церквах, чи то на деревах, чи над криницями
або лісовими жерелами. В місцевостях, де була
така ікона, швидко творили ся численні опові-
даня про dokonані нею чуда, а се стягало до
тих ікон численних людей з ріжних сторін.
Передом ішли тут старші місця вславлені чу-
дами, як ось київська Печерська Лавра та По-
чаїв. Значну збірку чудес, dokonаних у Печер-
ській Лаврі, списав і опублікував печерський
монах Кальнофойський у книжці пз. „Teratur-
gema“, виданій польською мовою 1634 р. Цікаво,
що найбільша часть списаних там чудес похо-
дить із найновішого для автора часу, то зна-
чить із початку XVII віка, а тільки дуже не
багато із XVI віка. Збиранем чудес місцевих
ікон займав ся також Петро Могила, нотуючи
їх пильно у своїх записах, а Галатовський

присвятив декілька окремих книжечок чудесам поодиноких місцевих ікон, приміром Купянської Божої матері...

Визначним проповідником другої половини XVII в. був Антін Радивилівський, чернець Печерського монастиря, який лишив по собі дві великі збірки проповідей під характерними для того часу титулами „Огородок Богородиць Марін“, друкований 1676 р. і „Рожаний в'їнець Христов“ друкований 1688 р. В першій збірці подано казаня на найважливіші свята цілого року, особливо т. зв. Господські і Богородичні, а також про важливіших святих, у тім числі також про руських святих: князя Володимира, хрестителя Руси, святого Антонія Печерського, св. Теодосія Печерського і окремо про перенесенє його мощей, святих Бориса і Гліба і інших, а на закінченє ряд казань морального змісту: на випадок війни, про покаєнє, п'янство, пекло і подружєство. „В'їнець Христов“, являєть ся свого рода учительним євангелієм, містячи в собі казаня на всі 52 неділі року. Майже всі казаня Радивилівського належать до типу т. зв. символічних, де на основі принагідного цитату порівнює ся святого з якоюсь мітичною або біблійною особою або з якимось твором природи, і з такого порівняня більш або менше вимушеним способом витягає ся моральну науку. І так святого Антонія Печерського в першій проповіді прирівнюєть ся до Фенікса, в другій до патріарха Авраама, а в третій до пчол. Інтересна проповідь про Володимира, в якій автор кілька разів повторяє, що Володимир хрестив ся в Корсуні, а всіх Киян велів хрестити у ріці Почайні, а потім принагідно пише, що Володимира хрестив мітрополіт Михайл у криниці, яку пізнійше прозвали Хрещатиком.

Із київських учених, що від половини XVII віка перейшли на службу в Московщину і прищепляли там ту саму польсько-руську культуру, в якій були виховані в Південній Русі, або яку доповнили подорожами, назовемо тут Симеона Ситіяновича, єпископа Полоцького, автора віршованої Псалтирі, виданої в р. 1680 п. з. „Річмологіон“; Епіфанія Славінецького і Дмитрія Туптала, єпископа ростовського, якого „Четї Мінеї“ зразу були друковані в Києві і підпали московській духовній цензурі, так що перше виданє першого тому було спалене, а нове повне виданє вийшло в Москві. Отсі письменники головною частиною своєї діяльности належать до північно-руського письменства, та все таки Славінецькому і Тупталу належить почесне місце також у нашому письменстві, першому за доконані ним у київській Печерській Лаврі друки деяких церковних книг, а другому за „Четї Мінеї“, що хоч писані церковною мовою, все таки здобули собі широку популярність також серед південно-руського народу, про що годить ся тут згадати хоч би по свідоцтву Тараса Шевченка, що в хаті його батька по неділям у присутності сусід читано Мінею. Ще одного київського вченого із XVII віка годить ся тут згадати задля визначної ролі, яку він відіграв у історії Росії, як дорадник Петра Великого, а власне Теофана Прокоповича. Визначний політик, він був одним із головних діячів петровської реформи, яку пропагував у своїх численних проповідях, а в нашім письменстві має невеличке місце задля своєї драми „Милость Божія Україну свободившая“, де говорить ся про побіду Хмельницького над Ляхами.

XXII. Драматична література XVII віка.

Для доповнення малюнка південно-руського письменства в XVII віці треба згадати ще про початки драматичної літератури, що творить одну з характерних прикмет тодішнього часу. Нема сумніву, що замишуване до драматичних вистав у південно-руської людности прийшло з Польщі. Маємо виразне свідоцтво про те, що Поляки свої польські драми переплітали руськими сценами або інтермедіями. Дві такі інтермедії, написані латинським священником, Вірменином з роду, Яковом Гаватом, були опубліковані ще 1619 р. разом з його драмою „Tragedia sw. Jana Chrzciciela, Przesańca Bożego“, яка разом з ними була виставлена тогож року на ярмарці в Каменці Подільській. Сі інтермедії передрукував і додав до них основну студію про їх теми М. Драгоманов, а студію про життя автора написав М. Павлик. Із південно-руських письменників треба зазначити імя ставропігійського священника у Львові і вчителя при братській школі Іоаннікія Волковича, який у р. 1631 виставив у часі Великодніх свят шкільну драму про воскресіння Христове п. з. „Размишляне о муцѣ Христа Спасителя нашего“, акт „вѣршами писаний і во Львовѣ при церкви Братской през отрочат отправований“. В акті виступало 13 осіб, а власне три Душі побожні, із яких одну відіграв Георгієвич, другу Ланґінш, а третю Буневський. Крім сих побожних душ виступало 10 вістників, яких акторів не названо. Нема сумніву, що подібних творів було більше, і що до першої половини XVII віка належать обі пасійні драми, віднайдені мною в рукописах у Галичині, а власне так названа мною „Містерія страстній

Христових“, і замітна своєю мовою і своїм віршовим розміром драма „Про збуренє пекла“. Обі драми визначають ся оригінальністю тем і відрізняють ся тим від усіх відомих нам західно-європейських, а в тім числі і польських пасійних драм. Що до драми „Про збуренє пекла“ треба зазначити, що вона написана мовою майже чисто народньою і розміром подібним до розміру козацьких дум. Цікаво й те, що на підставі тої драми була вчасно уложена вірша, що заховала ся доси в пам'яті народа в деяких повітах Харківської губернії, коли тим часом сама драма заховала ся в Галичині у чотирьох копіях, із яких одна повна, друга трохи неповна, а з двох інших лишили ся тільки уривки наклеєні на обложках одного рукопису; цікаво зазначити, що кожда з тих копій, із яких найдавнішні сягають початку XVIII віку, виявляє вже окрему редакцію. Значить, драма вже в XVII віці мусіла бути часто переписувана і перероблювана, а пам'ять про неї в формі вірш, ще в другій половині XVII віку разом із великою колонізацією Слобідської України мусіла із правого берега Дніпра перейти на лівий. Варто зазначити ще й те, що один із мотивів сеї драми, а власне сценка, як Соломон вимудрував ся з пекла, ввійшла в уста галицького і угро-руського народа.

XXIII. Інтермедії і Вертеп XVII—XVIII в.

В другій половині XVII і в першій половині XVIII віку Київська Академія робить ся тим гніздом, у яким виплоджуєть ся цілий ряд духовних драм, звичайно на біблійні або легендарні теми, з виразно схолястичним харак-

тером, де місце живих осіб заступають звичайно алегоричні фігури, а місце драматичної акції довгі деклямації або хоральні канти. Ціннішими від тих драм бували інтермедії, короткі сценки, звичайно гумористичного або сатиричного змісту, які відгравано по кождім акті драми. Із відомих авторів тих інтермедій дійшло до нас тільки десять інтермедій Митрофана Довгалецького, учителя київської Академії із 30-их років XVIII віка. Надто знайдено декілька безіменних інтермедій, із яких дві віднайшов я в галицько-руських рукописах Народного Дому. Місце інтермедій заступали іноді так звані антипрологї, сцени з біблійної історії. Три такі сцени, а власне „Адам і Ева“, „Лазарь і богач“ і „Блудний син“ віднайшов я також у галицько-руських рукописах XVIII віка.

Дуже оригінальною композицією з поважної різдвяної драми і інтермедії був так званий „Вертеп“, у яким замість живих осіб виступали ляльки у відповідних костюмах, а розмови виголошував чоловік уміщений за вертепною будкою, невидимий для публіки, порушаючи при тім ляльки на сцені відповідно до акції. До недавна відомий був тільки один текст вертепних драм, опублікований 1861 р. Маркевичем і уложений учениками київської духовної Академії, якого новішу редакцію знайдено в Сокиринцях, маєтности Іалагана, разом зі старою вертепною будкою. Ця київська вертепна драма, судячи по хронологічних признаках її тексту, повстала не швидше як при кінці XVIII віка. Мені вдало ся знайти в бібліотеці Народного Дому вертепну драму, зложену мішаниною язиків польського, руського, білоруського, з примішкою жидівського жаргону, циганських і московських слів. Рукопис тої

драми належить до першої половини XVIII віка, але се очевидно не оригінал, тільки школярська копія. З цікавого факту, що один із українських єрархів, поставлений єпископом у Тобольську на Сибірі в початку XVIII віка, заніс там також вертепну гру, зложену польсько-українською мовою, яка дотривала там аж до половини XIX віка, можна догадувати ся, що вертепна гра повстала ще в XVII в. на самім заході нашої території в такій околиці, де близько стикали ся народности польська, південно-руська і білоруська. З короткого натяку одного з тих, що бачили ще остатні вистави тобольської вертепної драми, виходило, що в тій драмі коваль і хлопська громада кепкують собі із претенсіонального, збанкротованого шляхтича. В однім рукописі Народного Дому з першої половини XIX в. я знайшов драматичну сцену того самого змісту, яка зрештою в недраматичній формі, як народня пісня, була друкowana в збірнику Галицько-руських пісень Головацького.

XXIV. Народні пісні і вірші.

Треба тут іще згадати про народню і полународню, устно передавану творчість, яка власне в першій половині XVII віка витворила деякі інтересні нові форми. Вся маса південно-руських народніх пісень відомих нам доси розпадаєть ся на кілька відділів відповідно до їх тем і до часу їх повстаня. Найстарші — пісні обрядові, що співають ся або періодично що року у відповідні празники, або при різних нагодах людського життя, як ось уродини, весіле, смерть. Із обрядових пісень першої категорії найчисленнійші так звані колядкові, звязані зі святами Різдва і Нового ро-

ку. Із пісень другої категорії найважливіші весільні пісні. Одні і другі пісні обрядові сягають своїми початками в дохристиянські часи, але носять у своїх теперішніх комплексах виразні сліди догровікового історичного розвитку південно-руського народу. Найстарші колядки, заховані переважно в глухих кутах Галичини, оповідають про сотворення світа в душі нехристиянської, а властиво двоєвірної мітології, і не виявляють слідів богомільських вірувань. Троха пізніша верства колядок малює нам досить вірно князівсько-дружинні часи з їх вербованим військом і походами в далекі краї, за Дунай і до Царгорода. За ними йдуть численні колядки побутового характеру, що малюють спокійне хліборобське життя великих родин у дворницях, з принагідними радощами стрілецтва або рибальства. Ще пізніші колядки містять неясні спомини про татарські напади та козацькі війни.

І серед весільних пісень стрічаємо дуже давні комплекси, приміром записане Ольгою Рошкевичівною весілля в Лолії з виразними слідами матриархату. Майже у всіх весільних обрядах на всьому просторі Південної Русі стрічаємо сліди передісторичного умикання дівчат поруч із слідами куповання дівчат. Із інших обрядових пісень особливо веснянки і купальські пісні містять у собі численні сліди давно минулих обичаїв, звичаїв і вірувань.

Друга велика група народних пісень має переважно епічний характер, хоча в південно-руських епічних піснях епіка не виступає так чисто, як у болгаро-сербських юнацьких піснях або в великоруських билінах, тільки завсідні підмішана значною дозою ліризму. Найстарші зразки народних епічних пісень віднаходимо в більшому або меншому прозовій формі в найстар-

шим київським літописі. Із половини XVI віка маємо записану чеським граматиком Богославом коло 1580 р. прегарну пісню про молдавського воєводу Стефана, угро-руського походження. В другій половині XVI віка в латинській поемі польського поета Кльоновича Roholania маємо переповідану латинськими гексаметрами червоно-руську пісню про чабана, що зачарований дівчиною прилітає до неї на поклін. В одній польській брошурі, друкованій у Кракові 1625 р., надруковано українську пісню про уведення дівчини козаком, якої численні парості живуть і доси в устах українського і польського народа. Се найстарші відомі нам народні пісні, яких дату можемо справдити зовсім напевно. До них можна додати мшанецьку колядку про чудесне будованя Софійського собора в Києві і про напад Поляків на той собор, у якій остатня подія належить до р. 1632.

До другої половини XVI віка треба зачислити багатий цикл пісень про турецькі напади, які зразу були зведені в збірці Антоновича і Драгоманова „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“ т. I, і яким я присвятив ряд спеціальних розвідок, де пробував по різних варіантам реконструувати повні тексти, і де порівняно-історичним способом доказано болгаро-сербське походження найбільшої частини тих пісень.

До кінця XVI віка належать також три пісні, в яких малюється нова течія в суспільнім життю південно-руського народа, козацтво. Сі найстарші пісні про козацтво навязують ще своїми формами до форми колядок або пісень про воєводу Стефана, або до пісень турецько-татарського циклу, з якими зрештою зміст їх зв'язаний дуже близько. Маю тут на думці пі-

сню про козака Байду, що вяжеться традиційно з особою князя Дмитра Вишневецького і його трагічною смертю в Константинополі, але своїм кінцем дуже близько підходить до пісні про Івана і Маряну, найстаршої в циклі пісень про турецькі напади. Друга пісня, про яку тут мова, се так звана дума про Олексія Поповича і бурю на Чорнім морі, своєю темою основана на релігійній легенді про пророка Іону і про грішницю, яку проковтує море, а своєю поетичною формою в найстаршій і найкращій варіанті виявляє майже докладно рівний дванадцятискладовий розмір. Третя пісня, якої походження можна віднести до кінця XVI віка, се простора дума про втеку трьох братів із Азова, розширена й доси в устах кобзарів і записана в значнім числі варіантів, виявляє уперве характерну фізіономію кобзарської думи з нерівними віршами і наголосовим, а не скандованим ритмом, та з замилюванем до дієсловних римів. Значне число дум, держаних у подібній тоні, повстало в першій половині XVII віка, всі на тему татарських нападів і турецької неволі. Остатньою в тім ряді і найбільшою що до об'єму була дума про Самійла Кушку, зложена правдоподібно десь аж у 40-их роках XVII віка, бо її фактична основа, що з історичним Самійлом Кушкою не має нічого спільного, опирається на італійській реляції про спіймане турецької галери на Середземнім морі недалеко Сіцилії, dokonane самими галерниками, серед яких були деякі Українці і один Великорос. Ця італійська брошура була в р. 1640 перекладена і видана також у польській мові, і звідси могла бути доступна авторови української думи. Що дума була штучним твором якогось тямучого кобзаря, а не складанем учасників самої події, доказує свобод-

ний спосіб трактування предмету і перенесення події на початок XVII віка.

Бурливі часи Хмельнищини не лишили по собі сліду в думах, хіба тільки в віршах укладаних авторами з шкільною освітою. Таких вірш знаємо декілька, особливо тзв. Лямент людей побожних, надрукований Білозерським у додатку до його Козацьких літописів, та вірша про битву під Берестечком, віднайдена недавно в двох польських копіях. Ті думи про Хмельницького, що зведені в другім томі Исторических пѣсень Антоновича і Драгоманова, на мою думку всі фальсифікати о стільки, що зложені не сучасними людьми, але кобзарями або й не кобзарями XVIII віка, що мали перед собою літописи Величка або інших козацьких літописців.

Пісню про воеводу Стефана треба вважати протоплястом або предком довгого ряду пісень дванадцятискладових, що зробилися типовими для народньої творчості південноруського народу в XVII віці. Сим розміром зложено значне число пісень про козацький побут і загалом про козаків, а також не менше значне число пісень з родинного побуту, любовних або балядового змісту. Що до дум, то з другої половини XVII віка маємо найкращу пам'ятку кобзарської творчості в думах про Ганджу Андибера, Хведора Безродного і козака Голоту. Кожда з тих дум рисує нам долю козака на суспільному тлі: Ганджу Андибера в протиставленню до так званих дуків-срібляників, себ то спанюшїлої козацької старшини; в козаці Голоті маюється тип веселого отчайдуші, що шуткуючи вбиває багатого Татарина, але так само шуткуючи може піти в села і організувати гучний гайдамацький гурток із наміром грабунку на більший розмір. Дума про

Хведора Безродного маює смерть козака серед степової самотини, так часту в тодішніх часах ненастанних війн.

Уже в другій половині XVII віка обік народньої і кобзарської пісенної творчости, що передавала ся устно, бачимо цілий ряд так званих вірш історичного змісту, що були записувані в різних рукописних збірниках, часом з нотами або й без нот. Зразки таких вірш маємо в споминах Єрліча про перші побіди Хмельницького, і згадану вже віршу про битву під Берестечком. Дивним способом у самих західніх окраїнах Галичини зберегла ся в рукописах із XVIII віка так звана Київська пісня, властиво духовна вірша уложена церковною мовою, про чудо ікони Матери Божої з Богоявленської церкви в Києві, що стало ся в р. 1656. В збірці пісень Головацького і в окремії копії опублікованій проф. Соболевским у київських Чтеніях Общества Нестора літописця дійшла до нас псалма про Дорошенка, вірша зложена якимось противником Дорошенка і прихильником Москви. В літописі Величка заховали ся три куплети вірші єпископа Шумлянського про похід Собеского під Відень і на Угорщину 1683 р.; цілу ту віршу, звернену против задніпрянського гетьмана Самійленка, видано в збірці руських пісень Жеґоти Паулі, друкованій у Львові 1839 р. Досить довгий ряд подібних історичних вірш маємо також із XVIII віка, кінчаючи просторою польською поемою про Уманську різню 1768 р., написану очевидцем, студентом уманської школи, і опубліковану мною з копії рукописної збірки барона Шодуара, що тепер належить до бібліотеки Оссолінських у Львові. Найстаршою віршою, друкованою в новій українській літературі, а зложеною також у XVIII віці, була вір-

ша пз. Вакула Чмир, опублікована в додатку до граматики Павловського 1818 р. Значну збірку вірш світського і духовного змісту з XVIII і XIX в. зібрав М. Драгоманов і опублікував з деякими своїми додатками в Життю і Слові. До них слід іще додати віршу про попа Негребецького, опубліковану мною з двох копій у Записках Наукового Тов. ім. Шевченка.

XXV. Літописи XVI—XVIII віків.

Розбуджене національного почуття Південної Русі наслідком Люблинської і Берестейської унії викликало між иншими літературними появами також охоту у різних людей, що були свідками таких чи инших подій, записувати події в такій чи иншій формі для пам'яті потомків або хоч би для власної пам'яті. До найвчасніших памяток сего рода письменства належать досить безпретенціональні спомини Евлашевського, писані в другій половині XVI віка. Від кінця XVI віка роблено в Ставропигійськiм братстві у Львові принагідні літописні записки у окремії книжці, із яких повстав так званий Львівський літопис. Подібні записки роблено по різних південно-руських монастирях, як ось у Добромильськiм та Підгорецькiм у Галичині, у Мгарськiм на Україні. Роблено подібні записки також по инших менших місточках: і так приміром, Петрушевич у своїй „Сводной літописі“ цитує якийсь Надвірнянський літопис із XVII віка. Маємо певні відомости, що в козацьких таборах, а особливо в Запорозькій Січі, роблено принагідні літописні записки, з яких поодинокі факти ввійшли потім у просторійші літописні компіляції Грабянки та Величка. В р. 1856 видав Ми-

кола Білозерський невеличким томиком Чернігівський літопис, що сягає від 1587 до 1750 р., і два козацькі літописи від р. 1506 до 1783 р.

Події Хмельниччини і в загалі другої половини XVII віка викликали дуже значну літературу споминів і історичних записок не тільки в польськiм, але також і в південно-руськiм письменстві. Найважніші з польських споминів були записки руського шляхтича Йоакима Єрлича, поета Самуїла Твардовського, Клімактери Коховського, писані по латині, записки Освеціма, яких початок затратив ся, записки Гордона, Темберського, Охотського і велике число безіменних дневників, памфлетів та сучасних віршів про різні події тих часів. Із українських писань про ці часи найважніші записки безіменного Самовидця, літопис Грабянки і літопис Самійла Величка, написаний уже в XVIII віці на підставі старших записок, з доданем скороченого перекладу поеми Твардовського. Протягом XVIII віка ся козацька старовина була предметом що раз нових перерібок, із яких найважніші Літописець Сазоновича і Книга о Южной Росіи Рігельмана.

В другій половині XVIII віка бачимо і в західній Європі проби систематичного викладу історії південно-руського народу, а власне Шефера *Histoire de la Petite Russie* і Енгеля *Geschichte der Ukraine und der Kosaken*. Ці твори були попередниками критичного оброблення південно-руської історії, якого перші підвалини поклав петербурський учений Шлецер у своїй три томовій студії *Nestor*, і якої першу пробу дав Карамзін, що в тексті своєї Історії государства російского дав прагматичне оповідання історії всеї Руси від початків аж до кінця XVIII віка, а в многочисленних нотах згромадив велику масу історичного і культурного

апарату, який і доси не стратив своєї вартости. Треба додати ще, що спеціально героїська борба Хмельницького з Польщею викликала і поза границями Польщі значну літературу, доси мало використану, в тім числі також спеціальну книгу венецького посла Віміні, що мав нагоду особисто познайомити ся з Хмельницьким.

Від усіх сих творів, що більше менше визначають ся історичним реалізмом і багатством нераз випадкових фактичних даних, стоїть окремо виплід київської духовної Академії, Синописіс Гізеля, що був підручником історії не тільки в київській Духовній Академії аж до кінця XVIII віка, але мав також довгий час повагу в північно-руських школах у ту пору, коли всі вище названі літописи та спомини лежали ще в рукописах або були повидавані на чужих мовах. Синописіс подає переважно фантастичні відомости про початки Русі і Московщини, відомости взяті з польських або латинських жерел, оповідає скупі фактичні подрібности дуже схематично церковним язиком, і кінчає своє оповіданє підданєм України під московську зверхність, вихваляє царя Михайла Федоровича як освободителя Південної Русі, ані словом не згадуючи про Хмельницького і героїську боротьбу українського народа за своє освободженє.

XXVI. Уніятські видання XVIII віка.

Козаччина, що в другій половині XVII віка під проводом Хмельницького фактично відірвала ся від Польщі і зорганізувала ся як окрема політична організація під дуже непевною зверхністю чи то Польщі, чи то Москви, чи то Турції, простояла на тім хиткім стано-

вищі звиш пів століття, проведеного серед не-настанної боротьби з ріжними посторонніми силами, і закінченого Полтавським погромом 1708 р., що фактично зробив кінець гетьманській незалежності, утвердивши на лівобережній Україні панованє Московщини, а полишивши знесилену правобережну Україну під ще більше знесиленням верховенством Польщі. Лівобережна Україна протягом другої половини XVII віка наслідком руйнуючих війн польських і татарських на правім березі Дніпра встигла досить швидко заселити ся і виробити собі на стілько сильно усталену автономічну козацьку адміністрацію, що протягом цілого XVIII віка могла досить успішно бороти ся з московським автократизмом і самоволею московських бюрократів, і не вважаючи на заведене Катериною II кріпацтво, що таки не встигло поневолити значної частини козацьких потомків, зберегла свободолюбні і автономні козацькі традиції, які в XIX віці лягли в основу нового відродження всеї української національності.

Південно-руське письменство у XVIII віці майже від самого початку було обложене якоюсь клятвою. Наслідком указу Петра Великого, попередженого ріжними розпорядженнями духовної власти, в Лівобережній Україні і загалом у всій Росії не вільно було друкувати нічого такого, що би чи то змістом, чи мовою ріжнило ся від офіційальної мови і допущеного цензурою змісту. Таким способом усе писане, чи то давнішим південно-руським літературним язиком в роді літопису Величка, чи то зложене більше менше чисто народньою мовою, було відсунене від друкарської машини і мусіло ховати ся по рукописах, або передавати ся устно.

В Правобережній Україні крім церковних книг також появляло ся не багато такого, що можна було вважати продовженням національної традиції XVI і XVII віка. Василянський орден, що забрав у свої руки всю єрархію, був у значній частині спольонізований, і видав ряд учених, що полишили цінні твори писані польською або латинською мовою. Назвемо з них Ігнатія Кульчинського, що видав цінний *Specimen ecclesiae Ruthenae* в Римі в р. 1733, і Стебельського, якого двотомний твір *Dwa wielkie światła* з богатими історико-літературними екскурсами вийшов уперше р. 1791. Із духовної літератури, призначеної для ширшого читання, заслуговують на увагу особливо так звані Учительні Євангелія, яких видаване почало ся ще в XVI віці і тягло ся весь XVII вік, а переписуване і перероблюване заповняє XVII і XVIII віки. Найстарші друковані Учительні Євангелія були перекладами грецького учительного євангелія Калліста, патріярха царгородського з XIV віка. Учительним євангелієм називано євангельські тексти на всі неділі року і на всі важнійші свята, з долученими до кожного з них духовними поученнями. В західній церкві подібні збірки називали ся Постиллями. За прикладом Ставровецького пішли численні сільські і міські священники, що переписували собі євангельські тексти чи то дословно, чи то в перекладах, і додавали до них поучення, часом притчі або оповідання, вибрані з різних збірок і з власними тлумаченнями. Таких писаних Учительних євангелій із XVII і XVIII віків у самій Галичині і Угорській Русі відомо нам доси звиш 50 примірників, а про те нема майже ані одного такого, що би був дословною копією другого.

Із духовно-поучительних книг, друкованих Василями у XVIII віці церковною мовою з більшими або меншими домішками народньої, назвемо тут три найважніші, а власне „Пієка ієрополітика“, видана уперве р. 1760 у Львові, а передрукована 1764 р. в Петербурзі; „Народовѣщаніє“, видане у XVIII віці два рази, 1768, 1778. і „Богогласник“, виданий уперве в Почаєві 1790 р. Перша з тих книжок містила ряд поучень духовного і педагогічного змісту, при чім текст був переплітаний гарними ілюстраціями з підписаними під ними віршами, яких було звиш 50 штук. „Народовѣщаніє“, се був дуже просторий катехизис, себ то наука про всі артикули віри, з доданєм до кожної точки відповідних пояснень і поучень. Катехитична часть уложена мовою близькою до народньої, а в поучительній часті, писаній церковною мовою, подано дуже багато оповідань і леґенд, узятих по часті з давнійших Прольогів, а переважно із збірки західно-європейських леґенд, званої по латині *Speculum exemplorum*, і відомої також у нас у перекладі ще з XVI віка пз. Велике Зерцало. Другу аналогічну збірку духовних оповідань, відому під назвою *Gesta Romanorum*, і перекладену ще в XVI віці на польську мову, маємо також у перекладі на південно-руську мову з польського ориґіналу в однім рукописі XVIII віка, що містить ся в перемиській капітульній бібліотеці. Там же в иншій рукописі маємо переклад на тодішню літературну мову, зближену до народньої, польського трактату Пекельная вѣчність, якого друга копія знайшла ся в посіданю одного селянина із села Соколі перемиського повіту. Оба рукописи, що містять Пекельную вѣчність, мають її текст у дефектній формі, і то так, що з обох текстів ледви чи можна зложити цілість трактату,

який зрештою не має літературної вартости. За те оба ті рукописи містять у додатку до Пекельної вѣчності цілий ряд легенд про смерть і загробне житє, черпаних переважно із тогож Великого Зеркала.

В „Богогласнику“ маємо першу систематичну збірку південно-руських духовних пісень, які почали укладати ся певно ще в XVII віці, по частин церковною, по частин народньою мовою, головню під впливом польського богослуженя, яке такі пісні допускало в часї церковної відправи. Руські збірники таких пісень були кілька разів друковані протягом XVIII віка маленькими книжечками, з разу латинськими, а потім і руськими буквами, при чім руські пісні мішали ся з польськими. Треба тут зазначити також, що василіянська друкарня в Супраслї поклала собі спеціальну задачу, друкувати руські церковні книжки латинськими буквами: до таких книжок належали згадані вже збірки духовних пісень, а також молитвослови, в яких на одній сторонї містить ся церковно-славянський текст молитов і акафістів, друкований латинськими буквами, а на другій той сам текст у польським дословнім перекладї. Сї польсько-церковні друки важні між иншим і для того, що показують нам, що тодішні Василіяни читали церковно-славянський текст із чисто народньою південно-руською вимовою. Що до „Богогласника“, то треба сказати, що в ньому містить ся збір пісень духовних уложених церковно-славянською, русько-народньою, польською і латинською мовами. Вони поділені на пять ґруп: празники господські, празники богородичні, пісні про чудотворні ікони Ісуса і Марії, пісні на честь різних святих, і пісні покайні про смерть і страшний суд. Пісні походять від різних авторів, яких досить значне

число названо в так званих акростихах. Вони уложені переважно у XVIII віці, і багато з них дійшло до нас у рукописних збірках старших від „Богогласника“. В тих випадках, де можемо сконтролювати текст старших рукописів з „Богогласником“, переконуємося, що редактори „Богогласника“ намагалися підганяти народню мову під церковну, а дуже часто зкорочували первісний текст. „Богогласник“ не втрапив і досі свого значіння, і в XIX віці був виданий ще два рази вповні в роках 1805 в Почаєві і 1852 у Львові, а часткових видань чи то самих колядок, чи ширших виборів було видано дуже багато, при чім не обійшлося без щасливішого або нещасливішого модернізованя.

XXVII. Православні письменники XVIII віка.

Було вже згадано, що XVIII вік на Лівобережній Україні був для південно-руського письменства дуже некорисний. Що важливіше і цінніше, могло появляти ся тільки церковною, або офіційальною російською мовою, і то переважно лише в столицях, Москві і Петербурзі. В Москві друкували ся в початку XVIII віка Четі-Минеї Димитрія, єпископа Ростовського, а окрім них не можна зазначити майже нічого важливішого, що дотикало би ближше України. Із петербурських видань XVIII віка, що так чи інакше дотикають України, варто зазначити хіба просторий опис подорожі Барського по святих місцях Азії, Африки й Європи, виданий уперве 1778 р.

Із письменників XVIII віка, яких твори дійшли до нас у рукописах або в сучасних

друках, заслужують на близшу увагу три, а власне віршопиसेць Климентій, мандрівний монах, якого простора збірка віршів, хоч невисокої поетичної вартости, дає дуже багато характерних рисів для зрозуміння життя і побуту особливо нижших верстов народньої маси придніпрянської України в першій половині XVIII віка, а також немало автобіографічних подробиць для характеристики самого автора. Другий інтересний мандрівець того віку, київський міщанин Василь Барський, виїхався в р. 1723 із Києва до Львова, відси до Риму, де пробував до початку 1725 р., в яким обїхав Македонію, а в 1726 р. прибув до Палестини, де пробував два роки обходячи всі святі місця. В р. 1728 звїдав Єгипет, Арабію і Сирію, відки 1729 р. вернув назад до Палестини. Відси 1730 р. вирушив до Кипру і обїхав протягом двох років усі важнійші монастирі грецького архіпелягу, а потім пробував по кілька літ на островах Кипрі і Патмі; аж у р. 1744 заїхав до Царгорода, а відси на Афон, де в тім же році написав спомини про свою подорож.

Остатній визначний муж XVIII віка, про якого тут треба дещо сказати, був Григорій Сковорода. Він лишив по собі багато писань, переважно містично-філософічного характеру, і являєть ся zarazом третім оригінальним типом письменника-мандрівця, що подібно до свого сучасника Жана Жака Руссо всім своїм життям проповідує відреченє від гідностей і почестий світа, від ученої чи урядової кар'єри, і поворот до найпростійшого, нїби природного життя. Вихованець київської братської школи він випадковим способом побув троха за границею, троха в Петербурзі як співак разом з иншими співаками рекрутованими із київської бурси, займав кілька разів місце учителя в рїж-

них публичних школах, або приватного інструктора для дітей різних панів, та ніде не міг загіртіти місця, і скінчив бурлакою, що періодично ходив від одного знайомого до другого, блукаючи степовими шляхами Лівобережної України з сопілкою в руках і торбою за плечима, поки не вмер у якійсь маленькій димарці в саду чи в пасіці одного із своїх приятелів. „Світ ловив мене і не зловив“, — се був оклик його життя, та на жаль і він не зловив зміслу життя, і в просторах своїх писанях, складаних незвичайно кучерявим і баламутним стилем, даремно силкував ся погодити авторитет святого письма з чистим розумом, і фаталізм убожества з вродженням йому оптимізму. В історії філософії він не займає ніякого місця, бо в його афористично накладаних думках крім якогось силуваного дотепу нема ані логічного, ані органічного мислення, тільки якісь дивні скоки в найрізнійші сторони. Сковорода писав також вірші, з яких деякі, приміром „Всякому городу нрав і права“, зробили ся майже народніми піснями, та взагалі вартість його віршів дуже мінімальна. З усіх його творів мають літературну вартість хіба „Харьковскія басни“, писані літературною російською мовою з сильним українським відтінком. Се одинокий твір Сковороди, який варто перекласти на нашу мову. Байки писані гарною, декуди навіть граціозною прозою.

XXIX. Початки національного відродження України.

Кінець XVIII віка характеризуєть ся деякими дуже цікавими подіями, що скоїли ся на широкій території Південної Руси. По-

перед усього в р. 1772 перший раз розібрано Польщу, і одна часть Південної Руси, а власне так звана Червона Русь під пазвою Галичини перейшла до Австрії. Перехід від польської анархії під австрійське бюрократичне пановане відбив ся подекуди корисно на розвою тої частини південно-руської нації, яка заселяла східню Галичину. Влекшене панщизняних тягарів, урядовий помір землі і забезпеченє земельної власности, засновуванє сільських і висших шкіл з руською викладовою мовою, заведене правильнішого судівництва і громадських шпіхлїрів, се були важні культурні здобутки, надїлені галицько-руській людности австрійськими монархами. Наполеонівські війни на якийсь час спинили розвій тих здобутків, і для того перші виразні проблиски національного почутя почали ся тільки по їх утишеню. Одним із перших проблiskів того почутя можна вважати духовне просвітне товариство завязане 1816 р., якого статут був опублікований по латині і якого мета була видавати книжки шкільні та навчаючі для народа. Польська інтрига не дала тому товариству вийти в житє, та проте зусилєм руської єрархії, головно канонїка Могильницького, удало ся виробити урядовий дозвіл на закладанє сільських шкіл із руською викладовою мовою під доглядом духовенства і консисторії. Іван Могильницький був також автором першої граматики південно-руської мови, опертої не на Смотрицькїм і його наступниках, а на нових основах, покладених чеським ученим Йосифом Добровським, батьком нової славїстики.

В Правобережній Україні, що після 1772 року ще належала до Польщі аж до 1793 р., зайшли два важні випадки політичної натури, а власне Уманська різня 1768 р. і спричинене нею зруйнованє Запорозької Січи військом

російської царіці 1771 р. В Лівобережній Україні, що вже здавна належала до Росії, майже рівночасно з тими подіями, 1775 року було введене кріпацтво. Немов для замаскування сего акту, що мав сплодити на Україні дуже погане життя народу аж до 1861 р., цариця Катерина скликала делегатів із усіх губерній для наради над чимось подібним до конституції. Комісія вибрана делегатами випрацювала проєкт політичної реорганізації Росії, але Катерині по якійсь часі вивітріли конституційні забаги, і делегати мусіли розіхати ся без ухвали.

Великий європейський шум французької революції відбив ся в Росії досить живо, бо сюди наїхало багато емігрантів, які крім свого депоседованого аристократизму внесли все такі значне злагоджене обичаїв у життя російської інтелігенції, а дуже часто разом зі своєю культурою також ліберальні і радикальні ідеї XVIII в. Ще перед напливом емігрантів прийшло до Росії мабуть із Франції масонство, довкола якого громадили ся тайні кружки горячих серць і визначних умів в роді Новікова і Радіщева, у яких почали свитати думки про права кожної людини на свободне і самостійне життя, на розвій, освіту і повноправність. Нема сумніву, що й на Україну заходила течія тих самих думок і що під їх впливом і тут на тлі козацьких традицій зародила ся думка про нове письменство в народній мові і про konieczність розвою південно-руської народности при помочі освіти.

XXX. Іван Котляревський.

Нема сумніву, що перший ініціатор того нового, українського письменства, Іван

Котляревський, у своїй молодості стояв під впливом лібералів в роді о. Лободи, по яким лишилися два томи проповідний навіяних свободолюбним духом. Перший твір Котляревського, Енеїда перелицьована на малоросійський язик, був не тільки жвавим протестом проти пануючого тоді в російським письменстві псевдоклясицизму, але також дуже вдатною пробою популяризації осіб і понять, що були доси власністю тільки освічених верстов, а з другого боку вдатною пробою піднести людську українську мову до висоти літературного твору, що був гідний знайти ся в похіднім куфрі Наполеона. Годі нам сьогодні досить високо оцінити вплив Енеїди Котляревського на тогочасну українську і загалом російську суспільність; досить буде згадати, що крім трьох видань, які появили ся протягом десятих літ, із кожного з тих видань, а навіть із брудьохів Котляревського перед першим виданем, роблено численні копії, з яких деякі заблукали також до Галичини.

Великий як епік Котляревський має також заслугу як драматик, написавши першу в українським письменстві комедію зі співами Наталку Полтавку, і одноактову фарсу Москаль Чарівник, що була немов змодернізованем давнішої інтермедії, а що до своєї теми являєть ся перерібною мандрівної теми про вояка чарівника, що в XVIII віці із Франції через Німеччину і Польщу зайшла також на Україну і незалежно від Котляревського сплудила анальоґічну комедію також у Галичині у одноактивці Степана Петрушевича пз. „Муж старий, жінка молода“.

Ще один твір Котляревського, Ода до князя Куракіна, держаний в гумористичнім тоні, був безпосереднім продовженем давніших україн-

ських вірш, але також не менше як інші твори Котляревського навіяний новочасним духом гуманності й лібералізму. Котляревський, що провів значну часть життя у військовій службі і дослужився ранги капітана, а старі літа прожив у Полтаві як надзиратель хлопчащої школи, писав також дещо по російськи, а власне дневник своїх військових походів, може перекладене пояснене Псалтурі і віршовий переклад одної оди Сафроні. Його твори викликали в пізнійшій українській критиці різні суперечні думки, але жаден критик не міг відмовити йому великого поетичного таланту, глибокої знайомости українського народнього життя, і щирого замішування до українського народу. Нема сумніву, що починаючи свій перший поетичний твір ще на шкільній лаві, під незаперечним впливом російської травестії Енеїди написаної Осиповом, Котляревський чим далі тим більше почував у себе свідомість своєї національної самостійности, і до кінця життя нічим не спроневірився тій ідеї.

Говорячи про одноактову фарсу Котляревського „Москаль Чарівник“, варто згадати про иншого лівобережного Українця, Василя Гоголя, батька славного письменника, Миколи Гоголя. Гоголь був поміщик нїжинського повіту полтавської губернії, і не маючи претенсії на літературну славу написав декілька українських фарс чи комедій, із яких дійшла до нас тільки одна „Простак або хитрощі жінки, перехитрені Москалем“, опублікована Кулішем у Основі 1862 р. Із инших лишилися тільки уступи, поміщені його сином у епіграфах до його нарисів „Вечери на хуторі близь Диканьки“. При всій безпретенсіональності і простоті композиції фарса Гоголя - батька визначає ся

живим гумором і дуже гарною українською мовою.

XXXI. Харківська Україна.

Незалежно від Котляревського, але може по троха під впливом Сковороди, почало ся духове розбудження в Харкові, де за ініціативою Миколи Каразіна, ліберального вельможі і повірника царя Александра I, засновано університет в р. 1808. Сей університет зробив ся натуральним центром науки, що не могла не торкати ся місцевих відносин і місцевого населення. В числі його професорів бачимо уже в перших десятиліттях Гулака Артемовського, що добув собі відразу почесне місце в українським письменстві широко розведеною гумористичною байкою „Пан та собака“. Хоча основана на фальшивій ідеї, що признає управнене підданства, а тільки висміває явні надужиття і капризність панів, яким підданий ніколи не може догодити, ся байка, друкована в місцевім журналі „Українській Вѣстникъ“ і шпирена також у рукописах, була деяким ферментом, що збуджував думки про потребу реформи селянських відносин. Дальші твори Гулака Артемовського, держані в тім самім гумористичнім, декуди пересоленим тоні, не зважаючи на свою літературну і язикову вартість, не мали вже такої ідейної основи. Інтересний факт, що при харківським університеті обік Росіян і Українців служили професори Поляки, був причиною завязання живііших зносин між Харковом і Варшавою, так що деякі вірші Гулака, прим. перерібка Міцкевичевої балади Пані Твардовська, були друковані майже рівночасно в Харкові

і в Варшаві в тодішній Bibliotece Warszawskiej.

В Харкові, а властиво в його найблизшим сусідстві, селі Основі, родився і виховався третій визначний письменник, що багато причинився до розвитку української мови і письменства, до розбудження історичних традицій і до фундування освіти ширших верств українського народу на новій науковій основі. Се був Григорій Квітка, син українського поміщика з села Основи, який від сего села прибрав собі прізвище Основ'яненко. Протягом своєї довголітньої діяльності він визначився як повістяр у сентиментальнім і сатиричнім тоні, в обох сих тонах як творець людської повістки, один із перших того рода творців у європейських письменствах. Як аматор театру він був автором кількох драматичних штук, із яких одна комедія зі співами „Сватанє на Гончарівці“ написана чистою українською мовою, дві „Шельменко денщикъ“ і „Шельменко волостной писарь“ написані мішаною українською і російською мовою, і були мабуть наслідуванєм венецького комедіописателя Гольдоні; одна по російськи написана і в своєму часі не друкована комедія „Суматоха въ маломъ городкѣ“, зробила ся основою драматичного архитвору Гоголя „Ревизоръ“.

Крім того написав Квітка ряд просторих оповідаць російською мовою, із яких найбільше знайшли „Пан Халявскій“, і яких основою було тодішнє життя українських поміщиків Лівобережної України. Понад се він писав принагідні статті в різних журналах, із яких назву лише спомини про Головатого, і пробу популярного викладу обов'язків підданих до своїх панів пз. „Слово до любезних земляків“, українською мовою. Квітка так само як і Гулак

Артемівський стояв на тій ідейній основі, що панищина — стан зовсім оправданий, при якому можливе щасливе життя селянина, коли тільки він має доброго пана. В деяких його повістях, приміром у „Марусі“, „Перекотиполі“, „Козир дівці“ і інших зовсім не видно панищизняних відносин, так як колиб се були села зовсім свободних людей. Найглибше до основи тодішнього селянського життя сягають повісті „Козир дівка“ і „Сердешна Оксана“, перша малюючи героїство селянської дівчини в боротьбі з продажним чиновництвом, а друга, попередниця Шевченкової „Катерини“, але ідейно далеко вища від неї, малює становище дівчини уведеної офіцером і її моральну перемогу над народнім пересудом, що осуджує покриток. „Маруся“, яку вважано за найкращу повість Квітки, на мою думку, не вважаючи на дуже гарні деталі стоїть ідейно зовсім невисоко. Натомість у „Конотопській відьмі“ дав Квітка незрівняний майстерний малюнок старих козацьких порядків може з половини XVIII віка в новочаснім сатиричнім освітленю. Як публичний діяч зазначив Квітка свою пам'ять основанєм педагогічного інституту для дворянських дівчат, який пізнійше перемінено на такий же інститут імені імператриці Марії.

XXXII. Початки укр. славянофільства. Максимович.

З Харковом вяжуться також перші початки українського славянофільства, зв'язані з іменами Ізмаїла Срезневського і Миколи Костомарова, учеників харківського університету. Тут розпочав Срезневський свою наукову ді-

яльність виданем періодичної збірки „Запорожская Старина“ в роках 1832—1838, в якій окрім інших матеріалів і розвідок опубліковано також 60 дум і пісень, в тім числі ряд фальшованих дум про найстарші козацькі часи. Срезневський, що з Харкова швидко перейшов на університетського професора до Петербурга, хоч не вертав ся пізнійше до спеціально-українських тем, то все таки поклав великі заслуги в науці, особливо для студій старославянської мови в різних її діалектах, головню як видавець текстів у своїх „Памятникахъ древне-славянскаго юсоваго письма“, „Статьяхъ и замѣткахъ о малонзвѣстныхъ и неизвѣстныхъ рукописяхъ“, і особливо в „Памятникахъ древне-русскаго письма и языка“, яких перше видане 1862 р. вийшло з долученем многоцінної хрестоматії і на жаль не було пущене в продаж, а друге, 20 літ пізнійше, видано подекуди доповнене, але без хрестоматії.

Інтерес до збирання і записування кобзарських дум і народніх пісень українських був розбуджений іще в XVII віці, із якого дійшли до нас найстарші співанники писані Поляками, що обік польських пісень містять також руські. Із XVIII віка маємо таких співанників дуже багато, чи то польсько-руських, писаних латинськими буквами, чи то чисто руських, писаних руським скорописом, але переважна часть тих пісень, се не властиві народні, але тзв. дворацькі, складані двірськими бандуристами, яких удержували багатші пани на своїх услугах, або школярські та дяківські, що складали ся чи то дійсними школярами, чи то тзв. мандрованими дяками, сільськими попами або різнобарвним інтелігентним пролетаріатом, що тоді густо-часто вештав ся по різних селах і містах, шукаючи більше

менше легкого хліба. Тільки з початком XIX віка починаєть ся записуванє народніх пісень із уст народа, кобзарських та лірницьких пісень із уст фахових кобзарів та лірників. Найстаршу таку збірку, що дійшла до нас з іменем Ломиковського, маємо з р. 1805. Найстаршу друковану збірку видав князь Цертелєв у 1819 р., потім пішли ще раз систематичніші збірки Максимовича і Лукашевича. Сі збірки розбудили живий інтерес до народньої творчости, особливо за приводом книжечки Поляка Зоріана Доленґи Ходаковського. Під тим псевдонімом здобув собі досить широку популярність литовсько-польський шляхтич Адам Чарноцький, що уперве 1808 р. видав книжечку *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, в якій виказав між иншим можливість і потребу дошукувати ся в піснях, оповіданнях і віруваннях простого народа слідів первісної славянської мітології. Чарноцький, дезертувавши з російського війська, змінив своє імя на Ходаковський, і під сим іменем мандруючи від села до села, від міста до міста і від краю до краю та збираючи найрізномородніші етнографічні, топографічні і архельогічні відомости, перейшов західню і східню Галичину, значну часть Правобережної України, Білу Русь і значну часть великоруської території, скрізь будячи своїми розмовами і листами зацікавленє до старовини, зібрав сам величезний збірник пісень польських, українських, білоруських і великоруських, із якого користали пізнійші видавці і який в цілости заховав ся між паперами Максимовича. Чарноцький закінчив своє житє у Москві, де тулив ся при гурті славянофілів і друкував деякі свої праці в їх органах по російськи.

До визначних видавців українських народніх пісень і загалом до визначних письмен-

менників української науки належить Михайло Максимович. Ще як приватдоцент ботаніки в Москві Максимович познайомився особисто з Міцкевичем і Ходаковським, видав 1827 р. „Сборникъ малороссійскихъ пѣсень“ у Петербурзі, другу збірку „Украинскія пародныя думы“ 1834 р. в Москві, і там же того самого року „Голоса украинскихъ пѣсень“. Перейшовши до Кієва на професора російської літератури, видав там 1842 р. „Сборникъ украинскихъ пѣсень“, при яким було написано том I, але якого далші томи не вийшли. Видання пісень і дум, dokonані Максимовичем, не вважаючи на цінність деяких текстів, не стоять на висоті науки, головню задля браку відповідної системи і критики текстів. Максимович був автором дуже гарного перекладу „Слова о полку Игоревѣ“ на українські вірші, виданого в Кієві 1857 р.: перекладав також деякі псалми на українську мову. Та головна його наукова заслуга лежить на полі українського язикознавства і української, спеціально кіївської старовини.

XXXIII. Попередники Шевченка.

Із українських письменників старшої, так сказати, перед-Шевченківської доби, треба назвати тут Левка Боровиковського, автора збірки байок, далеко низшої літературної вартости, як байки Артемовського Гулака, і балади „Маруся“, що була українською перерібною популярної в романтичних літературах різних народів людвої балади про мертвого жениха, який увозить свою любку в могилу. Початок спопуляризованя сеї теми дав німецький поет Бірґер своєю „Ленорою“: із славянських поетів слідом Бірґера пішли Жуковський своєю „Люд-

милою“, литовсько-польський Зан своєю „Нерпиною“, Міцкевич своєю „Ucieczka“. В їх ряді баляда Боровиковського займає все такі почесне місце задля свого українського кольориту.

Другим письменником, що пробував збагатити українське письменство творами взятими з устної людвої традиції, був Осип Бодяньський, що під псевдонімом Іська Материнки видав 1835 р. три віршовані „Наські українські казки“. Поетична вартість тих казок не висока, але книжечка цікава дуже своїм язиком і правомисом, а сам автор, зробивши ся пізнійше ученим славістом і професором московського університета, поклав великі заслуги в науці як видавець „Чтеній въ московскомъ обществѣ исторіи и древностей“, яких з кількалітньою перервою зредагував майже сто томів, помістивши в них велику масу історичних, літературних і етнографічних матеріялів, а понад се написав декілька цінних розвідок, в тім числі також „О происхожденіи и древности славянскихъ письменъ“.

На кінець трицятих і початок сорокових років припадають літературні дебюти двох українських письменників, Гребінки і Забіли. Евген Гребінка, найкращий байкопис в українським письменстві; його „Малороссійскія приказки“ вийшли 1834 р., а під його редакцією вийшов у р. 1841 літературний збірник „Ластівка“. В р. 1836 видав Гребінка окремо український переклад Пушкінової поеми „Полтава“. Як байкопис займає Гребінка перше місце в нашім письменстві. Його байки визначають ся ярким національним і навіть спеціально лівобережним українським кольоритом, здоровим гумором і не менше здоровою суспільною і ліберальною тенденцією.

По дусі наступник великоруського байкописця Крилова, він усе таки зумів висловити свободний дух українського народу. По р. 1841 Гребінка, займаючи урядове становище в Петербурзі почав писати по російськи. Із чотирьох томів його російських писань здобула собі деяку популярність у нас повість „Чайковський“, подекуди наслідуване Гоголевого „Тараса Бульби“, в якій герой кобзарської думи про бурю на Чорнім морі (Олексій Попович) ідентифікується з героєм повісти, Чайковським. Не досягаючи висоти Гоголевої композиції, повість подавала все таки деякі образки з життя лівобережного козацтва, більше XVIII, ніж кінця XVI віка, і в галицько-руським перекладі Климковича була улюбленою лектурою галицько-руської молодіжні 60-их і 70-их років.

Другий письменник, якого літературний дебют припадає на кінець 30-их років, був Віктор Забіла, якого вірші, крім трьох друкованих 1841 р. в Гребінчиній Ластівці, заховалися тільки в рукописах, і були опубліковані в повні аж у початку XX століття. Талант Забіли не високий; його коротка поетична кар'єра вяжеся тісно з нещасливим закоханням, після якого він швидко перестав займатися письменством, тільки в ряди-годи складаючи принагідні вірші, із яких мабуть останнє було гумористичне „Посланіє до Тараса Шевченка“ з р. 1844.

До попередників Шевченка з огляду на дух і спосіб писання треба зачислити групу, репрезентовану Амвросієм Метлинським і тими письменниками, яких твори заповняють п'ять томиків збірки „Южный русскій зборникъ“, виданої Метлинським у Харкові 1848 р. Амвросій Метлинський, тоді доцент харківського, а пізніший професор київського університета, розпочав свою поетичну діяльність збіркою віршів

„Думки і пісні та ще дещо“, виданою в Харкові 1839 р., а закінчив чотирма думками і піснями, поміщеними в першій томі „Южнорусского Зборника“. У своїх віршах Метлинський силкується попасти в тон новочасних романтиків, переносючи романтичні мотиви на український ґрунт. Але в деяких, як „Спрітка“, „Старець“ і „Максим Глек“ стоїть на чисто українським ґрунті поетичного опису народнього побуту, зближаючи ся тоном більше до Гребінки, як до Шевченка. Другий томик „Южнорусского Зборника“ займає простора поема Степана Александрова „Вовкулака“, написана в р. 1842, на основі народніх вірувань. Александрів іде слідами Котляревського, форсуючи иноді, особливо в першій частині своєї поеми, в описі весілля, гумористичний тон Енеїди до ступня відомого українського юродства. Однак друга частина поеми, в якій змальовано пригоди чоловіка, переміненого в вовка, має значний психологічний і літературний інтерес і заслуговує на більшу увагу, ніж яку звертала доси на себе ця поема.

Третій і четвертий томик Зборника Метлинського займають дві поеми Михайла Макаровського „Наталя“ і „Гарасько“, із яких одна написана 1844 р., а друга трохи пізніше, однак перед 1846 р., у якому автор умер. Обі поеми — наслідування відомих поем чужонародніх авторів, а власне „Наталя“ Гетевої „Hermann und Dorothea“, а „Гарасько“ Пушкінового „Кавказского Плітніка“. Наталя оброблена старанніше, коломийковим складом і не без таланту, малює сільську ідилію сватання чужосільної дівчини-сироти багатим хазяїном. В poemі „Гарасько“, що виглядає більше на переклад, як на наслідування, автор далеко менше вміє попасти в тон Пушкіна, ніж би сего

можна було бажати. Взагалі талант Макаровського дуже не високий, у віршах часто римована проза, також не високої вартості, та й знайомість народнього язика зовсім не велика.

Остатній томик Зборника Метлинського займає Квітчина драма „Щира любов“, писана російською мовою з виїмком української ролі Галочки. Поміщені в першому томику вірші Михайла Петренка мають дуже малу поетичну, а ще меншу язикову вартість.

Южній російський Зборник важний ще тим, що про кожного з уміщених там авторів видавець подав короткі біографічні нариси, які при деяких, особливо Александрові і Макаровським, лишилися доси одинокими, доступними нам жерелами.

На припадну згадку в історії українського письменства доби перед замітним впливом Шевченка заслугує також „Молодік на 1844 годъ, украинскій литературный сборникъ, издаваемый Н. Бецкимъ, Харьковъ 1843“ в двох томах. Перший том містить наукові праці і матеріали, писані російською мовою, в тім числі статю В. Н. Каразіна „Взглядъ на украинскую старину“, Н. Костомарова „Первыя войны малороссійскихъ Козаковъ съ Поляками“, К. Сементовського „Очеркъ Малороссійскихъ повѣрій і обычаевъ, относящихся къ праздникамъ“, А. В. „Нѣсколько словъ объ Иванѣ Купалѣ“, першу часть статі Костомарова „Русско-польскіе вельможи“ і його статю, писану під псевдонімом Єремії Галки „Обзоръ сочиненій, писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ“. У другому томі крім російського перекладу драми Корженевського „Пятый актъ“ міститься т. зв. „Малороссійскій отдѣлъ“, у якому поміщено оповіданє Основяненка Перекотиполе, дві прозові казки Костомарова, збірку 25-х

народніх пісень, вірші Шевченка, Костомарова, Якова Щоголева, Александра Чужбинського, Михайла Петренка, І. Левченка, і коротеньку епіграму Бодяньського. Додамо, що на кінці першого тому поміщено російський переклад Оди Саффони, dokonаний Котляревським, а на початку другого тома дуже гарно виконані портрети Котляревського з подобиною власноручного підпису, і козака Климовського, українського віршописа XVIII віку.

XXXIV. Історики України перед Костомаровим.

Нема сумніву, що розумінє і представленє історії краю можна уважати найкращим мірилом ступня національної свідомости у тих інтелігентів, що займають ся писанєм історії, і у тої публіки, якої погляди вони висловляють і для якої пишуть свої твори. Коли з сего становища поглянемо на те, що можна зачислити до історіографії України XVIII і першої половини XIX віку, то можемо сказати, що хоч як низько инді, особливо в половині XVIII віку, падало чутє української самосвідомости в українських інтелігентів, то все таки скрізь, чи то в просторах і заповнених буденними дрібницями дневниках Ханенка та Марковича, чи в таких аж над міру козакофільських творах, як історія Рігельмана, можна доглянути сліди місцевого українського патріотизму і замилювання до місцевої, рідної старовини. У попередніх розділах я полишив на боці численні дневники і спомини ріжних українських інтелігентів чи то задля їх мінімальної або й ніякої літературної і языкової вартости, чи то тому, що вони недоступні мені, (пр. обгово-

рені Драгомановим у другім томі „Громади“ спомини Нїжинця Віньського, друковані в Руском Архивѣ 1878 р.), і згадаю тут ближше про трьох визначнійших письменників, що при кінці XVIII і в першій половині XIX віку подали просторі курси історії південно-руського народа, а власне про т. зв. Історію Русов, приписувану визначному білоруському єпископови Георгію Кониському, а властиво написану українським дворянином Полетикою, далі про дві просторі праці: Бантиша Каменського „Історія Южной Руси“ та п'ятитомову „Історію Малороссіи“ Миколи Маркевича.

В р. 1765 скликана була до Петербурга з цілого російського царства комісія депутатів для випробу проєкту „Устава о уложеніи“, щось в роді конституції. Від українського дворянства полтавської губернії висланий був між иншими Антін Полетика, який після довшого приготування предложив Комісії свій проєкт політичного устрою Південної Руси, оснований буцім то на старих королівських і козацьких привілеях і законах. Для мотивування сего проєкту він уложив меморіал, буцім то на основі достарченого йому його бувшим учителем і ректором Київської Духовної Академії, а пізнійшим білоруським архієпископом Георгієм Кониським тексту літописця п. з. „Історія Русовъ или Малой Россіи“. Комітет депутатів у Петербурзі по многих засіданнях був розв'язаний 1769 р., а Історія Русов чи то в тій формі, як була уложена перед тим, чи може в пізнійшій обробленю самого Полетика, заховала ся зразу в родині Полетик, а пізнійше розійшла ся в численних копіях по різних українських, шляхетських домах і служила жерелом для фальшованих дум про найстарші часи козац-

тва, опублікованих Срезневським у його „Запорожской Старинѣ“ і передрукованих по часті Кулішем у його молодечім творі „Україна“, а також жерелом деяких молодечих стихотворів Шевченка. Текст літописця був опублікований у перше Бодянським у Москві 1846 р., як окрема книжка „Чтеній“, а один із рукописів дістав ся також до Галичини. Бодянський і інші пізнійші історики уважали сей літописець твором Георгія Кониського, опираючи ся на словах „Предисловія“, в якому сказано: „Извѣстный ученостію и знатностію Депутатъ шляхетства Малоросійскаго господинъ Полетыка, отпрапляясь по должности Депутатства въ великую оную Имперскую Коммиссію для сочиненія проекта новаго уложенія, имѣлъ надобность необходимую отыскать отечественную Исторію. Онъ относился о семъ къ первоначальному учителю своему, Архієпископу Бѣлорускому, Георгію Конискому, который былъ природный Малоросіанинъ и долголѣтно находился въ Кіевской Академіи Префектомъ и Ректоромъ. И сей-то Архієрей сообщилъ Господину Полетыкѣ Лѣтопись или Исторію сію, увѣряя архипастырски, что она ведена съ давнихъ лѣтъ въ каѳедральномъ Могилевскомъ монастырѣ искусными людьми, сносившимися о нужныхъ свѣдѣніяхъ съ учеными мужами Кіевской Академіи и разныхъ знатнѣйшихъ Малоросійскихъ монастырей, а паче тѣхъ, въ коихъ проживалъ монахомъ Юрій Хмельницькій, преяде бывший Гетманъ Малоросійскій, оставившій въ нихъ многія записки и бумаги отца своего, Гетмана Зиновія Хмельницкаго, и самыя журналы достопамятностей и дѣяній національныхъ, и что при томъ она вновь имъ пересмотрѣна и исправлена.

„Господиць Полетыка, сличивъ ее со многими другими лѣтописями Малоросійскими и нашедъ отъ тѣхъ превосходѣйшею, всегда ея держался въ справкахъ и сочиненіяхъ по Комисіи. И такъ Історія сія, прошедшая столько отличныхъ умовъ, кажется должна быть достовѣрною .

Пізнійші дослідди показали, що ані сама Історія, ані її авторство зовсім недостовірні. З новітніх дослідів виходить, що ця Історія була написана без участі Георгія Кониського, правдоподібно самим Полетикою, з виразною політичною тенденцією представити козацтво і загалом увесь український народ як самостійну цілість, що з Польщею і з Литвою і нарешті з Росією лучила ся і повинна лучити ся на основі свободи і рівності, під окликом: „Вільні з вільними, рівні з рівними“. Автор проводить сей погляд консеквентно від часів завоювання Казимира Великого аж до часів Хмельницького. Історія козацтва проведена прагматично і так само фантастично майже через увесь XVI вік і потім через половину XVII в. аж до Хмельницького. Автору відома ціла маса козацьких старшин і гетьманів перед Конашевичем і Хмельницьким, а про козацькі походи XVI і XVII в. він оповідає епічним стилем в роді Гоголевого Тараса Бульби. Оповіданє кінчить ся 1704 р. і не доходить до погрому Мазепи під Полтавою.

„Історія Русовъ“ служила основою для обох пізнійших істориків України, Бантиша Каменського і Миколи Маркевича, які приймали канву „Історіи Русовъ“ для XVI і XVII віків, доповняючи її декуди звістками з інших, переважно польських істориків, особливо про часи Хмельнищини. Бантиша Каменського „Історія Малої Росії“ вийшла у перве

1822 р. у двох томах, а Історія Малоросії Маркевича вийшла 1841 р. в пяти томах. Обі ці історії, в своїй прагматичній частині залежні від „Історії Русовъ“, і позбавлені наукової вартости, подають одначе багато бібліографічного і документального матеріалу для XVIII в., і в тім головна їх вартість також для новітніх істориків.

Микола Маркевич заслугує надто на увагу як автор „Украинскихъ мелодій“, виданих 1831 р. російською мовою, і згаданої вже етнографічної збірки про обичаї і вірування Малоросіян, виданої по смерті автора 1861 р., в якій міститься ся також текст київської вертепної гри.

XXXV. Відродженє в Галичині до р. 1848.

Розвій національної свідомости в Галичині ішов значно відмінною дорогою, як на Україні, та сьогодні не можна вже сказати, щоб обі ці течії були зовсім незалежні одна від одної. Торговельні і загалом товариські зносини між австрійською Галичиною і російською Україною при кінці XVIII в. і в першій половині XIX в. були частійші і тривкійші, ніж у другій половині XIX віку. На се впливали незабуті ще державні традиції Польщі та різні міщанські і купецькі інтереси, пр. торгівля соли, збіжа і худоби. Не диво, що тими самими дорогами, як інші товари, ходили також книжки, рукописи і інші культурні здобутки. Маємо відомости, що вже в перших роках XIX в. в Галичині відомі були друковані або копіювані примірники Слова о полку Игоревѣ і Енеїди Котляревського. Інтерес до

народнього життя збуджували місцеві публікації в роді Червеньського „*Ruś Zadniestrzka*“ з р. 1811, видаваний професорами львівського університету календар „*Der Pilger von Lemberg*“ (Pielgrzym lwowski) 1821—22 р., в яким у перше друкували ся руські пісні народні в руським тексті і в німецьким перекладі. В р. 1829 вийшла в Дрездені книжечка молодого галицького поета Вінкентія Поля, пізнійшого голосного польського поета і сина львівського урядника Pohl'a, „*Ruthenische Volkslieder*“, в якій подано в дуже свободнім німецьким перекладі кількадесять галицько-руських пісень. В р. 1834 вийшла далеко важнійша, богата збірка *Pieśni ludu Polskiego i Ruskiego w Galicyi*, zebrał Wacław z Oleska, в двох томах, із яких один містив тексти, а другий музику пісень, списану Ліпінським. Збірка попереджена була просторою передмовою редактора, губерніяльного радника, а пізнійше губернатора Галичини, Вацлава Залеского. Збірка, друкована латинськими буквами, показала ся далеко богатою в руській часті, ніж у польській, хоча пісні в рамках певного методичного розкладу друковані були в суміш польські з руськими. В передмові автор широко розводить ся про важність народньої поезії для пізнання народности в загалі, але не подає докладних відомостей про те, відки брав тексти своїх пісень. Роздивляючи ся тепер у збірці бачимо, що дуже значна часть поміщених там пісень узята не просто з уст народа, але зі старших писаних, польських і руських співанників XVIII і початку XIX віку, в яких обік пісень справді народніх широке місце займали популярні вірші відомих авторів, або не менше популярні вірші двірських співаків та мандрівних школярів. В польській часті збірки Вацлава з Олеска

знаходимо пр. популярну романсу Карпінського Filon і Laura, а в руській часті деякі вірші Добриловського. В усякім разі збірка Вацлава з Олеська мала значний вплив на галицько-руську суспільність, особливо попівство, в якому будила наївну амбіцію, що й руська мова може похвалити ся численними піснями, які надають ся до співання не лише в простій, хлопській хаті, але також у інтелігентнім товаристві.

З такого інтелігентного руського товариства, з попівських родин, що ще від часів Польщі зберігали стару руську традицію, а в новітніших австрійських школах придбали децю ширшу освіту, вийшли піонери нового національного відродження Галицької Русі, Маркіян Шашкевич, Яков Головацький і Іван Вагилевич, що в р. 1833 у львівській духовній семінарії визначили ся в крузі руських питомців як „руська трійця“ і зложили матеріял для видання літературної збірки „Зоря“, що мала бути виразом нових, широнародніх і zarazом славянофільських змагань галицько-руської молодіжн. Цензура не пустила в світ сеї збірки, але натомість не ставила перешкод виданю книжки Лозінського „Ruskoje Wesile“ і досить оживленій полеміці про те, чи не краще-б Русинам уживати латинки замість гражданки або кирилиці, полеміці, в якій опонентом Лозінського виступив Маркіян Шашкевич із своєю брошурою „Azbuka i Abecadlo“.

Змагання руської трійці знайшли менше повний, але все таки добрий вираз у „Русалці Дністровій“, виданій 1837 р. в Будині на Угорщині, яка крім творів Шашкевича, Головацького і Вагилевича містила богату збірку народніх пісень. На жаль цензурна заборона не дала Русалці Дністровій розійти ся так ши-

роко серед галицько-руської публіки, як вона на се заслуговала, але все таки кількадесять примірників розійшло ся по руках визначніших Русинів, а решта аж по р. 1848 могла піти в книгарський торг.

Найталановитший член руської трійці, Маркіян Шашкевич, умер молодю не встигнувши розвинути як слід свого таланту, а найбільша часть його літературної спадщини побачила світ аж у першій томі „Вінка“ 1846 р., та в пізнійших виданнях. Як поет, оповідач, кореспондент і проповідник Шашкевич людина наскрізь симпатична, щира і проста, огріта неложною любовю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги як у штуці, так і в життю. Зовсім инша була доля двох його товаришів. Вагилевич вчасно, ще в семінарських мурах, познайомивши ся з польськими письменниками, почав писати польською мовою і крім двох руських віршів „Мадей“ та „Джулин і Калина“ і прозової передмови до Русалки Дністрової, не друкував по руськи майже нічого. Натомість у польських часописях 40-их років друкував цілий ряд віршів і наукових розвідок польською мовою, а в часописи чеського Музея декілька розвідок чеською мовою. В р. 1848 до нього підійшла покуска з польського боку виступити в обороні польсько-руської згоди, і він почав видавати руською мовою латинськими буквами часопис „Ruskyj Dniewnyk“, якого одначе вийшло лише кілька номерів. Окрім політичних статей Вагилевич помістив у тих номерах декілька гумористичних оповідань і економічну розвідку „Widkie wziął się panu j łanu“.

Ся коротка публіцистична діяльність мала фатальний наслідок у життю Вагилевича, бо він висвячений 1844 р. на священника і маю-

чи адміністрацію у Ланівцях, покинув сю адміністрацію і переніс ся з родиною до Львова, а потім не можучи дістати парафії, перейшов на протестантизм і осів у Львові. Він дістав по великих клопотах дуже лихо платне місце при бібліотеці Осолінських, де вложив велику силу праці в нове виданє словника Лінде, а надто порозпочинав багато наукових праць про початки Славянщини і Польщі, які лишили ся в рукописах. Пізнійше дістав місце при міським архіві у Львові. Його матеріяльні відносини, здавало ся, поліпшили ся на стільки, що закупив маленький міщанський domeк на одній із пустих тоді вулиць, поперечних до Зеленої, яка тепер має назву вул. Вагилевича. На тій посаді він і вмер, не встигнувши видобути ся з дуже прикрих матеріяльних відносин. Із його дуже багатой рукописной спадщини заховало ся дещо в бібліотеці Осолінських, в тім числі фільольогічний коментарій до Слова о полку Игоревѣ (до сеї праці Вагилевича, написаної по польськи, приложена в тім самім рукописнім томі також польська праця Жеґоти Паулі про Слово о полку Игоревѣ), збірка староруських грамот і збірка 33 колядок. Між рукописами Народного Дому заховали ся між иншими уривки славянської демонології і богата збірка колядок, 280 номерів.

Третій член руської трійці, Яков Головацький, здобув собі найвиднійше становище, бо пробувши до 1848 р. на парафії в Микитинцях, був іменований першим професором руської мови на львівським університеті, і пробув на тій посаді від р. 1849 - 1867. Змушений зрезигнувати з сеї посади він емігрував до Росії і дожив свого віку у Вільні як голова тамошньої Археографічної Комісії. В письменстві зазначив ся Головацький перед своєю

університетською кар'єрою як видавець Русалки Дністрової 1837 р., приповідок Ільгевича 1841 р., і „Вѣнка Руси́нам на обжники“ 1846 р. (оба остатні видання були друковані у Відні, а другий том „Вѣнка“ 1847 р. був редагований братом Якова, Іваном Головацьким). В обох томах „Вѣнка“ Яков Головацький помістив значне число етнографічних записок, надто в часописі чеського Музея замітну статтю „Подорож по Галицькій і Угорській Русі“. Та найважнійша його праця з того часу, яка в своїм часі зробила велику сензацію серед галицько-руської суспільности, була простора стаття „Zustände der Russinen“, поміщена 1846 р. в Йорданових „Jahrbücher für Slavische Literatur“. Від р. 1849 Головацький опублікував декілька наукових розвідок у Львові, в тім числі „Три вступительні преподаванія“, в яких виложено плян історії південноруської літератури та нарис її найважніших моментів, „Очерк основанія Галицко-русской Матицы“, важний як документ про з'їзд руських учених в осени 1848 р. Третя його публікація „Zur galizischen Schrift- und Sprachfrage“ (1860 р.), викликала правдивий політичний скандал, скомпромітувавши тодішнього намісника Голуховського через опубліковане офіційальних документів про наради анкети, скликаної з ініціативи губерніяльного радника Іречка і інспектора Черкаського в справі примусового заведення латинських букв для руських видань. Публікація Головацького є її доси головним джерелом для історії т. зв. азбучної війни, що розгоріла ся була в східній Галичині в р. 1858—60. Для студій староруської мови Головацький видав Хрестоматію староруського письменства, як на свій час досить багату і добре дібрану. Ще будучи в Галичині і піз-

нійше в Росії він публікував немало праць про галицько-руські відносини, а також про інші справи з обсягу славістики, російською мовою в різних російських часописах, а найважнішими його науковими працями були „Дополнительный очеркъ до бібліографіи Ундольскаго“, „Русскій географическій словарь“ і чотиротомова збірка „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ з просторою географічно-етнографічною передмовою, друкована зразу частинами в „Чтеніях общества исторіи и древностей“ в Москві, а потім окремою відбиткою.

XXXVI. Тарас Шевченко.

Поява Шевченкового „Кобзаря“ 1840 р. в Петербурзі мусить уважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другою після „Енеїди“ Котляревського. Ця маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов жерело чистої, холодної води, заяснила невідомою доси в українськiм письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову. Були се немов народні пісні, та про те щось зовсім від них відмінне, наскрізь індивідуальне. Автор тої книжечки, перед двома роками викуплений кріпак, був тоді вільним слухачем Академії Художеств і кандидатом на маляра, мав уже 27 літ від уродження і перебував дуже невеселу кар'єру сільського школяра, хлопця прибудди, панського льокайчука, ученика італійського маляра Лямпі у Варшаві, що 1830 р. по вибуху польського повстання у Варшаві змушений був під салдатським конвоєм перебути пішки дорогу з Варшави до Петербурга і тут був відданий своїм паном на помічника покоїо-

вого маляра. Молодий чоловік, викуплений на свободу старанем земляка Гребінки, протекцією поета Жуковського і щедрістю маляра Брюлова, який на ціль викуплення Шевченка намалював портрет Жуковського, закуплений царицею за 2.000 рублів, жив досить вільно в товаристві Сошенка на кавалерській квартирі і в хвилях вільних від малярського заняття та товариських гулянок складав вірші, що пили йому вільно з під пера, і не дбав зразу про їх опублікування. Тільки приїзний молодий поміщик Мартос побачивши у нього на бюрку вірш „Тарасова ніч“, дописаний до слів:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти —

зацікавився поетом і його поезіями і видав своїм накладом томик, що став початком нової ери українського письменства. Яке вражіння зробив сей томик на Україні, бачимо найкраще з листу Квітки-Основ'яненка до Шевченка, що привітав недавно викупленого кріпака як рідного брата і творця нового слова.

Поетична діяльність Шевченка, тісно зв'язана з ходом його дальшого життя, розпадається на дві частини, яких граничною лінією було його арештування в початку 1847 р. Перша доба Шевченкової діяльності характеризується переважно епічними творами, взятими по частині з життя сучасного народу, з української історії, козацьких і гайдамацьких часів. В поемах із народного життя, чи вони мають більш епічний, чи більше баладний характер, Шевченка цікавить головною дією жінки, її радощі і горе. Поеми „Катерина“, „Наймичка“, „Черниця Маріяна“, „Відьма“, так само, як балади „Причинна“, „Тополя“, „Утоплена“, обі „Хустини“, „Русалка“ ма-

люють звичайно коханє дівчини з таким чи иншим нещасливим наслідком. Історичні поеми такі, як „Тарасова ніч“, і „Вибір Наливайка“ основані на „Історії Русовъ“, коли натомість „Гамалія“ і „Іван Підкова“ були свободними витворами авторової фантазії, основаними одначе на козацькій традиції. В поемі „Гайдамаки“, виданій 1841 р., Шевченко пробував зложити простору епопею народнього руху, найблизшого до його часу і доконаного в місцевості, недалекій від місця його вродження, але сама вдача його таланту, в основі ліричного, і вироблена ним оригінальна манера віршовання не дозволили йому виконати суцільний епічний твір, тим більше, що сама традиція про уманську різню 1768 р., яка лягла в основу поеми „Гайдамаки“, була в народній пам'яті на стільки неясна і уривкова, що не могла дати йому тему для якоїсь одної психологічної драми, яка могла бути двигачем епічної поеми. От тим то Шевченко здобув ся лише на те, що в основу своєї поеми поклав любовну історію між Яремою і Оксаною, яку зробив дочкою мліївського титара Кушніра, якого смерть не мала ніякого звязку з уманською різнею, і якого побут Шевченко в першій редакції своєї поеми переніс до Вільшани. В самім описі уманської різні разом з епізодами, які попереджають її у Шевченка, і зовсім не відповідають історичній дійсності, героями являють ся ватажки Залізняк і Гонти, при чім Шевченко з Гонти робить українського Брута, що невідомо для якої цілі мордує свої діти для того тільки, що вони католики.

В р. 1843—4 Шевченко пробував довший час на Україні, вештаючи ся як маляр по ріжних сторонах правого і лівого боку Дніпра, і тут під невідомими нам близьше впливами у

нього являють ся радикальні політичні думки, що зазначають ся в поезії критичним відношенем до козацтва і гетманщини, а далі такими поемами, як „Сон“ і „Кавказ“. Впливови кружка „Кирило-Методієвого братства“ можна приписати поеми „Посланіє до живих і мертвих“ та „Гус“ із посвятою Шафарику, в якій у перше і найкраще сформуловано ідею славянської федерації:

Щоб усі Слав'яни стали
Добрими братами.

Арештованє членів „Кирило-Методієвого братства“, до якого Шевченко фактично не належав, дало одначе привід також до його арештованя, а знайдені при нїм поезії, особливо поема „Сон“, у якій цар Николай добачив особисту образу його жінки, дали причину до його доживотного заслання в салдати з місцем служби в Оренбурзькїм краю, без права вислуги і з заборороною писати та малювати. Хоч як важкий був сей засуд, одначе на правду житє Шевченка в салдатах не було таке тяжке і безплodne. Навпаки, він здужав у часї свого побуту на тїм засланю не тїлько нарисувати і намалювати велику силу малюнків, в тїм числі богатий альбом видів і типів кіргїзської пустинї за Аралом, яку звидів як учасник експедиції академіка Бера, приділений до неї як матрос, але також написати не мало поетичного добра та листів. Ув'язненє в Петропавловській кріпості в Петербурзі і дальший побут Шевченка на засланю зазначили ся рядом прекрасних ліричних поезій, у яких суб'єктивна лірика Шевченка доходить до найвищих вершин трагічної простоти і зворушливої щирости. На засланю повстали також такі прекрасні епічні

твори, як „Чернець“, „Титарівна“, „Петрусь“, і „Княжна“, сі дві остатні правдиві архитвори Шевченкової епіки. Крім того на заслання Шевченко, потішаючи себе надією літературного заробітка, написав довгий ряд оповідань російською мовою, які одначе за його життя не дочекали ся друку.

Ще на заслання фантазія Шевченка почала займати ся темами релігійно-соціального змісту. Там була написана поемка „Царі“, а по повороті з заслання дві більші поеми „Неофіти“ і „Марія“. В усіх сих поемах Шевченко являє ся вільнодумцем в роді старих християн, у яких з основною релігійністю вяже ся протест проти царського деспотизму і соціальної несправедливости. Вернувши з заслання з кінцем 1857 р. Шевченко по довшій побуті в Новгороді і Москві був допущений до Петербурга, відси ще раз 1859 р. їздив на Україну, де одначе по короткій побуті був арестований і відправлений назад до Петербурга, де вмер 10-го марта 1861 р. Його тіло перевезено пізнійше до Києва, а відси до Канева, де над його домовиною висипано високу могилу.

Шевченко займає в нашій письменстві чільне місце, як поет зовсім самостійний і одинкий у своїм роді, який не вважаючи на всі лихолітя його життя, на всі хиби виховання, зміг піднести ся до найвищих висот поетичного вітхнення і психологічної обсервації, а також як маляр і рисовник займає видне місце в історії української штуки. По нїм лишила ся також значна скількість листів і Дневник, ведений російською мовою, а також драма „Назар Стодоля“, яка доказує, що і в драматичній штуці він при кращих обставинах міг би був заняти видне місце. Дві його поеми, писані російською мовою, „Слѣпая“ і „Тризна“, лиш по декуди

виявляють сліди Шевченкового таланту, а загалом многословні і дальші від живої дійсності, ніж його українські поеми. З рештою „Слѣпая“ являєть ся прототипом по часті „Марини“, по часті „Відьми“, і з сего погляду, як один із найперших творів Шевченка, являєть ся інтересним документом для психології його поетичної творчості.

Твори Шевченка за його життя терпіли багато від цензурних заборон, так що деякі з них були друковані з більшими або меншими пропусками, а інші ходили по руках у відписах і попадали иноді в друк за границею Росії, в Німеччині і Австрії. В р. 1860 вийшло в Петербурзі накладом Семиренка перше збірне видане „Кобзаря“ під доглядом самого Шевченка. Значне число нових поезій Шевченка друковано в книжках українського вістника „Основи“, а перше, скільки тоді можна було, повне видане „Кобзаря, значно збогачене проти видання з 1860 р., вийшло в Петербурзі 1867 р. накладом Кожанчикова. Рівночасно з тим виданем, по часті з його копій, а по часті з інших творів, що перед тим були друковані в „Вечерницях“ і „Меті“, надруковано у Львові двотомове видане п. з. „Поезії Тараса Шевченка“ накладом львівської української громади, під фірмою Корнила Сушкевича. З пізнійших видань найважнійше було двотомове видане в Празі 1876—7 р., поділене з утилітарного погляду на поезії дозволені і не дозволені в Росії. Нове повне видане своїм власним правописом і стереотиповим друком задумав був видати М. Драгоманов у Женеві, але се видане не вважаючи на значні приготування, якось не дійшло до діла. Натомість у тій же Женеві 1876 р. вийшло малесеньке мініатюрне видане „Кобзаря“ заходом Сірка

і Кузьми, далі накладом Драгоманова вийшла латинськими буквами з його інтересною передмовою „*Marija maty Isusowa*“, тамже рівночасно надрукована також у російським перекладі, а 1889 р. вийшли йогож накладом „Поезії Т. Г. Шевченка, не дозволені в Росії“, зі значними відмінами проти другого тому праського видання.

Культ Шевченка в Галичині викликав значне число більших або менших видань виборів із поезій Шевченка, більше або менше кастрованих, відповідно до вимогів чи то шкільної педагогії, чи то в загальї „естетичного“ смаку „нашої публіки“. Першим повним і науково обробленим виданєм мало бути задумане Товариством ім. Шевченка виданє збірними силами, яке одначе фактично взяв у свої руки сам проф. Омелян Огоновський. Його двотомове виданє з р. 1893 не було одначе ані повне, ані науково оброблене, і своєю науковою вартістю що до тексту не стояло навіть на висоті праського „Кобзаря“. Значно повнійше, але значно гірше упорядковане, популярне виданє приготував Юліян Романчук і видав коштом товариства „Просвіта“ в однім томі.

Нова доба для публікації Шевченка почала ся тільки з р. 1906, коли з конституцією в Росії явила ся можливість викопати з Архіва Департаменту Поліції рукописну збірку поезій Шевченка з літ 1844—46, в якій між иншим знайшов ся повний текст поеми „Гус“. Рівночасно український письменник Василь Доманицький заняв ся спеціально розшуканєм і простудіюванєм рукописів, чи то власноручних Шевченкових, чи то копій поправлюваних його рукою. Добутки сего досліду були багаті над усякі сподівання. Вони поперед усього дали можливість справдити хронологічно майже день

за днем мало що не всі поезії Шевченка, а по друге, виявили масу варіантів, дописуваних Шевченком різними часами чи то на власних рукописах, чи то на чужих копіях його творів, і дали дуже добре поняття про ту невтомну і довголітню працю, яку прикладав Шевченко до шліфования своїх віршів, дбаючи про вияснене і заокруглене думок, точність і прецизію вислову і гармонійність вірша. На основі сих дослідів Доманицького, опублікованих у „Кіевскої Старинѣ“ 1907, вийшло в р. 1907—8 з поручення Наукового Товариства ім. Шевченка dokonane мною перше, справді критичне виданє п. з. „Кобзарь Тараса Шевченка“, відмінне від усіх попередніх видань не тільки строго проведенням хронологічним упорядкованєм, з деякими одначе відступленнями, особливо в початку першого тома, де замість хронологічного порядку задержано порядок віршів першого видання „Кобзаря“ з р. 1840. Друга характерна відміна мого видання, се реконструкція тексту на основі добору найкращих варіантів і пізнійших доповнень самого Шевченка. Богатий варіантовий апарат, т. зн. варіанти, які не ввійшли в текст, а їх буває часом три або чотири, поміщено в нотках. Третя відміна мого видання від усіх попередніх лежить у тім, що пропущено драму „Назар Стодоля“, а натомість включено у виданє обі російські поеми, при чім виданє „Тризни“, опубліковане „Кіевскою Стариною“, справлено і доповнено після Шевченкового перводрука з р. 1843.

XXXVII. Костомарів і Куліш.

Костомарів і Куліш, оба разом із Вороніжчини, майже однолітці, се два визначні

таланти і діячі, що обік Шевченка розпочали нову добу українського літературного і загальном духового розвою. Оба високо освічені в противенстві до Шевченка, оба зразу вчителі висших шкіл, вони зразу приятелі, пізнійше пішли ріжними дорогами і в деяких точках розійшли ся діаметрально.

Микола Костомарів виступив на літературне поле ще перед Шевченком, видаючи під псевдонімом Єремії Галки 1838 р. в Харкові українську драму „Сава Чалий“, 1839 р. тамже збірку „Українскія баллади“, а 1840 р. тамже збірку „Вітка“. Було в тих віршованих творах дещо відмінне від усіх інших сучасних українських творів, щось енергічне, хоч здержане, в усякім разі характерне, хоч не блискуче. Перейшовши з Харкова до Києва на гімназіяльного вчителя Костомарів від поезії перейшов до науки, а власне до дослідів над історією українського народа, яка від тоді стала ся головною темою його житєвої праці. В сорокових роках Костомарів у Києві зробив ся осередком невеличкої тайної організації, відомої під іменем „Кирило-Методієвого Братства“, якої метою було підготоване української інтелігенції до боротьби з царським автократизмом, з кріпацтвом народа і з иншими хибамн суспільного устрою Росії. Із Харкова виніс Костомарів славянські сімпатії, і для того в основу „Кирило-Методієвого братства“ лягла також думка про федеральну злуку славянських племен під проводом Росії. В кружку горячої молодіжи, переважно синів українських поміщиків, вели ся оживлені розмови про програму сего братства. Наслідком доноса студента Петрова, що підслухував ті розмови, арестовано всіх братчиків, в тім числі поперед усього також і Костомарова, і відвезено всіх

до Петербурга. По досить довгим слідстві Костомарова без суду, т. зв. адміністративним порядком, яким тоді рішали ся всі найважніші політичні справи в Росії, заслано до Вятки, де він пробув несповна три роки. Відси перенесено його до Саратова, де він познайомився між иншим з двома студентами, що мали пізнійше відіграти визначні ролі в російськiм письменстві, а власне з Данилом Мордовцем і Олександром Пипіном. До спілки з Мордовцем він видав у Саратові 1859 р. „Малорусскій литературный сборникъ“, у яким помістив багату збірку українських народніх пісень, зібраних на Волині (усіх 202 при) і чотири казки. Із Саратова його 1860 р. покликано до Петербурга на катедру російської історії, бо за час свого побуту в Саратові він здужав на основі пильних студій написати і видати двотомову монографію про Богдана Хмельницького, яка відразу зробила йому славу одного з найліпших істориків Росії. Разом із ним покликаний був на катедру також і Пипін, який рік перед тим виробив собі поважне імя своєю і доси не перестарілою працею „Очеркъ литературной исторіи древне-русскихъ повѣстей и сказокъ“, друкованою в Записках Петербурської Академії.

Університетська кар'єра двох сих учених була дуже коротка, бо вже 1861 р., наслідком студентських розрухів вони оба разом з иншими професорами ліберального напрямку покинули катедри, щоб ніколи більше не вертати до них. Костомарів заняв одно з чільних місць у редакції „Основи“, де помістив ряд статей, писаних російською і українською мовою, із яких найважніші були „Мысли о федеративномъ началѣ исторіи древней Руси“, „Христіянство і Кріпацтво“, та „Суд Чехів над собою“, обі остатні писані по українськи.

Решту свогого життя Костомарів провів у Петербурзі, де повидавав чи то в різних журналах, чи окремими книгами довший ряд цінних монографій, переважно з історії українського народу, не пехтуючи одначе також історією великоруського народу, для якої дав многоцінні причинки в своїх просторих книгах „Сѣверно-русскія народоправства“, та „Смутное время московскаго государства“. В останніх роках свогого життя він присвятив дві просторі монографії часам української Гетьманщини після Хмельницького, а власне „Руїна“, і „Мазепа і Мазепинці“. Із його російських праць згадати ще треба досить простору, але досить примітивним способом роблену статтю „Южнорусское козачество въ своихъ пѣсняхъ и думахъ“. Важна з многих поглядів його „Русская исторія въ біографіяхъ ея главныхъ дѣятелей“, одинокий твір Костомарова перекладений в повні на німецьку, а в виборі на українську мову.

Від часу до часу Костомарів виступав також як публіцист, забираючи голос між иншим в обороні прав українського язика, особливо в часи тяжких цензурних переслідувань. Його відзиви відзначалися уміркованим лібералізмом, який поперед усього старався відвернути підозреня про український сепаратизм. Крім спеціально-історичних праць Костомарів написав ряд коротших або довших оповідань, деякі під псевдонімом Богучарського; найвизначніші з його оповідань „Кудеяр“, повість із часів Івана Грізного, і „Чернигівка“, обі, так само, як більша частина його історичних монографій, перекладені в Галичині на нашу мову.

Зовсім инша була літературна і політична кар'єра Куліша. Наділений великим талантом,

але ще більшою амбіцією, Куліш протягом свого довгого життя переходив найрізнійші зміни, топтав найрізнійші сліди, виступав у найрізнійших ролях і полишив по собі багату літературну спадщину, в якій обік цінного було багато схибленого, багато суперечностей, а майже ніщо не викінчене так, як би можна було надіяти ся від його великого таланту.

Свою літературну діяльність розпочав Куліш 1843 р. книжкою „Україна“, в якій віршами в стилі козацьких дум, або виривками з автентичних і фальшованих дум представлено ніби то історію, „од початку України до батька Хмельницького“. Ся книжка, тепер велика бібліографічна рідкість, має дуже малий літературний інтерес. В сорокових роках Куліш помістив ще деякі праці про Україну російською мовою в різних російських журналах, і передав Бодянському значну збірку народніх оповідань, не так може дословно записаних із уст народа, як радше стилізованих збирачем. Ся збірка була тодіж надрукована для „Чтеній“, але наслідком арештованя Куліша в початку 1847 р. разом з Костомаровом і Шевченком лишилася ся в магазині „Чтеній“, і побачила світ тільки пів століття пізнійше в тих же „Чтеніях“.

В лютім 1847 р. арештовано Куліша в Варшаві підчас його шлюбної подорожі за границю, за участь у Кирило-Методієвім братстві, і хоча сеї участі йому не доказано, його все таки вислано на заслання до Кадуги. Вже в 1856 р. він був вільний і осів у Петербурзі, де в тім же році видав свою двотомову збірку „Записки о Южной Руси“, в яку війшла значна часть того матеріялу, що був переданий Бодянському, а надто инші записки автора і навіть Шевченкова поема „Наймичка“. Слі-

дуючого року Куліш завів свою власну друкарню, в якій видавав твори давнійших українських письменників, Котляревського і Квітки, а з пізнійших „Народні оповідання“ Марка Вовчка, а надто зі своїх „Граматку“ 1857 і другу „Граматку“ 1861 р., та просторий історичний роман „Чорна Рада“ 1859 р. Тодіж задумав Куліш видавати періодичне виданє українських творів різних авторів, і як першу пробу такого видання випустив у р. 1860 альманах „Хату“, в якій крім самого видавця взяли участь Шевченко, Марко Вовчок, а у перше виступили на літературне поле Кузьмепко, Гапна Барвінок (жінка Куліша, Олександра Білозерська) і Номис. Тим часом шурин Куліша Білозерський одержав цензурний дозвіл на видаванє українського вістника „Основа“, і Куліш занехавши плян власного видання пристав до редакції „Основи“ як її головний співробітник. Там він помістив ряд статей критичного змісту російською мовою про українського віршописа Климентія з XVIII в., Котляревського і Гоголя, надто проби популяризації української історії: „Початки української історії од найдавнійших часів“, „Хмельнищина“ і „Виговщина“, які рівночасно повиходили окремими книжками, оповідання „Орися“ і „Циган“ і ряд віршів та поем п. з. „Досвітки“. В „Основі“ вів Куліш також огляд українських книжок і писав під ріжними псевдонімами, або безіменно принагідні кореспонденції та редакційні статті.

По упадку „Основи“ при кінці 1862 р. Куліш мусів також ліквідувати свою друкарню і переїхав на Україну до свого хутора Мотронівки. Часи реакції після польського повстання 1863 р. захопили Куліша в мутну течію обрусителів. Він одержав урядову посаду при

варшавським генерал-губернаторі і зазначив своє офіційне становище сотрудицтвом в обрусительнім „Вѣстникъ Юго-Западной Россіи“ та протегованем галицько-руської еміграції до Холмщини і Підляся з метою оправославлення тамошніх уніятів; та по кількох роках, під натиском обставин, уступив із сеї посади. Кільколітній побут у Варшаві мав великий і досить фатальний вплив на погляди Куліша. Він познайомився ближше з польською аристократією і йому заімпонувала дуже польська шляхотська традиція з її мнимою культурною місією на Україні.

Ще пробуваючи в Варшаві Куліш навязав знайомство з Галичанами і почав містити свої твори в галицьких українофільських виданнях. У Галичині ім'я Куліша здобуло собі зразу велику популярність, тим більше, що українофільські видання прийняли його правопис, прозвану тут кулішівкою. Та вже в половині 70-тих років Куліш, значно скомпромітований перед тим у Росії, скомпромітував себе також у Галичині не тільки своїми особистими зносинами з проводирями т. зв. народовців, із якими ніколи не міг дійти до ладу, але також своєю „Мальованою Гайдамаччиною“, друкованою і перерваною 1876 р. в „Правді“, в якій оспівану і возвеличену Шевченком гайдамаччинну назвав простим розбишацтвом і нищенням імпортованої з Польщі культури.

Розвиваючи досить консеквентно ідею про польську культурність і козацьку антикультурність на Україні Куліш дійшов до заперечення також новішого українського руху, і посунув ся навіть до того, що в своїй історичній праці „Історія возсоединенія Россіи“, що мала бути опрокиненням поглядів Костомарова, назвав поезію Шевченка „пьяною музою“. Осо-

бливою ненавистю палав Куліш до нового українофільства 60-тих років, що купчило ся біля осіб Антоновича, Рильського, Чубінського, Лоначевського, Лисенка, Русова, Вовка і Драгоманова. Були в тім українофільстві зразу сильні козакофільські і гайдамацькі аллюри, що виявляли ся ношенням ніби козацької одежі, демонстраційним уживанєм народньої мови і співанєм пісень кровавого, а иноді ципічного змісту. Були в тім козакофільстві відгуки українсько-польського балагульства 40-вих і 50-тих років, але були також здорові зерна правдивої і щирої любови до народа, до його племінної традиції і минувшини, які незабаром видали багаті плоди в розвою української історіографії, етнографії, археології і беллетристики. Всего того не хотів бачити Куліш і до кінця життя лишив ся протестантом, глухим на голоси нової генерації.

В початку 80-тих років він вибрав ся до Галичини, маючи в руках значний фонд на друкування творів Шекспіра, із якого мав тоді перекладених 13 драм і намір підчас їх друкування перекладати дальші. Та осівши у Львові і сторонячи від тутешніх народовців, він зблизив ся з кружком польських аристократів і урядовців, і захопив ся думкою погодити Українців з Поляками на ґрунті буцїм то польської культуриности. Опублікувавши один том Шекспірових творів і розпочавши друк другого він покинув сей плян і замісь „Короля Ліра“ опублікував 1872 р. „Хуторну поезію“, в якій основою було запереченє цивілізації столичної і потреба вернути до цивілізації хуторної, а слїдом за сим видав „Крашанку Русинам і Полякам на Великдень 1882 р.“, в якій взивав Русинів, щоб покинули своє козаколюбство і гайдамацтво і переймали ся польською

культурністю. З політичного і національного погляду брошура була зовсім неясна і непродумана і свідчила тільки про повний брак знайомості галицьких польсько-руських відносин, а надто глибоко вражала також національні почуття російських Українців. Тож не диво, що поклик Куліша до польсько-руської згоди збудив тільки негативні відгуки в українській пресі. Та й сам Куліш виїхавши зі Львова до Відня швидко переконався, що цупко дурили його Поляки виявляючи свої наміри до згоди, а тим часом підготовляючи небезпечну для руської пародности, особливо в Галичині, езуїтську реформу Василяян. Обурений сею реформою Куліш видав у Відні брошуру німецькою мовою п. з. „Die Reform des Basilianerordens in Galizien“, а коли віденьська прокуратура сконфіскувала сю брошуру, виїхав із Відня до Липська і видав там свою брошуру другим накладом, і пропустивши отак гроші, зложені на друк Шекспіра, вернув до Росії доживати свого віку на хуторі. Остатні роки свого довгого життя, як і загалом протягом многих десятиліть він не покидав пера, працюючи тепер головню на ниві українського письменства. Одною із його улюблених ідей був переклад усеї Біблії на українську мову. Ще 1868 р. в додатку до львівської „Правди“ він опублікував переклад Мойсеєвого „Пятикнижя“, який одначе визначався дуже непрямими язиковими дивацтвами, що давали галицьким москвофілам сильне оружие в руки проти українзму. З початку 70-тих років вийшли також у Львові переклад „Нова“ і „Псалтирі“, оба віршовані. Пізнійше, познайомивши ся ближше з Галичанином Пулюєм, що з разу був слухачем теології, а потім перейшов на фізико-математичний виділ, він разом із ним dokonав

перекладу всіх книг „Нового Завіта“, який був виданий у Відні, і якого примірники закупило, а потім другий раз видало льондонське Біблійне товариство. Сидячи на хуторі і покинувши переклади Шекспіра Куліш заняв ся знов перекладом Біблії, якого й довершив перед своєю смертю. Обік того Куліш перекладав деякі твори Байрона, а власне цілого „Чайльд-Гарольда“ і кілька перших пісень „Дон-Жуана“, Шіллєрового „Вільгельма Теля“, та дещо з поезій Генріха Гайне, а також з Біблії віршовані „Пісню пісень“ і „Товитові Словеса“. Надто друкував за життя, або полишив у рукописах збірку поезій „Дзвін“, поему „Магомет і Хадиза“, друковану у Львові 1882 р., але не пущену в книгарський рух, драми „Байда“ і „Цар Наливай“, з яких перша була видана окремо, а потім (1900 р.) разом з драмами „Петро Сагайдачний“ і „Северин Наливайко“ під спільним заголовком „Драмована трилогія“. В рукописі лишилася і була видана по його смерті в „Літературно-Науковім Вістнику“ простора поема „Маруся Богуславка“. Також по смерті Куліша з його рукописів були видані 10 Шекспірових драм і Байронів „Чайльд-Гарольд“, а лишилася мабуть доси недрукована поема „Куліш у пеклі“.

Куліш мав у життю великі амбіції, але його талант, хоч у всякім разі незвичайний і плодючий, все таки не належав до першорядних. Як поет він иноді зраджував охоту перевищити Шевченка, з разу, в „Досвітках“ ідучи його слідами і протиставляючи свої „Великі проводи“ Шевченковим „Гайдамакам“ (у Шевченка Коліївщина, а в Куліша Хмельницщина), а в пізнійшій поезії вступивши на нову, більш європейську дорогу поезії т. зв. рефлексивної. До чистої лірики він був зовсім

нездібний і не дав тут ані одного твору, що міг би дорівняти Шевченкові. Його рефлексії мали звичайно національну тему і то не дуже глибоку. Де виходив на ширше поле загальноцивілізаційних питань, там у нього пробивалася більше доктрина і особиста симпатія або антипатія, ніж дійсне історичне знане і критична оцінка явищ. Інтересна його симпатія до магометанізму, виявлена в „Магометі і Хадизі“, а по часті в „Марусі Богуславці“. Соціально-економічний підклад культури Куліш розумів менше від Костомарова, хоча у своїх історичних працях силкував ся виставити образ старої української культури вірніше і докладніше, ніж Костомарів. Спільною обом сим історикам була слаба критика жерел. Як історик і популяризатор історії Куліш стоїть взагалі не високо, хоча й силкував ся попри друковані жерела опирати свої студії на рукописах, не доходячи одначе до архівних студій.

Дуже видне місце в нашій письменстві треба признати Кулішу як епікови. Його Чорна Рада лишаєть ся доси все таки найліпшою історичною повістю в нашій літературі, тай дрібні оповідання, такі як „Ориця“, „Дівоче серце“ мають не малу літературну і мовну вартість. Із поетичних творів усе таки найглибше задумана і найкраще, бодай в деяких епізодах виконана „Маруся Богуславка“, а обік неї варто згадати „Настусю“ задля інтересної постати Настусиної матери. Із Кулішевих перекладів усе таки найважливішими лишаєть ся переклади Шекспіра, хоч вони dokonані не з англійського оригіналу, а тільки з російських перекладів. Як літературний критик займав Куліш у своїм часі видне становище і викликав полеміки своїми, звичайно суб'єктивними оцінками, особливо дуже негати-

ним осудом про літературну вартість Гоголя. Також в історії української етнографії ім'я Куліша тривко записане його „Записками о Южной Руси“.

XXXVIII. 1848 рік у Галичині.

Рік 1848 у Галичині був початком нової доби в економічному побуті селянства через знесення панщини, і міщанства через бурливі рухи і автономістичні змагання важливіших міст цілого краю. Знесення панщини попередило вимушене на цїсарі Фердинанді заведення конституції, яка однак в р. 1849 була знов відібрана, щоб воскреснути аж звиж по десятиох роках. Руський рух у 1848 р. перший раз набрав політичного характеру і розпочався заснованєм „Руської Ради Головної“, яка д. 3 мая, в сам день фактичного знесення панщини, опублікувала свою програму, де між иншим виразно зазначено відрубність Русинів від Поляків. За почином тої „Ради“ по всіх більших містах Східної Галичини позасновувалися руські Ради окружні, із яких деякі, за почином станіславівської, покликали народні віча, де при многолюдній участі селян і духовенства бесїдники пояснювали новонадану конституцію, поучали народ про потребу свідомої, національної діяльності та освіти, і остерігали перед ворохобними агітаціями Поляків. Пізнійше за прикладом Поляків і в противдїланю польським гвардіям народовим Руські Ради почали організувати також руські гвардії народні. Від д. 3 мая почала виходити у Львові перша руська політична часопись „Зоря Галицка“, яку за її виразно признану лояльність Русинів супроти Габсбурської династії патрунувало пра-

вительство в протиставленю до сепаратистичних змагань польської „Rady Narodowej“. Вибори до першої конституційної Ради Державної, ведені в Галичині з завзятою польською агітацією, випали в Східній Галичині загалом дуже корисно для Русинів, але з огляду, що ся делегація була зложена переважно з селян і духовенства, руські послы не відіграли в Раді Державній такої визначної ролі, як би можна було надіятися по їх числі. Найважливішою справою тої першої австрійської Ради Державної було знесенє панщини і злучене з тим питання про відшкодованє (індемпнізацію) панів за знесену панщину. В тій справі Русини стали на основі цісарського патенту з 19 цвітня, яким обіцяно індемпнізацію з фонду правительства. Селянські послы ставили справу далеко радикальніше, що панам не належить ся ніяка індемпнізація: сей погляд в дуже досадній формі був висловлений німецькою мовою руським селянином Іваном Капушаком. Із руських інтелігентів найвизначнішою парламентарною силою оказав ся Григорій Шашкевич, брат Маркіяна Шашкевича і посол станіславівського селянського округу, який пізнійше, по розв'язаню Ради Державної лишив ся у Відні і зробив урядову кар'єру, ставши міністеріальним совітником для галицько-руських справ.

На полі духового розвою 1848 рік у Галичині зазначив ся скликанєм з'їзду „руських учених“ на наради над розвоєм письменства і науки і заснованєм товариства „Галицько-руської Матиці“ на взір інших славянських Матиць для плекання письменства в рідній мові. До 1848 р. належать також початки руського театру в Галичині, до якого ініціативу дав коломийський парох Іван Озаркевич, виставивши в Коломій „Наталку-Полтавку“ Ко-

тляревського в своїй перерібці. Руські театральні вистави відбувалися тогож року також у Перемишлі. До 1848 р. віднести треба також першу ініціативу до закладання публичних бібліотек і читалень, про які думку підніс парох Соневицький.

Руська справа в 1848 р. викликала дуже оживлену полеміку в польських часописах. Поляки перестрашені подіями 1846 р. і маючи надію при конституційнім ладі опанувати цілком Галичину, перелякалися дуже новозбудженого руського руху, що виразно ставув по стороні австрійської династії, хоч і в конституційнім дусі, і не перебираючи в способах полеміки силкувалися доказувати, що „Ruś i Polska, to wszystko jedno“, і що Русини не повинні творити ані окремої народности, ані окремої літературної мови. Справа русько-польської згоди була обговорювана кружком польських аристократів у домі кн. Пузини, де ухвалено видавати руську часопись латинськими буквами, руською народною мовою, признаючи в основі Русинам їх мову, але з обов'язком признаватися до польської національности. До видавання такої часописи приєднано Івана Вагилевича, якому полишено свободу національного переконання з тим тільки, щоб дневник не виступав ворожо проти Поляків, як се чинила „Зоря Галицька“, і друкувавсь латинськими буквами. Часопись, як ми вже згадували, простояла дуже коротко, але думка про русько-польську згоду в Галичині далеко поважніше виринула на першій славянській з'їзді в Празі, скликанім чеськими патріотами Палацким і Рігером в тій цілі, щоби представники всіх австрійських славянських племен могли познайомитися зі собою ближше і по змозі уладити міжплемінні ріжниці славян-

ських народів. Між иншими була там також зложена русько-польська секція, яка по довгих нарадах уложила точки поєднання між Русинами і Поляками в Галичині, із яких найважнішою був поділ Галичини в культурнім відношенню на руську і польську часть. Ся думка була в ширшій формі піднесена також в руській делегації до віденського Соїму, яка постановила домагатися в будунцій конституції не тільки культурного, але також політичного поділу Галичини на руську і польську часть. Та сама думка про національну відрубність Русинів від Поляків лягла в основу тої конституції, що була вироблена делегацією австрійської конституанти, але наслідком розв'язання Соїму не була ухвалена і не вийшла в життя. В тім проєкті конституції постановлено було розділити Галичину на три політичні і адміністративні округи з окремими соймами у Кракові, Львові і Станіславоі.

До важних культурних здобутків Галицької Руси осягнених у 1848 р. належить основане катедри руської мови і літератури на львівськім університеті, і дароване розвалин збомбардованого університету Русинам міста Львова на основане інституції Народного Дому.

Літературна творчість 1848 р. в Галичині була дуже вбога, бо увага всіх визначніших людей занята була політичними справами. Із літературних появ того року згадаємо лише дві драми Івана Озаркевича „Komedyo-Opera. Diwka na widdaniu, abo: Na myłowanie nema syłowania“ і „Komedyo-Opera Wesilie abo: Nad Cyhana Smahayła nema rozumniszszoho“, обі перерібки, перша „Наталки-Полтавки“ Котляревського, а друга „Стецька“ Шерепері, обі представлені в Коломні 1848 р. і друковані латинськими буквами в Чернівцях 1849 р.

Характерною появою літературного руху 1848 р. треба вважати цілий ряд руських віршів, писаних Поляками, майже виключно політичного змісту, друкованих чи то по різних польських часописах, чи то окремими свистками. Найбільша частина тих віршів походить з під пера Бальтазара Шуцького, а на особливу увагу заслугує досить простора поема про мазурську різню 1846 р. п. з. „Hajdamaczyna tarniwska“, друкована в часописі „Urzednik prywatny“ і також окремою відбиткою. Із полемічних статей, що появили ся того року, зазначимо лише статтю Каспра Ценглевича „Rzecz Czerwonooguska“, видану також рівночасно по руськи і по німецьки, яку можна вважати головним арсеналом тодішніх доказів з польського боку проти руської народности. Каспер Ценглевич, Поляк родом, заслугує одначе на увагу в тім нарисі як автор декількох руських віршів радикально-революційного змісту і такоїж руської брошури, призначеної для агітації між руським народом. У тих своїх творах, писаних у 30-их роках, Ценглевич обік ненависти до Німців виступає також завзято проти панщини. Обік нього годить ся згадати також Михайла Попеля, спольонізованого Русина родом із Самбора, автора агітаційної поеми „Rusyn na praznuku“, і також посла до першого австрійського Сейму 1848 р., а пізнішого посла до галицького Сейму. Його поема опублікована у перше в „Житю і Слові“ 1896 р., визначає ся так само, як і Ценглевичові твори, острою антинімецькою і антипанщизняною тенденцією і мішаною польсько-руською мовою.

XXXIX. 50-ті роки в Галичині.

50-ті роки, час великої кризи східно-європейського світа, характеризований кримською війною 1854 р., був і в Галичині і в російській Україні часом реакції, у яким одначе виростали, а в Росії вже в другій половині того десятиліття сильно розвили ся зароди нового, політичного і суспільного, духового життя. Важніші дати для історії галицьких Русинів у тих часах починають ся скасуванням конституції 1849 р. і заснуванням руського офіційного органу, що виходив зразу у Львові п. з. „Галичо-руський Вѣстникъ“ під редакцією Миколи Устияновича, а від р. 1850 у Відні під редакцією Василя Зборовського, recte Вислобоцького, п. з. „Рускій Вѣстникъ“, а пізнійше „Вѣстникъ“. Заснована в 1848 р. „Зоря Галицька“ з виключно політичного органу перемінилася в 1849 р. на орган більше літературно-інформаційний, і продержала ся з ріжними змінами до 1859 р., коли тим часом „Рускій Вѣстникъ“ з ріжними своїми прилогами держав ся аж до 1866 р., бліднучи раз-у-раз що до свого змісту до того ступня, що читачі його руську назву „Вѣстникъ“ передавали німецькими словами „Weiss nix“.

Між визначнійшими письменниками 50-их років у Галичині назвемо поперед усього Миколу Устияновича. В духовній семінарії у Львові він був молодшим товаришем Шашкевича і Головацького, а три роки по смерті Шашкевича розпочав свою поетичну кар'єру віршем на спомин Шашкевича. В р. 1849 він із своєї гірської парафії Славсько перейшов на один рік до Львова, де був редактором „Галичо-руського Вѣстника“, в яким тогож року опубліку-

вав дві повісті „Месть Верховинця“ і „Старий Єфрем“, а в „Зорі Галицькій“ 1852 р. повість „Страстний Четвер“. В тій же „Зорі Галицькій“, він вернувши 1850 р. назад до Славська помістив ряд інтересних дописий із Верховини. Збірка його поезій вийшла 1860 р. і містить у собі все те, що написав Устиянович віршами в 40-вих і 50-тих роках. В р. 1861 вибраний послом до Соїму краєвого, він мало коли забирав голос у Соїмі, а пізнійше перенесений на парафію до Сучави, дожив там свого віку. Крім трьох названих довших повістей він написав ряд дрібнійших нарисів прозою і дещо зі своїх споминів. Усі ті писаня свідчать про безсумнівний талант автора і писані досить чистою мовою з відтінками бойківського діалекту. В його поезіях видно ваганє між народньою і т. зв. тоді книжною мовою, що запозичувала лексику і форми по часті з церковщини, по часті з великорущини. В останніх роках свого життя під впливом пануючого тоді в Буковині руху старав ся писати чисто російською мовою.

Другий визначний письменник тої доби, Антін Могилянський, розпочав свою поетичну діяльність у духовній семінарії ще при кінці 30-тих років принагідними, гратуляційними віршами, і визначив ся в літературі головно своєю поемою „Скит Манявський“, яка не вважаючи на язык, густо підмішаний церковщиною, свідчить все таки про немалий поетичний талант. Не менше талановито написана невеличка поема „Русня вояк“, а видані по його смерті із рукописів дві версії оповідання про „Конґруу о. Жегаловича“ свідчать про немалый засіб гумористичного таланту у Могилянського. Як парох у Бабчу, богородчанського

пов. він довгі літа був також послом краєвим і належав до найліпших руських бесідників.

В р. 1848—9 виринають у галицько-руським письменстві імена трьох письменників, що відіграли різні, а про те досить визначні ролі в тій парості галицько-руського письменства, що називає ся москвофільством. Се були Іван Гушалевич, Іван Наумович і Богдан Дідицький. Імя Гушалевича вже від перших днів конституційного руху в марті 1848 р. стало голосне через його пісню „Мир вам братя“, що на довгі літа зробила ся неначе національним гимном галицької Руси. В р. 1849 Гушалевич видавав часописи „Новини“ і „Пчола“, перший політичного, другий літературного змісту. В обох сих часописах Гушалевич друкував свої поезії, якими пізнійше наділяв майже всі руські часописи більше менше москвофільського напрямку. Заховуючи в 50-их роках у своїх віршах мову зближену до народньої, він пізнійше у своїх многочисленних віршах і поемах силкував ся писати російською мовою. Деякі з його пізнійших поезій відзначали ся нечуваною ненавистю до українофільського руху. В початку 60-тих років він написав також для ново-заснованого театру дві оперетки „Підгіряне“ і „Сільські пленіпотенти“, із яких особливо перша завдяки музиці Вербицького здобула собі не малу популярність. Бувши зразу парохом у калуській повіті Гушалевич від 1861 р. був довголітнім послом у Соїмі, делегатом до Ради Державної і прожив як катехит руської гімназії у Львові до смерті.

Іван Наумович розпочав свою літературну діяльність 1849 р. в Гушалевичевій „Пчолі“ переріркою Молієрової комедії „George Dandin“ під не дуже естетичним заголовком „Гриць Мазниця“ на популярну оперетку. В 50-тих ро-

ках він принагідно друкував вірші досить банального змісту по різних руських газетах, але швидко почув у собі покликане популярного письменника і розпочав свою діяльність на тім полі книжкою „Повѣсти къ домашньому читанью для оучащейся молодежи“, виданою 1858 р. Ставши священиком він зацікавився особливо пасічництвом, а власне вуліями системи Дзержона, і написав у тій справі кілька польських брошур. Ставши послом до Союму, а пізнійше до Ради Державної, він був одним із визначних речників кождочасового руського клубу, але не здобувся ніколи на веденє самостійної політики, а його виступ у львівськїм Союмі в р. 1866 по битві під Садовою з заявою, що галицькі Русини чують себе одним народом із Великорусами, був радше компромітацією як тріумфом москвофільської політики.

Під зиму 1871 р. Наумович розпочав видавати в Коломнї популярну часопись „Наука“, яка в перших роках видавана доволї чистою народньою мовою здобула собі велику популярність серед народа і причинила ся не мало не тільки до розбудження народнього духа, але також до зацікавлення селян політичними та господарськими справами. Богатство і ріжнородність змісту „Науки“ не все йшли в парі з науковою вартістю поміщуваних у нїй статей, а сам добір аж надто часто зраджував москвофільські і царофільські сїмпатії Наумовича. В „Науці“ помістив Наумович досить довгий ряд повістей і оповідань, писаних не без таланту, та все таки задля своєї аж надто виразної тенденційности позбавлені літературної вартости. Його заслуги як популяризатора, дуже високо ставлені його прихильниками задля партійної політики, ждуть іще на відповідну оцінку і в усякїм разі окажуть ся прибільшеними. Як по-

літик він не відіграв такої ролі, яку міг би був відіграти при своїх ораторських здібностях, а його велика слабохарактерність довела його в кінці до скандального процесу т. зв. „Ольги Грабар і товаришів“, який потягнув за собою його перехід на православ'є і еміграцію до Росії, де він по кількох роках умер, не занявши такого визначного становища, якого може надіяв ся.

Богдан Дідицький розпочав свою літературну діяльність також 1849 р. в Гушалеви-чевій „Пчолі“, в якій помістив віршований переклад „Слова о полку Игоревѣ“, позбавлений усякої літературної вартости. Від того часу він друкував численні поезії по різних галицько-руських часописах, перерібки чужоязичних повістей, а власне Гольдсмита „Уекфільдський парох“ п. з. „Отець Ігнатій“, в „Зорі Галицькій“ 1853 р. і окремою книжкою, і повісти чеського автора Хохолоушка „Змѣй Нотяйскій“, друкованої тамже і в тім самім році. В тім же 1853 р. він видав окремою брошурою свою поему „Конюшій“, яку старав ся написати чистою літературною, себто великоруською мовою, та яка про те не має ані языкової ані поетичної вартости. Язиком зближеним до великоруського він видав також брошуру „О неудобности латинской азбуки въ письменности русской“ 1859 р. у Відні, і в тім же році у Львові „Споръ о рускую азбуку“. Взагалі в языкових чи азбучних справах 50-тих років Дідицький часто забирав голос, боронячи теорії т. зв. книжного языка, спільного для „Русів“ усіх народностей, який одначе у нього самого в практиці був оригінальною мішаниною галицьких провінціалізмів, польонізмів, церковщини і московщини. В р. 1860 під його редакцією замість остатнього річника часопису „Зорі Галицької“ вийшла „Зоря Галицкая яко альбумъ“, перший галиць-

кий літературний альманах на велику скалю, у якім обік менше важної белетристики поміщений був ряд досить важних статей історичних, літературно-історичних і етнографічних, задля яких ся книга має й доси свою вартість. Від р. 1861 Дідицький став редактором політичної часописи „Слово“, яке з разу ведене було в дусі народнім, але від 1865 р. досить різко змінило фронт на сторону москвофілства. В 1866 р. Дідицький, немов для удокументованя соймової заяви Наумовича про єдність Мало- і Велико-Русів, написав брошуру „Въ одинъ часъ научить ся малорусу по великорусски“, яка одначе для самого автора лишилася ся несповненою утопією, бо він до смерти, не навчивши ся порядно малоруського язика, не навчив ся так само і великоруського. Із його літературних творів найбільшу популярність у Галичині здобула собі поема „Буй-Тур Всеволод“, який одначе по нашим поняттям не має ані літературної, ані язикової, ані історичної вартости. Так само і иншим віршам Дідицького, чи то тим із 50-тих років, що були ближші до галицько-руського наріччя, чи пізнійшим, що силкували ся наблизити ся до великорусщини, не можна признати ніякої поетичної стійности. За те не можна відмовити деякої популяризаційної вартости його „Історії Русів“, виданій у додатках до журналу „Галичанинъ“ 1867—70 р., в якій не без таланту, хоч і з сумнівної вартости жерел (між иншими з „Історії Русовъ“) представлено історію південно-руського народа від початків до кінця XVIII віку.

Окремо від сих діячів стояли два галицько-руські письменники, що хоч не фахові, здобули собі славу істориків. Се були Денис Зубрицький і Антін Петрушевич. Зубрицький,

зразу дрібний поміщик сяніцького пов. з польським, шляхетським вихованєм, зацікавився в 20-тих роках руськими народніми піснями, а в 30-тих роках перейшов до історичних студій. Писав зразу по польськи „Rys historyi narodu ruskiego“, 1836 р. і „Historya miasta Lwowa“ 1841 р., перший у руській історіографії твір опертий в значній частині на архівних студіях. В 50-тих роках Зубрицький написав і опублікував тритомову „Історію Галицько-русскаго княжества“ язиком зближеним до російського і „Історію Ставропигійскаго Братства“, оперту на архівних документах того Братства. Прихильник аристократичних поглядів він був батьком доктрини про єдність усього руського народу і на галицько-руське наріччя дивився з погордою, як на „язик пастих“, нездільний до вищого духового розвитку. В публичнім життю 50-тих років Зубрицький, занятий своєю науковою працею, не брав ніякого уділу.

Антін Петрушевич, син письменника і збирача руських приповідок, Стефана Петрушевича, пароха в Добрянках коло Стрия, виступив на арені публичної діяльності в р. 1848 з брошурою по польськи писаною п. з. „Słów kilka w obronę ruskiej narodowości“, в якій з молодечим запалом і горячим серцем та з поважними науковими доказами станув о обороні самостійності південноруської народності. З початком 50-тих років його погляд змінився, і він, не переходячи формально до табору галицького москвофільства, виробив собі теорію якогось праруського язика, який у практиці не далеко відбігав від типу російського язика, перемішаного з галицизмами. Петрушевич писав дуже багато по різних руських часописах аж до остатніх літ XIX в. (живе ще й досі), доторкався найріз-

нійших тем славістики, а навіть порівняної фільольогії, та скрізь обік величезної начитаності і нераз критичної бистроумности виявляв брак наукової методи, повний брак льогічної композиції, якій шкодила особливо суб'єктивна вдача автора, на кождім кроці всякого „разсужденія“ зупиняти ся на найрізнійших дрібних деталях, і вдавати ся в полеміку за найдрібнійші річи. Більшу часть свого життя він присвятив праці над збиранем і обробленем „этимологического словаря“, якого матеріял поміщав ся в 50 паках, а з якого він здужав обробити ледво кілька слів. Весь сирий матеріял він передав до Публичної Імператорської бібліотеки в Петербурзі, де він мабуть ніколи не діжде ся оброблення. Найважнішою з опублікованих праць Петрушевича треба вважати його „Сводную летопись“, що обіймає часи від р. 1500—1800, і як видно з сего плану, мала бути продовженем „Історії“ Зубрицького. Те, що опублікував Петрушевич, се властиво ніякий літопис, тільки досить принагідно нахапані, і сьак так хронологічно розміщені collectanea, виписки з друкованих книжок, брошур від найрідших і найціннійших аж до популярних і безвартних, а надто з рукописних жерел, місцевих літописів, які він звичайно не друкував у цілости, тільки подавав роздроблені під ріжними літами, і з принагідних записок на старих книжках і рукописах, і нарешті з документів публичного і приватного характеру. Із множества дрібнійших принагідних праць Петрушевича назовемо його статю „Про чеський Короледворський рукопис“, друковану в „Слові“ 1879 р., в якій він доказував неавтентичність сего ніби старочеського пам'ятника, далі статі про Кирила і Методія та про Івана Федорова, першого русь-

кого друкаря. Найважнішою одначе памяткою житевої діяльності Антона Петрушевича лишить ся його бібліотека, сполучена з богатою збіркою рукописів, що при бібліотеці Народного Дому у Львові творить „Музей Антона Петрушевича“.

Із численних діячів галицько-руського відродження першої половини ХІХ в., що сяк чи так причиняли ся до будження національної свідомості, назвемо тут Михаїла Гарасевича, що написав цінну історичну працю „*Annales ecclesiae Ruthenae*“, яка одначе за життя автора репробована цензурою, вийшла аж по його смерті з доданем великої маси многоцінних документів, зібраних М. Малиновським. Той же Малиновський, що виступив на літературне поле також 1848 р. з польським летучим листком про згоду Поляків з Русинами і помішав у 50-тих роках численні статі теологічно-популярного характеру в різних часописах, видав у р. 1860 як доповнене до Гарасевичевих „*Annales*“, свою книгу „*Kirchen- und Staatsatzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien*“

Майже рівночасно з Шашкевичем виступив на літературне поле Йосиф Лозинський, який крім „*Rusko-go Wesil-a*“ видав 1846 р. учебник „*Gramatyka języka ruskiego*“, визначив ся як жвавий полеміст у справах руської мови і правопису в 30-тих і 50-тих роках, і хоча в обох тих періодах стояв на становищі галицько-руського язика, все таки в 60-тих і 70-тих рр. не пристав до нового народнього руху і лишив ся у т. зв. москвофільській партії.

Старшим сучасником Шашкевича, який на пару десять літ пережив його, був Йосиф Левницький, автор цінної „*Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien*“,

виданої в Перемишлі 1834 р., яка крім грама-тичної частини, де автор признає окреміш-ність південноруської мови, містить також інтересну хрестоматію з уступів російських, галицько-руських і угроруських письменників, а також із народньої словесности. Левицький визначився як автор численних поздоровлень ріжним високим особам, із яких деякі були писані доволі твердим язиком, а одно поздо-ровлене єпископови Снігурському з р. 1837 чисто народнім язиком, навіть з ужитом поль-ського j. В р. 1843 він написав два „Listy, ty-czące się piśmiennictwa ruskiego w Galicyi“, із яких тільки один цензура пустила до друку. Він перекладав деякі балади Шіллера доволі дивоглядною мовою, так що серед інтелігенції тих часів пішла поговорка:

Старий Шіллер зажурився,
Що його „Дзвін“ в Шклі розбився.

Шкло, місцевість перемиського округу, було першою парафією Левицького. Пробувши якийсь час крилошанином у Перемишлі, Ле-вицький 1861 р. вмер у Нагуєвичах.

Одним із молодших сучасників Шашке-вича, найпопулярнішим із його спадкоємців, був Рудольф Мох, що виявив крім немало-го поетичного таланту також добре знанє галиць-кої народньої мови збіркою своїх віршів п. з. „Мотиль“, виданою 1842 р. Найкрасше виявився його поетичний і гумористично-сатиричний талант у драматичнім творі „Справа в селі Клекотині“, надрукованім 1849 р. Мох уже в 1848 р. визначився як популярний бесідник як делегат „Головної Рускої Ради“ на вічу в Дрогобичі, а в 60-тих і 70-тих роках був одним із головних апостолів пропаганди тве-резости між народом.

До сучасників Шашкевича, що пережили його на ціле півстолітє, належить також Йосафат Кобринський, що в р. 1842—3 виступив із двома маленькими брошурками „Букварь“ і „Способъ борзо выучити читати“, обі взірцеві з педагогічного погляду, писані дуже гарною народньою мовою. До своєї смерті він живо займав ся народніми справами, писав численні дописи в „Слові“ і в коломийських часописах, і присвятив значну часть свого маєтку та богато праці на фундуване „Народного Дому“ в Коломні.

Із діячів, що тільки принагідно доторкнули ся східньої Галичини і руської справи в 50-тих роках, назвемо Плятона Костецького, що в р. 1856 був редактором „Зорі Галицької“ і помістив у ній декілька оповідань із лемківського життя та декілька віршів, і видав томик віршів польськими буквами, та починаючи з 60-тих років зробив ся польським патріотом і публіцистом із шовіністично-польським характером.

Вельми оригінальним явищем був Володимир Терлецький, унійтський священник із російської України, що після 1831 р. емігрував із Росії, довгий час жив у Парижі, і там 1848 р. опублікував брошуру „Słowo Rusina do wszej braci szczepu słowiańskiego“, в якій з великим талантом розвивав думку про славянську федерацію на основі католицизму, одначе з захоуанєм славянського обряду. Брошура швидко стала відома в Галичині і мусіла зробити вражінє в кругах духовенства, а коли Терлецький в р. 1867 приїхав особисто на Угорщину, а потім і в Галичину, його особа і ідея зробили великий вплив на значну часть духовенства, і зробили ся вихідною точкою т. зв. обрядової борби, що по втихомиреню азбучної заповнила

першу половину 60-тих років у духовім життю руської інтелігенції в Галичині.

XL. 50-ті роки на Україні.

Як уже було сказано, перша половина 50-тих років на Україні була часом застою і страху перед усякою політичною думкою наслідком погрому Кирило-Методієвого братства. Українське слово або зовсім мовчить, або тулить ся по провінціальних російських часописах. І так у „Черниговскихъ Губернскихъ Извѣстіяхъ“ 1853—1858 р. друкують ся вірші і байки Леоніда Глібова, який від 1861 р. почав там же видавати „Черниговскій Листокъ“, і Огієвського, який 1854 р. видав також окремо в Чернигові „Думки на могилі“. Тогож 1854 р. вийшли по довгих цензурних митарствах у Київі А. Метлинського „Народныя южнорусскія пѣсни“, збірка богата не тільки змістом (коло 1000 номерів пісень), але також повнотою і артистичним викінченем текстів деяких пісень. У другій половині 50-тих років після кримської війни і смерті царя Миколая бачимо значне духове розбуджене у всій російській суспільности, великий зріст лібералізму і радикалізму політичного, який характеризуєть ся особливо писаннями Чернишевського, Добролюбова, Щедрина (Салтикова). Також на полі українського письменства виступають деякі нові сили, з яких найважнійша письменниця відома під назвою Марко Вовчок. Її „Народні оповідання“, видані Кулішем 1857 р., зробили велике вражінє в цілій російській суспільности і викликали між иншими інтересну критичну статтю Добролюбова, та були найвиразнійшим тоді українським протестом проти кріпацтва. Марко Вовчок (Марія Мар-

ковичка), жінка Алексія Марковича, бувшого члена Кирило-Методієвого братства, розвинула живу літературну діяльність у короткім часі (від 1856—62 р.), а в часі „Основи“ авторка також своєю особою викликала в Петербурзі чимале вражінє. Її „Народні оповідання“, що до яких авторства тепер нема ніякого сумніву, визначають ся незрівняно оригінальним і свіжим стилем, незвичайно кольоритним, та все таки далеким від сентиментальности, тонкою психологічною обсервацією фактів буденного життя і незвичайною, справді жіночою делікатністю в мальованю подій. Найглубше в суть кріпацького лихолітя сягає маленьке оповіданє „Ледащиця“ і ширше оповіданє „Інститутка“. Найпросторійше з її українських оповідань, „Три долі“, має менший соціальний, але дуже великий психологічний інтерес. В пізнійших роках свого життя, проведених по часті в Парижі, по часті в Петербурзі, і докінчених таки на Україні, вона писала багато по російськи і переклала деякі повісти Жюль Верна на російську мову. З її російських оповідань найкрасша і дуже гарно присвоєна нашій мові Василем Доманицьким „Маруся“, історична новеля з часів Дорошенка, написана в Парижі і мабуть первісно видана французькою мовою 1875 р., а швидко потім перекладена також на англійську мову. Марія Марковичка, з роду Вилинська, ні в яким разі не була родовитою Московкою, і вже в дитячих літах, як можна бачити з її російського оповідання „Записки Причетника“, мусіла бути добре обзнайомлена з українською мовою і з побутом українського люду, хоча й у такій місцевості, де Українці творять між Великоросами меншість населення. В її посмертних паперах знайшов ся ще цілий ряд оповідань, писаних

українською мовою, а також богата збірка українських пісень з мелодіями.

Із письменників, що виступили на поле літературної діяльності ще в 40-вих роках, а продовжали її пізнійше, в 60-тих, 70-тих або й 80-тих роках, назвемо тут поперед усього Александра Афанасєва Чужбинського, якого вірші друкували ся в „Ластівці“ Гребінки і „Молодику“ Бецького, а більша збірка поезій п. з. „Що було на серці“, вийшла в Петербурзі 1855 р. Декілька його віршів під псевдонімом Невідомий поміщено в „Основі“ 1861—62 р. Афанасєв - Чужбинський писав також по російськи, а власне простору книжку „Подорожъ по Днѣпру“, що була частиною збірки „Морской Сборникъ“, видаваної міністерством „Путей со-общенія“. Для нас окрім його українських віршів важні також його „Спомини про Шевченка“ друковані в російськім журналі „Русское Слово“ 1863 р. Надто він уложив частину „Словаря малороссійскаго нарѣчія“, букви від А—З, що була друкована в „Извѣстіяхъ Императорской Академіи Наукъ“ 1855 р. В поезіях Афанасєва Чужбинського бачимо не малий і дуже гарний ліричний таланти, про який може свідчити хоч би те одно, що його вірш „Гарно твоя кобза грає“ у деяких виданнях, навіть у праськім, був поміщуваний між творами Шевченка.

В другій половині 50-тих років виступають деякі менше відомі письменники, що зазначили себе одним або двома творами, які пройшли якомсь безслідно. До таких зачислимо А. Ващенко-Захарченка, який 1857 р. видав у Києві чотири малі драматичні твори в стилі „гопака і горілки“ п. з. „Театръ“. В тім же 1857 р. виявив ся в Москві Українець Михайло Гатцук, який видав там збірку „Вжинок рід-

ного поля“, в якій надруковано 150 пісень і віршів, 520 приказок і приповідок, і словарець. Той сам Гатцук видав тамже 1863 р. книжечку „Українська абетка“, і тогож року збірку українських пісень з нотами п. з. „Девять струнъ української бандури“. Як властитель друкарні він видавав довгі літа по російськи „Газету Гатцука“.

Годить ся тут згадати про українського священника Василя Гречулевича, який 1849 р. в Петербурзі видав „Проповѣди на малоросійскомъ языкѣ“. Ті проповіді так подобали ся Кулішю, що він по троха обробивши, чи тільки „поповнивши“ їх, видав у своїй петербурській друкарні друге виданє 1857 р. Понад се друкував Гречулевич 1856 р. „Катехетичні бесіди на символ віри і молитву Господню“, 1858 „Бесіди про сім тайн“, а 1859 дві „Бесіди про обвязки родичів і дітей“ українською мовою.

Із письменників, що почали і закінчили свою письменську діяльність у 50-тих роках, назвемо тут Думитрашка Райча, що 1858 р. видав у Києві думки і пісні п. з. „Бандура“, а 1859 р. в Петербурзі „Жабомишподраківку“, перерібку ніби Гомерової Батрахоміомехії. Другий такий український оригінал 50-тих років, Андрій Шишацький-Іліч, видав 1857 р. в Чернигові „Сборникъ малоросійскихъ пословиць и поговорокъ“, а 1856—7 р. тамже збірку віршів „Українська квітка“ в двох випусках. Про того Шишацького-Іліча заховала ся традиція, що він був автором деяких фальшованих дум про козацькі часи перед Хмельницьким, своїм змістом оснований на „Історіи Русовъ“.

В р. 1854 вийшла в Петербурзі збірка віршів Яцимірського п. з. „Бенкетъ для непрощенихъ гостей и до земляківъ“. В р. 1858 вийшла в Києві збірка 24 українських віршів С.

Родини п. з. „Мова зъ України“. В 1859 р. вийшла невідомо де збірка віршів М. Прибурі п. з. „Прочинок“, і тогож року в Києві „Казки і байки зъ сусідової хатки“ якогось Придніпрянця. Нотуємо сі появи тільки задля їх бібліографічної рідкості.

В 40-вих роках розпочав, а дуже пізно, бо аж у 80-тих роках докінчив свою поетичну діяльність Яків Щоголів, якого перші вірші друковані були в „Молодику“ Бецкого, потім децю в „Хаті“ Куліша 1860 р., а нарешті досить велика збірка віршів (усіх 75), досить значної поетичної вартості 1883 р. в Харкові п. з. „Ворскло“. Ще пізнійше, вже по його смерті, вийшла друга збірка його віршів п. з. „Слобожанищина“.

XLI. 60-ті роки на Україні.

Початок 60-тих років на Україні характеризується трьома пам'ятними фактами: знесенням кріпацтва д. 16 лютого 1861, смертю Шевченка д. 7 марта тогож року, і повстанням видавництва „Основа“ в Петербурзі. Знесення кріпацтва розпочало новий період селянського життя, але сполучений з тим нераціональний викуп селян і розвій фабричного промислу причинив ся багато до підкопання економічного побуту селян у деяких українських губерніях. Часи 1860 і 1861 р. були дуже оживлені діячістю про знесення кріпацтва і про сподівані дальші реформи державного устрою Росії, і також часами зглядної прасової свободи. З тої свободи скористала українська суспільність, одержуючи в перве місячний журнал „Основу“, видавану на взір середніх, не „толстих“ російських журналів в роді „Современни-

ка“, „Вѣстника Европы“ і „Отечественных Записок“. „Основа“ була, як на український орґан, досить інтересною і багатою змістом, а головними оздобами її були друковані, зрештою дуже скупі поезії Шевченка і його „Дневник“, виданий там з цензурних оглядів зі значними скороченнями, писаня Костомарова, Куліша та Марка Вовчка. „Основа“ поміщала також деякі праці велико-руських письменників, в тім числі цінну студію Сухомлінова про найстарший руський літопис. Про те для пересічного Росіянина, що привик до тодішніх російських столичних журналів, мала „Основа“ в собі щось партикулярне, за мало європейське, і не могла здобути собі ширшої публіки, так що по дволітнім існуваню, сама собою без цензурної заборони перестала виходити. В „Основі“ появляється цілий ряд нових письменників, яких праця заповнює 60-ті і 70-ті роки. З них найвизначнійші були: Антонович, що помістив там свою статтю „Моя исповѣдь“, Руданський, Кониський, Свидницький і інші.

Володимир Антонович, Поляк з роду, що пізнійше прийняв православє, хоч писав майже виключно російською мовою, (по українськи писані тільки „Спомини“, по часті писані, по часті діктовані в остатніх роках життя), належить про те до найвизначнійших діячів українського духового розвитку, і не стільки своїми писаннями, як своїм учительським і особистим впливом причинив ся дуже багато до угрунтованя того інтелігентного руху, що з українофільського зробив ся справді українським. Як історик визначаєть ся Антонович не тільки талановитістю і живістю викладу при всій науковій точности змісту його праць, але був першим українським істориком, що більшість своїх праць, крім друкованих жерел,

опирав також на архівних матеріялах. Як член київської Археографічної комісії він видав кілька томів актів і документів про міста і міщанство, про козаків, про Гайдамаччину XVIII віка, про козацтво кінця XVII в. і про селянство XVII—XVIII в., кождий том із відповідними вступними монографіями. Історією старої, князівсько-дружинної Руси Антонович не займав ся, але написав простору монографію про початки литовсько-руської державної організації. В „Трудах“ Чубінського він видав досить багату збірку актів „Про чари“ на Україні і написав також цінну статтю на підставі тих актів. Де-кілька цінних праць, переважно опертих також на архівних матеріялах, помістив у різних річниках „Київської Старини“, між якими важніші: „Грановщина“, „Київські війти Балики“. Сензаційна своїм змістом стаття про Івана Гонту, важна також архівними документами про життя і стан маєтковий Гонти, але про його смерть і в загалі про Уманську різню подає зовсім фантастичні дані, оперті на польських споминах Кребсової, Ліпомана і Псевдо-Ліпомана. Як довголітній професор київського університета грав Антонович тиху, але благотворну роль і серед молодіжи і серед київсько-української громади. Як професор історії він дав імпульс своїм ученикам до спеціального оброблювання поодиноких територій української землі, і ся його ініціатива принесла досить багаті плоди. Визначну роль грав він у четвертій археологічній з'їзді в Києві 1874 р., в основанім кілька літ перед тим відділі „Русскаго Географическаго Общества“ для дослідів над етнографією і статистикою т. з. Югозападної Росії, і в основанім при київськім університеті „Обществѣ Нестора Лѣтописца“. Майже від початку своєї професорської кар'єри він обік

історії займав ся також археологією України, що вакації їздив у різні сторони розкопувати могили і збирати археологічні пам'ятки, і написав про ті поїздки цілий ряд звітів і спеціальних статей у різних російських спеціальних виданнях. Остатні роки його життя, коли спенсіонований покинув університет, він хорував і писав, а потім диктував згадані вже свої „Спомини з молодих літ“, які однак не довів до часу свого професорства. Аби й того не бракувало — по ній лишив ся один зовсім не поганий український вірш про Гайдамаків, друкований п. з. „З колишнього“, під псевдонімом В. Маринчук у ч. 3 галицької „Мети“ з р. 1863. З його університетських викладів була перекладена на нашу мову і видана тільки по українськи досить простора популярна історія козаків. Він мав звичай крім офіціальних університетських лекцій читати коротенькі курси в приватних кружках про різні цікаві теми історичного і суспільного життя, про які годі було говорити з катедри. Знаю з устного оповідання, що один такий курс викладав історію Ірландії, а другий історію конституціоналізма в Швеції і Норвегії; сей остатній курс став основою статі Сергія Єфремова про конституцію в Швеції і Норвегії.

В Степані Руданськім, що з першими своїми віршами виступив у „Основі“, має Україна одного з тих поетів, що за життя писали багато, а за злиднями приватного і публичного життя публікували дуже мало, і яким аж пізно по смерті пощастило у читачів. Руданський, талановитий лірик, головно заслугує на увагу як незрівняний анекдотист, автор т. зв. „Співомовок“, т. є. коротких, гумористичних анекдот і оповідань, узятих із уст українського народа і переказаних віршами з незвичайною простотою, влучністю і грацією

вислову, так, що декотрі ввійшли в уста народа як людві співанки. Таких співомовок Руданський написав кілька сот. Надто переклав 12-складовим, неримованим віршем цілу Гомерову Іліяду, з правдиво українським гумором передаючи грецькі гексаметри кущими дванацяти-складовиками в роді співанки:

„Тиж думаєш, дурню, що я тебе люблю,
А я тебе, дурню, словами голублю“.

Не вважаючи на те куче віршованє, Руданського „Ільйонянка“ читаєть ся дуже приємно, і Гомерові герої в тім кущім одязі являють ся якимись близшими і ріднійшими нам, ніж у Гомерових гексаметрах. Крім людвих анекдот і гумористичних оповідань Руданського цікавили також людві легенди і людва мітольоґія, т. є. оповідання про сотворенє світа, бунт ангелів, Адама і Еву і инші біблійні особи, основані по части на відомих нам апокріфах, а по части на людвій фантазії. Захопила його троха також славянофільська ідея, і в поемі „Цар Соловей“ він змалював алеґоричними фігурами долю Славянства в боротьбі з латинізацією і клерикалізмом. Таким самим розміром, як Іліяду, переклав Руданський також приписувану Гомерови „Війну жаб з мишами“, а в ряді більших або менших поем, дуже студентського складу, описав коломийковими віршами, мабуть на підставі „Історії“ Маркевича або Бантиша Каменського, події козацьких гетьманів Мазепи, Скоропадського, Полуботка, Веляміна, Апостола, Мініха. Не обійшлоь у Руданського і без невеличкої проби драматичного твору. Ще 1862 р. він написав оперетку „Чумаки“, яку переробив у друге 1871 р. В Степані Руданським бачимо великий поетичний талант,

обік Шевченка найвизначніший в українському письменстві XIX віка. Тільки ж сей талант основно різнить ся від Шевченкового, бо коли Шевченко в кождім своїм творі дійсний, оригінальний творець, Руданський являєть ся тільки незвичайно талановитим репродуктором чи то народного традиційного матеріалу, чи історичних фактів (тут він, додам, в загальї дуже слабший і без іскри Шевченкового живого огню), чи то в перекладах чужомовних творів. При всій тужливості, властивій вдачі Українця Подолянина, поезія Руданського скрізь ясна і житерадісна.

До письменників, що почали свою літературну діяльність в „Основі“, треба зачислити Анатолія Свидницького, який у тім журналі помістив просторий розбір книжки Шейковського „Быть Подолянъ“. Головним літературним твором Свидницького лишила ся простора повість „Люборадські“, дуже талановитий малюнок із життя подільського духовенства половини XIX в. Повість має в значній мірі автобіографічний характер, а при тім виявляє дуже великий культурно-історичний інтерес, як образ з одного боку польонізаційних, а з другого боку русифікаційних тенденцій, що підкупували патріархальний побут православного духовенства на правобережній Україні в 30-их і 40-их роках XIX в. Повість не була друкована за життя автора і вийшла в скороченій формі аж 1885 р. у Львові, а 1904 р. в повнім тексті в Києві. Крім „Люборадських“ Свидницький написав цілий ряд дрібніших оповідань російською мовою з українського побуту, поміщуваних у київській газеті „Кіевлянинъ“.

При сій нагоді треба згадати також про Шейковського, автора цінної етнографічної праці „Быть Подолянъ“, виданої в Києві 1860

року в двох випусках. Шейковський так само як Руданський і Свидницький, був Подолянин, і в роках 1860 і 1861 взяв живу участь у просвітнім руху київських Українців, видавши українською мовою дві популярні книжочки: „Домашня наука, початки“ 1860 р. і „Випіді початки“ 1861 р. Ставши гімназіяльним учителем в Єлабузі, він займав ся працею над великим толковим словником української мови, якого пробу опублікував 1862 р. п. з. „Опыт южнорусскаго словаря“, букви А і Б. З тим словником Шейковський якось не мав щастя, бо опублікувавши пізнійше декілька букв із кінця азбуки і розпочавши друк повного словника якось не здобув ся на цілість. Плодом його зацікавлення найстаршою історією української землі була видана 1870 р. в Києві українською мовою брошура „Що таке Ібн-Дастова Русь“.

До видних українських письменників, що розпочали свою діяльність в „Основі“, належить також Олександр Кониський, якого головна діяльність припадає на 70-ті до 90-тих років і буде обговорена далі. Тут тільки зазначимо, що в „Основі“ він опублікував декілька віршів, яких не мале число поміщував опісля в „Черниговскім Листку 1862—66 р., в галицьких виданнях „Слові“, „Галичанині“ 1862—3 і „Правді“ 1867 р. З початку 60-их років він належав також до тих, що зацікавили ся народньою просвітою на українській мові, і написав популярну арифметику, що п. з. „Арихметика або щотниця“ була 1863 р. видана в Петербурзі Костомаровим на громадські гроші, зібрані для народньої освіти. В р. 1863 Кониський разом із иншими Українцями був арестований і висланий до Тули, де пробув кілька літ і навіть оженив ся. Вернувши з заслання і не одержав-

ши мабуť крім гімназіальної науки ніякої висшої освіти, він заняв ся адвокатською практикою і в такім стані, як приватний адвокат, осів у Києві.

Із другорядних українських письменників, яких діяльність почала ся в „Основі“, і або скінчила ся на ній, або проявляла ся потім дуже слабо, назвемо Якова Кухаренка, Василя Кулика і Василя Коховського. Кухаренко, отаман козаків Кубанського війська, відомий загально як автор популярної оперетки „Чорноморський побит“, яка в перерібці Старицького і завдяки музиці Лисенка п. з. „Чорноморці“ і доси не сходить із української сцени. Крім сеї оперетки, друкованої в „Основі“, він помістив там же три оповідання: „Вівці і чабани в Чорноморії“, „Пластунн“ і „Вороний кінь“. Всі ті твори видані були окремою збіркою в Києві 1880 р. п. з. „Збірник творів Якова Кухаренка“.

Василь Кулик помістив декілька віршів у „Основі“, а декілька в галицькій „Правді“ 1868 р. і 1874 р. і дождав ся в тім самім часописі в тім же році гарної біографії, написаної Торчином.

Василь Коховський помістив у „Основі“ 1862 р. „Лист до Основян“ і просторе оповіданє „З народніх уст“, а також популярний виклад „Устня мова з науки про дощ“. В галицькій „Правді“ 1870 р. було надруковане його оповіданє „Пан Комарчук“, яке пізнійше було передруковане в Женеві п. з. „Пан Народолюбєць“. Се оповіданє, не вважаючи на деяке переборщенє в сатиричнім тоні, має все таки тривку літературну вартість.

З довгого ряду інших українських письменників і грамотних людей, що друкували свої першовити в „Основі“, назвемо тут іще Митра

Олельковича, що помістив у „Основі“ своїх п'ять оповідань, передрукованих пізніше в Галичині окремою книжечкою, і крім того написав російською мовою цінну монографію Остерського повіта. Далі назвемо Александра Навроцького, бувшого члена Кирило-Методієвого братства, що помістив у „Основі“ деякі вірші, а в галицькій „Правді“ переклади Міцкевичевої „Оди до юности“ і „Фариса“, але лишив по собі величезну рукописну спадщину, писану українською мовою, в якій містяться також переклади Гомерових „Іліади“ й „Одисеї“ і інших творів світової літератури. Ся спадщина, яка дала би нам добре поняття про талант і трудолюбність Навроцького, доси, на жаль, не опублікована.

В „Основі“, а пізніше в „Черниговськiм Листку“ і в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ друкував свої вірші згаданий уже Павло Кузьменко. Там же надрукував свої перші твори Степан Ніс: „Хуртовина“ і „Людська пам'ять про старовину“. Ніс писав пізніше багато, друкував у „Кіевской Старинѣ“, а по його смерті редакція того журналу видала збірку його оповідань окремою книжкою. В „Основі“ розпочав свою діяльність також Борис Познанський („Листи з Дударів“, Основа 1862), який пізніше містив деякі інтересні праці українською мовою в галицькій „Зорі“, та „Кіевской Старинѣ“.

Із письменників, що в початку 60-тих років брали ся до популяризування науки українською мовою, назвемо ще Д. Мороза, що в „Основі“ 1862 р. помістив оповідання „Безталанна“, а в Києві того ж самого року видав учебник „Арихметика або щотниця“. Згаданий уже вище М. Номис (Симонів) видав 1864 р. в Петербурзі багату збірку „Українські приказки, прислів'я і таке инше“ на підставі

збірників Опанаса Марковича і інших. Не вважаючи на багатство матеріалу, яким розпорядився Номіс (сама збірка Опанаса Марковича, містила, як знаємо, коло 30.000 приповідок), його збірка виїшла далеко скупіішою, бо містить ледво 15.000 приповідок, тай то нумерація, поміщена в текстї, зовсім фантастична, бо з деяких десятків, якими понумеровано приповідки, наслідком вимазок цензури полишалося далеко менше номерів, не раз лише пять або шість. Надто порядковане приповідок, хоч на око раціоналістичне, уложене з метою подати з приповідок якнісь суцільний світогляд народа, власне задля того не має ніякої наукової вартости, так що збірка Номіса з методичного погляду може уважатися найгіршою з усіх славянських збірок, упорядкованих подібним способом (назвув тут лише російську збірку Даля і чеську Челяковського). Поміщений при кінці тома показчик, надрукований неможливим для людського ока петітом, де подано числа приповідок до поодиноких тем, з причини фантастичности основної нумерації в текстї, відсилаючи читача до номерів, яких у текстї дуже часто нема, позбавлений усякої наукової вартости.

XLII. 60-ті роки в Галичині.

Характерним явищем початку 60-тих років у Галичині був згаданий уже багатий альманах „Зоря Галицкая або Альбумъ на годъ 1860“. Галицька Русь рекрутувала до того Альбума майже всі старші свої сили і значне число нових сил, що або тут у перше виступили на світ, або лише тут запродукували свої твори. Із таких однодневих авторів і авторок,

яких імена появили ся в „Зорі Галицькій“ і не появляли ся потому більше, назвемо тут Людмілу Головацьку, Марію Дідицьку, Клявдію Алексевич, Климентину Попель, Катерину Цибик, що помістили по одному або більше віршів і виступили як репрезентантки жіноцтва, яке в 60-тих роках почало по троха будити ся до національного самопізнання. Із однодневних авторів, яких імена стрічаємо в „Зорі Галицькій“, назвемо двох Бачинських, Йосифа й Іларіона, далі Анатолія Бучинського, Юліяна Лужецького,¹⁾ Григорія Страхоцького, Владимира Товариницького, Іларіона Малицького, що помістили також по одному або по кілька віршів, щоб пізнійше не брати ся вже за перо.

Із старої гвардії 50-тих років стрічаємо імена Івана Головацького, Івана Гушалеви́ча, Луки Данкевича, Івана Наумови́ча, Івана Озаркевича, Миколи Устияновича і навіть імя Маркіяна Шашкевича, з якого літературної спадщини поміщено тут декілька недрукованих творів у польській і руській мові. До тої старої гвардії, що перед тим принагідно забирала голос у часописах, а тут виступила з більше або менше поважними науковими працями, належать крім Якова Головацького, Івана Гушалеви́ча, Михайла Малиновського і Антона Петрушевича також Лука

¹⁾ Годить ся тут окремо згадати Антона Лужецького, пропущеного мною в огляді 50-тих років. Він вступив на літературне поле ще 1841 р., помістивши в польськім часописі „Rozmaitości“ руський віршик „Do łuny“, і пізнійше містив деякі вірші в руських часописах 50-тих років, та заслугоє на память головню просторійшим стихотвором „Плачъ вдовицы“, виданим 1853 р. в Перемшлі власним коштом, у яким може перший звернув увагу на сумне положене вдови по священнику, і длятого може вважати ся одним із ініціаторів думки про засноване вдовичо-сирітського фонду для забезпеченя вдів і сиріт по руських священниках.

Цибик, що помістив тут статтю про збірники русько-народних пісень, Ігнатій Галька, що помістив збірник гайвок із околиць із над Збруча, Олексій Торонський, що помістив гарну статтю „Русини Лемки“ з досить багатим збірником лемківських пісень, Василь Ковальський, що в 50-тих роках належав до дуже плідних публіцистів і видав 1852 р. дуже цінну як на свій час „Руску читанку для низшої гімназії“, яка й доси ще задля значного числа оригінальних праць не стратила літературного значіння; в „Зорі Галицькій“ 1860 р. він помістив опис околиці Станіславова.

Із письменників що перший раз виступили в „Зорі Галицькій“ 1860 р. і мали по тім більшу або меншу літературну кар'єру, назвемо тут Федора Заревича, що помістив тут два вірші, а пізніше здобув собі досить почесне місце як новеліст; Володимира Лучаківського, що помістив тут також один вірш, а пізніше в українофільських виданнях друкував декілька віршів і оповідань, і зазначив ся також як збирач цінної збірки приповідок і загадок, що вийшли в мою збірку приповідок галицько-руського народу із його рукопису. Із видніших діячів пізнішого українофільського напрямку в „Галицькій Зорі“ 1860 р. виступили у перше Омелян Огоновський, Омелян Партицький і Володимир Шашкевич, син Маркіяна Шашкевича, всі три з віршами. Із істориків, що помістили тут перші свої праці, назвемо Ісидора Шараневича, Василя Ільницького і Антона Добрянського. Причинки до історії руської церкви подали др. Іван Ільницький про життя Антонія і Теодозія Печерських, Лука Цибик про причини мирного і скорого розширення віри Христової на Руси, Павло Ясеницький про стан церкви Христової на Руси під панованем

Володимира Великого, і Юстин Желехівський про сліди часткового заведення християнства на Русі перед Володимиром Великим. Спеціальніші історичні праці подали Теодор Білоус про церков Успенія у Львові, Яков Головацький про початок і значіне Ставропігійського Братства у Львові, Добрянський історичні записки про Самбір, Василь Ільницький „Александр, князь Белзкий“ і Лев Кордасевич про добродійства австрійських монархів і уряду для галицьких Русинів. Із публікацій документального характеру найважніша публікація Антона Петрушевича „Житє Іова Княгининьського, основателя Скиту Манявського, написане Ігнатом з Любарова“. Пекучого тоді питання обрядового доторкали обі публікації Михайла Малиновського: „Грамоти до історії руської церкви в загалі, а особливо в справі зрівняня обряду грекокатолицького з латинським“ і „Історичний огляд руської митрополії Галицької“, витяг із просторої, невиданої праці Антона Петрушевича. Із етнографічних матеріалів і записок, крім згаданих уже, подав Йосиф Лозинський одну „Галагівку“, Климентина Попелева „Казку про двох братів, багатого і бідного“ зі вставленою в неї піснею обжирковою, а Йосиф Літинський місцевий переказ про збудованє церкви в Кобильниці Волоській.

На особливу увагу в „Зорі Галицькій“ заслугує група угорських письменників, із яких тут виступили Олександр Духнович з рядом віршів, Анатоль Кралицький з оповіданєм „Пастир в полонинах“ і Олександр Попович, що крім власних двох віршів подав також „Спѣвы сельсого дяка изъ подъ Карпатъ“. Чисто літературний інтерес мають спомини Богдана Дідицького про Маркіяна Шашкевича.

Я зупинився троха довше над сим альманахом з огляду на його не лише літературну, але також культурну вартість. Він стрітився з досить острою критикою з боку Плятона Костецького за його ніби то москвофільські тенденції, хоч таких тенденцій у нім не було, але була дуже виразно зазначена тенденція руського сепаратизму від традиції історичної Польщі. Російські Українці глянули також симпатичним оком на „Зорю Галицьку“, і петербурська „Основа“ передрукувала з неї збірку гайвок Ігнатія Гальки, та навязала кореспонденцію з Яковом Головацьким.

Глибокий розділ серед галицько-руської інтелігенції, який зазначився вже в 30-тих роках і троха затемнивсь в 50-тих роках, розділ на прихильників і противників народньої мови в письменстві, в 60-тих роках з настанням конституційної ери досить швидко заострюється і доводить протягом десятиліття до утворення двох окремих таборів чи партій, староруської з виразним москвофільським відтінком, і народньої з виразним українофільським відтінком. Кожда партія старається мати в своїх руках органи друку та інституції, а також свою репрезентацію в парламентарних тілах краю і держави, щоб мати вплив на впорядковане найважливіших національних і соціальних справ, які настали, а по частині й дуже наболіли в часах бюрократичного правління 50-тих років. Судячи з „Зорі Галицької“ як Альбума і з перших річників „Слова“ (1861—63 р.) можна би було думати, що оба напрями підуть бодай де в чому згідно на ґрунті народньої мови, та вже польське повстання 1863 р. значно заострило національні противенства в Галичині, і заострило також противенство між обома галицько-руськими партіями. Погром польського пов-

станя і розпочате російським урядом русифікаванє і опраправославленє підляських уніятів оживили дуже царофільські сїмпатії у галицьких москвофілів і були причиною досить численної еміграції та апостазії галицького уніятського духовенства до Росії і до православія. Висланий з ініціативи Риму львівський крилошанин Куземський на уніятського єпископа до Холма не міг запобігти опраправославленю і деправації уніятського духовенства, і по двох роках безплідної боротьби уступив із своєї єпископської катедри і вернув до Львова. Куземський належав до найдіяльніших членів т. зв. староруської партії, і поклав великі заслуги коло фундування і здвигнення „Народного Дому“ у Львові. В історії письменства його імя зазначаєть ся тільки як досить талановитого бесідника. Він був також довголітнім послом до Соїму краєвого.

Інституція „Народний Дім“ у Львові, цісарським фундаційним актом призначена для Русинів міста Львова, протягом 50-тих років *via fasti* стала ся всенародною інституцією галицько-руською, на яку гроші, книжки, рукописи і всякі цінні старинности складали Русини всіх відтінків. В 60-тих роках, знов таки *via fasti*, ся інституція опинила ся в руках москвофілів, які при помочи статута, з певною рестрикцією затвердженого Намісництвом, зробили її властністю товариства під зверхністю „Управляючого Совѣта“, який звільна, *tacite* приняв певний *numerus clausus* для числа членів, який доси не може ніяк дійти до 300, і старає ся все на місце померших членів добирати більше менше таке саме число нових членів, видних москвофілів. Таким самим способом в руках москвофілів опинила ся також друга важна руська інституція „Галицько-руська Матиця“, оскована 1848 р., що

мала первісно стати ся огнищем просвітнього і літературного руху, а головню народнього шкільництва для всього галицько-руського народа. В тім дусі вийшли деякі перші публікації сеї інституції, головню видана 1850 р. „Читанка для малих дітти“, уложена Маркіяном Шашкевичем. Злим духом „Матиці“, що може по неволі причинив ся до її омертвлєня, став Антін Петрушевич, який від 1853 р., протягом трьох літ загатив її своїм „Галицкимъ Историческимъ Сборникомъ“, а пізнійше довгі літа гатив своєю „Сводною лѣтописю“ і иншими своїми „разсужденіями“.

Цікавим явищем у житю львівської руської інтелігенції було заснованє товариства „Рускої Бєсїди“ в р. 1861. „Руска Бєсїда“ містила ся зразу в „Народнім Домі“, і до неї належали в суміш москвофіли і народовці. Та коли члени народовці зложили з себе театральну трупу і дали початок постійному руському театрови на основі народньої мови, в лоні „Бєсїди“ счинив ся роздор і її викинули з „Народного Дому“. Се був рішучий момент, який змусив народовців подумати про свої власні, окремі організації та окремі органи пресп. Сего з рештою домагали ся й инші, далеко важнійші обставини.

Найважнійшою з тих справ, що наболіли в народньому житю галицької людности початку 60-тих років, була справа сервітутова, тоді загально відома під популярним окликом „ліси і пасовиска“, тісно звязана зі справою знесеня панщини і відшкодованя панів за втрату панщизняних тягарів. Ся справа проволочла ся, особливо в східній Галичині, дуже довго і випала для людности як найфатальнійше, головню для того, що з руської інтелігенції тоді ніхто не мав про неї докладного понятя.

Друга справа, яка по втишенню боротьби за азбуку займала найбільше уми руського священства, була справа реформи русько-уніятського обряду від т. зв. *łacińskich naleciałości*, до яких належали заведені декуди по руських церквах, особливо по містах, органи, святковане деяких латинських свят, пр. Божого Тіла і Івана Непомука і т. н. Згодом поставлено питанє далеко виразнійше в напрямі зближення уніятського обряду до російського православія, при чім виринули такі інтересні питання, чи слід попам носити бороди, чи треба конче голити їх, чи слід у церкві підчас богослуження в певних моментах дзвонити і клякати і т. н. Ся обрядова боротьба, на якій дні лежала значна міра байдужности, а то й деморалізації руського духовенства, зазначила ся в нашім письменстві дуже характерною драматичною сатирою п. з. „Будятинці“, написаною невідомим нам автором 1861 р. Вона з деякими поясненнями була опублікована мною з двох рукописів у фелетонах „Діла“ з кінця 1907 р.

Безпосередно з питанєм про азбуку звязало ся друге пекуче питанє для галицько-руської інтелігенції, що й доси не перестало займати її уваги, а власне питанє про правопис. Се питанє дискутовано живо в 50-тих роках, поки з урядового боку не виникла думка залагодити його заведенєм латинської азбуки для руської мови. Руській інтелігенції удало ся усунути сей урядовий проєкт, та про те думка ужити латинських букв для руської мови виринула з иншого боку в досить оригінальній формі. В початку 1861 р., по виданю кількох перших номерів газети „Слово“ у Львові, вийшла в Чернівцях брошура „Slovo na slovo do Redaktora Slova“, написана народньою мовою

і латинськими буквами з чеським правописом, у якій піднесено можливість ужити власне сей правопис для руської мови, і як приклад того, о скільки сей правопис надаєть ся до руських творів, поміщено між иншим декілька поезій нововідкритого народнього поета, Осипа Федьковича. Автором брошури був Антін Кобилянський, що тоді власне скінчивши духовну семінарію, в Чернівцях займав ся пропаґандою вегетаріянства, і познайомив ся з Галичанином Костем Горбалем та з офіцером Юрієм Гординським, у якім він відкрив поетичний талант і якого заохотив від німецького віршованя перейти до руського. Антін Кобилянський, якому судило ся відіграти ролю ініціатора в житю Федьковича, приписує собі заслугу, що звернув також увагу Румунів на латинську азбуку і був одним із тих, що причинили ся до заміни кирилиці в румунськім язичі на латинські букви. Талановитий дивак, він у своїм житю перейшов найріжнійші колії, був у німецьких і американських громадах проповідником якогось досить наївного вільнодумства, уже в старших літах займав ся студіями медицини в Кракові, Празі і Відні, і не вважаючи на те, що має досить численну родину, сам доси не добив ся ніякого виразного становища, та не вважаючи на свій докторат медицини навіть примітивної лікарської практики.

„Slovo“ Кобилянського, адресоване до редактора львівського „Слова“, не мало в Галичині практичного наслідка крім того одного, що відразу зробило популярним імя Федьковича. Редактор „Слова“ Дідицький навязав із ним кореспонденцію, передрукував у своїй газеті вірші Федьковича з брошури Кобилянського, а діставши від автора ще значний ряд нових віршів, видав 1862 р. досить богату збір-

ку його поезії зі своєю передмовою, в якій дуже щиро привитав новий, щиронародній талант, прирівняв його до німецького Улянда і польського Вінкентія Поля, і тим поклав основу до великої популярности, якою тішило ся в Галичині імя Федьковича протягом 60-тих років.

Черновецький товариш Кобилянського, Кость Горбаль, видав як доповнене до брошури Кобилянського в тих же Чернівцях 1861 р. „Holos na holos dlia Halyčynu“, брошуру, в якій виступив з досить острою критикою галицько-руських відносин і особливо галицько-руського духовенства. Кобилянський помістив у тій брошурі лише кілька своїх малозначучих віршів; Федьковича віршів у ній уже не було. Сі дві черновецькі брошури були немов першими ластівками нової весни, народовецького руху з чисто народнім язиком у письменстві і з радикально-фонетичним, чеським правописом для руської мови, а також із зародками філософічного і соціального радикалізму в відзивах Кобилянського і Горбала. Дещо з того вийшло в дальший народовецький рух, що в 60-тих роках характеризується особливо повстанем і значним розвитком ученицьких громад у важнійших гімназіях східної Галичини, із яких найважливіші і найрухливіші були громади в Тернополі і Станіславові.

Першим виразним осередком народовецького руху в Галичині з виразним українофільським відтінком був часопис „Вечерниця“, що виходив протягом двох літ 1862—63 р., і відразу зробив ся органом молодого українофільської громади. „Вечерниця“ протягом двох літ опублікували значне число поезій Шевченка, в тім числі деякі невидані до того часу або відомі тільки з липського видання Гергарда

1859 р. Обік Шевченка найплодовитішим поетом у „Вечерницях“ був Федькович, а з Галичан Володимир Шашкевич. У відділі повістий і оповідань визначився особливо співредактор „Вечерниць“ Федір Заревич, що під псевдонімом Юрко Ворона помістив у першій році 6 коротких оповідань і повість „Хлопська дитина“, в якій уперше в нашій письменстві введено мужицького сина, що добивається університетської освіти і незалежного інтелігентного становища адвоката. Для доповнення белетристичного відділу не цуралися редактори передруковувати де що з „Основи“ або інших українських видань. Між публіцистами „Вечерниць“ стрічаємо уперше ім'я Ксенофонта Климковича, що пізніше відіграв досить визначну роль в народовецькій руху, але зіпсував свою літературну кар'єру наглим переходом до москвофільського табору. Климкович потрудився також над перекладами деяких творів Українців із російської мови, а власне Гоголя і Куліша, а з його віршованих проб найціннішим лишився гексаметровий переклад першої рапсодії Ілїади. Між його посмертними паперами знайшлися проби німецьких перекладів деяких творів Шевченка і Марка Вовчка. Вони не варті друку, та все таки характерні для того, що показують уже між тодішніми галицькими українофілами змагання бути посередниками між російською Україною і Західною Європою.

Друга характерна постать галицького українофільського табору, що виринула на полі літературної діяльності уперше в „Вечерницях“ 1862 р., се Данило Танячкевич, що під псевдонімом Будеволя помістив тут „Слѡвце правды Dziennik-ови Literack-ому про нашого батька Тараса Шевченка“. Танячкевич писав на своїй віці дуже багато про найрізніші

справи, але визначаючи ся скрізь надміром запалу і браком основного знаня, не здобув собі визначного місця в письменстві, а в організаціях ученицьких громад, на які він у 60-их роках мав дуже великий вплив, той вплив власне задля його ентузіастичної і пустої патріотичної фразеології і повної безкритичности треба признати більше шкідливим, ніж пожиточним. І пізнійше у всіх народовецьких організаціях він любив виступати в ролі пророка і патріота, але ані в одну справу не вмів вглянути розумно і фахово, і був визначним чинником радше забабнення, ніж розвою галицького українофільства.

Із поетів, що виступили тоді в Галичині і збудили зразу великі надії, треба згадати поперед усього Володимира Шашкевича, сина Маркіяна Шашкевича. Виступивши на літературне поле в „Зорі Галицькій“ 1860 р. він був співредактором „Вечерниць“ у першій, а головним співробітником у другій їх річнику, а пізнійше, 1866 р., був редактором літературного часопису „Русалка“. Окремо, за свого життя, видав він тільки „Зільник“, збірку віршів, у Львові 1863 р., в якій окрім власних поезій помістив також ряд удачних перекладів із Генріха Гайне. Володимир Шашкевич як поет виявив дуже гарний і симпатичний талант, гідний стати обік свого батька, але життя його склало ся так, що не дозволило йому розвинути той талант так, як можна було надіятися. У Львові він попав у кружок т. зв. літературної богемі¹⁾ руської молодіжи, в якій він сам, Заревич і Климович були верховодами.

¹⁾ Богомою. з французького Bohême. Циган або циганська компанія, називано в Парижі, і називають ся також де інде кружки веселих літератів і артистів, що обік своєї штуки в вільних хвилях, яких у них звичайно бу-

Кільколітнє житє в такій атмосфері підкопало його здоровлє, ослабило його пильність в університетських студіях, і замість стати визначним і популярним адвокатом, він був змушений вибрати собі лекшу судейську кар'єру, яка одначе не завела його далі від ранґу адюнкта. Відбувши судову практику у Львові він одержав дуже низько платну посаду в Мостах Великих, на якій і закінчив своє житє. З Мостів Великих він написав ряд інтересних дописий до газети „Русь“, видаваної Горбалем і Заревичем, які, хоч би задля самого імени автора, варто би було разом із його поезіями передрукувати.

Видне місце в кружку тої „богеми“ займав Остап Левицький, який 1863 р. виявив не малий сатиричний талант у польській поемі „Uciekinier“, підписаній псевдонімом Остап Ковбасюк¹⁾. Руською мовою Остап Левицький написав декілька гарних поезій, із яких остатні друкували ся в „Житю і Слові“ 1895 р. Більшу часть свого життя він провів у Станіславові як професор реальної школи.

Ксенофонт Климкович по упадку „Вечерниць“ почав за підмогою ученицьких громад видавати „Мету“, літературно-політичний вістник, який продержав ся лише 5 місяців і в яким, окрім перекладів і передруків українських письменників, найціннійшими були все таки вірші Федьковича. В р. 1865 Климкович відновив „Мету“, але вже з переважно політичним змістом, тай ся друга „Мета“ продержала ся всего 8 місяців, не давши для літератури

ває аж занадто багато, займають ся більше-менше цілонічними гулянками та посиділками по шинках, каварнях і ин.

¹⁾ Ковбасюк було імя популярного тоді в руській клубі соймового посла селянина, завязаного противника польських порядків. Від його імени польські уличники у Львові і по інших містах Галичини всіх Русинів почали прозивати „Ковбасюками“.

нічого цінного. Незалежно від Климковича почав 1865 р. Кость Горбаль видавати „Ниву“, науково-літературний часопис, що продержався також лиш один рік. Із літературного матеріалу, поміщеного в тім часописі, крім передруків деяких творів Шевченка, Стороженка та Марка Вовчка важні тут у перше опубліковані вірші Михайла Старицького, друковані під псевдонімом Гетьманець, деякі оповідання і одна драматична фрашка Федьковича та згадані вже два твори Міцкевича „Ода до юности“ і „Фарис“ у перекладі В. Навроцького. Інтересним співробітником „Ниви“ виявився зразу Павло Свій, псевдонім польського емігранта і бувшого студента київського університета, Павлина Свенціцького, який у „Ниві“ почав відразу друкувати переклад Шекспірового „Гамлета“ і повість „Колись було“, але який швидко задля якогось непорозуміння покинув редакцію „Ниви“, не докінчивши ані одної з тих праць. В р. 1866 він почав на власну руку за підмогою львівських Поляків видавати літературно-наукову збірку „Siolo“, присвячену спеціально „rzeczom ludowym ukraińsko-ruskim“. Сеї збірки вийшли в 1866 р. три випуски, а в 1867 р. четвертий. Її метою було поєднане Русинів з Поляками на літературно-науковім ґрунті, а особливо знайомлене Поляків з кращими творами українсько-руського письменства. Скільки знаємо, власне Свенціцькому належить першому термін „українсько-руський“. В „Siolo“ друковано латинськими буквами поезії Шевченка і Федьковича, „Марусю“ Квітки, і навіть початок перекладу т. зв. Несторового літопису на українську народню мову. Сам редактор під псевдонімом П. Стахурський помістив частину своєї повісти „Przed laty“ в перекладі на українське, під псевдонімом Д. Лозовський пере-

рібку французької комедії „Міщанка“ в трьох діях, а під псевдонімом Павло Свій драматичний образ „Катерина“, в V діях, перерібку з поеми Шевченка. Пізнійше надрукував той сам Свенціцький під псевдонімом Д. Лозовський гарну перерібку Молієрової комедії „George Dandin“ п. з. „Гаврило Бамбула“, а під псевдонімом Павло Свій видав збірку байок, яка опісля була спопуляризована в виданнях „Прогресу“. Павлин Свенціцький закінчив своє життя як учитель академічної, тепер руської (тоді ще польської) гімназії у Львові, і написав багато повістей та драм польською мовою, та і в нашій письменстві йому належить ся місце як одному з немногих Поляків, що вміли глядіти на українську справу без національного упередження. Для характеристики його пам'яті важний буде також факт, що він переробив з російського на польську мову відому соціалістичну повість Чернишевського „Что дѣлать“ п. з. „Ludzie“, і що найінтереснійше, місце її акції з Петербурга переніс до Київа.

Ще раз спробували народовці, а властиво знов такі студентські громади, щастя з періодичною публікацією, і з початком 1866 р. почала виходити у Львові „Русалка“, літературний часопис, під редакцією Володимира Шашкевича. Сим разом мав се бути тижневник, та він видержав тільки від 1 січня до 25 марта. Замітною в ньому була хіба досить богата збірка віршів Кониського, що виступив тут відразу під двома псевдонімами, Верниволя і Перембля. У перше в „Ниві“, потім у „Русалці“ появилось ся також перший раз імя Данила Млаки, нового буковинського поета, властиво Ізидора Воробкевича, в якому молоді ентузіясти 60-их років побачили великий талант, гідний стати об'єктом Федьковича, та який одначе

своїми пізнійшими численними працями, ліричними й епічними віршами, оповіданнями й драмами не справдив покладаних у ньому надій, і виявив більший талант як музикальний композитор, ніж як поет, хоча й музикальні його композиції держать ся більше німецької школи, ніж українського народнього стилю.

Від часу видавання першої Климковичевої „Мети“ розгоріла ся в Галичині серед інтелігенції нова завзята сварка за правопис, т. зв. кулішівку. „Мета“, а за нею й дальші українофільські часописи в Галичині прийняли придуманий Кулішем фонетичний правопис, хоча з деякими упрощеннями (Куліш пр. задержувавъ). На той новий правопис і в загалі на весь молодий українофільський рух, який серед молодіжи проявляв ся також модою на т. зв. козацькі костюми, накидали ся члени старших партій, чи то виразно москвофільської, чи т. зв. старої галичо-руської, яка рада була держати ся австрійської держави і творити народ окремий від російської України. Питане про кулішівку було більше домашньою і товариською сварнею, ніж питанем поважно, чи то публіцистично чи науково трактованим. Насміхи, передразнювання і особисті сплетні були найзвичайнійшими зброями в тій боротьбі. В числі найпопулярнійших сплетень, ширених поміж противниками українофільства, була голошена тоді думка, що весь той новий рух, се тільки польська інтрига. Сильне зброє в руки противників дали Горбаль і Заревич, обнявши 1867 р. редакцію газети „Русь“, яку оснував і піддержував намісник, граф Агенор Голуховський, головний стовп і творець польонізаційної системи на галицькій Русі. „Русь“ виходила тільки один рік, і з літературного погляду не дала нічого замітного, на-

віль передруків українських творів у фелетонах, а найцінніші в ній були оригінальні дописи Володимира Шашкевича з Мостів Великих про різні біжучі політичні й соціальні справи.

Ся недовговічність українофільських видань, що в значній мірі була спричинена недбальством самих видавців і браком партійної організації, була також сильним оружем у руках противників, які все могли говорити про фантастичність українських мрій і про те, що ті мрії серед галицької молодіжи піддержують ся ворогами руського народа. Супроти того стара партія, якої різні відтінки все таки в практичній політиці йшли солідарно, маючи в руках три багаті інституції, Народний Дім, Матицю і Ставропигійський Інститут, могла піддержувати також солідніші органи друку, якими були від 1861 р. „Слово“, що виходило з разу два рази, потім три рази, а далі шість раз на тиждень, далі видаваний від 1862 р. Яковом Головацьким і Б. Дідицьким „Галичанин“, літературний журнал, що виходив книжками 1862 і 63 р. (4 книжки, що разом творять один том), і „Науковий Сборник“, видаваний Матицею під редакцією Головацького в роках 1865 і 1866 (2 томи, кождий по чотири випуски). По виїзді Головацького до Росії 1867 р. видав Дідицький другий том „Галичанина“ як додаток до „Слова“ за рік 1868, а від р. 1869 почала Галицко-руська Матиця видавати „Литературный Сборник“, знов річно том по чотири випуски. Надто виходили етимологічним правописом, більше або менше народньою мовою редаговані, та все таки з маркою старої партії, ось які важніші публікації: „Львовянинъ, приручний и господарскій Мѣсяцословъ“, уложений Яковом Величком і виданий накла-

дом Михайла Косака, вийшли два томи за роки 1862 і 63, видані в роках 1861 і 62. Ся публікація на свій час була дуже цінна, бо подавала крім багатих господарських інформацій також літературні твори, в тім числі передруки з українських письменників Глібова, Шевченка, Руданського, Стороженка, а в другім річнику передрук Квітчиної „Конотопської вільми“. Від 1863 р. почав Ставропігійський Інститут видавати свій щорічний календар з науковим характером п. з. „Временникъ Института Ставропігійского съ Мѣсяцословомъ“, у яким друкували ся численні праці Петрушевича, Головацького і інших учених старої партії. В роках 1863—64 видавав Іван Гушалевиц часопис „Домъ и школа“, присвячений школам і сільському народови. В р. 1864 і 65 видавав Северин Шехович політичне „Письмо до Громады“; як додаток до сего „Письма“ в 1865 р. він видав також кілька номерів часописи „Школа“. Северин Шехович виступив на літературне поле ще 1850 р. в „Зорі Галищій“, в якій поміщував вірші, рецензії і перерібки чужоязичних оповідань. В р. 1853 він видавав мовою зближеною до російської „Ладу, письмо поучительное русскимъ дѣвицамъ и молодежи въ забаву и поучение“, часопис, який для наших часів має хіба значіне літературного куріоза. В роках 1855 і 56 він видавав „Семейную Библіотеку“, в якій першим річнику інтересний передрук Квітчиної „Сердешної Оксани“ в російськім перекладі, і статя Андрія Дешка „О карпатской Руси“ з увагами Дениса Зубрицького, яку ще пів столітя пізнійше уважала відповідним передрукувати „Кіевская Старина“. В другім річнику знов тільки її інтересного, що передрук Квітчиної повісти „Божія дѣти“, писаної російською мо-

вою. В р. 1862 Шехович, доси, здавало ся, завзятий москвофіл, виступив з повістю „Попадьянка і попадеґрафьянка“, опертою на подіях 1848 р. (з рештою дуже поверхово), написаною язиком досить близьким до народнього, і не позбавленою, як на свій час, літературної вартости.

Від р. 1865 почала виходити під редакцією Маркела Попеля „Недѣля, письмо народне для науки и забавы, господарства, промыслу и торговлѣ“, — виходила два роки. В р. 1867 видавала редакція „Слова“ при співучасті Северина Шеховича продовжене „Письма до Громады“ п. з. „Додатокъ Слова для Громады“, та окремо Шехович видав ще 20 нумерів свого „Письма до Громады“. Той сам часопис виходив також 1868 р., але вийшло тільки 19 чисел. Понад се при урядовім „Вѣстнику“ у Відні виходив 1862 р. „Отечественный Сборникъ“ під редакцією Василя Зборовського, і тамже, у Відні від 1864 р. почав виходити гумористично-сатиричний, ілюстрований часопис „Страхопудъ“, видаваний Йосифом Ливчаком, з разу в неозначених речинцях задля цензурних перешкод, а пізнійше, до початку 1868 р. два рази на місяць. Майже кожде число того часопису робило велику сензацію в Галичині, і поміщувані в нім дотепи та сатиричні концепти передавали ся з уст до уст і служили темою товариських розговорів. Головний матеріал до своєї сатири „Страхопуд“ черпав із українофільського руху, але не щадив також заскорузлости та обскурантизму своїх власних сопартійників. Можна сказати, що віденський „Страхопуд“ під редакцією Ливчака був найліпшим гумористично-сатиричним часописом, на який доси здобула ся галицька Русь. Ливчак був з переконання „общерусом“

і в роках 1865 і 1866 видавав як додаток до „Страхопуда“ російською мовою часопис „Золотая Грамота“, а в р. 1867 і 68 часопис „Славянская Заря“, з додатком „Славянской Библиотеки“, якої вийшов тільки один том з передруком Пушкінового „Евгенія Онѣгина“. Ті видання Ливчака були держані в дусі поєднання всіх руських племен під російським проводом. До них пристав із галицьких українофілів Климкович, а з видніших російських діячів у них відгукнули ся Костомарів, Куліш і Ламанський.

Із публичних діячів, що виступили в 60-их роках на поле публичної діяльності, треба згадати тут Степана Качала, що своєю статею „Що нас губить, а що нам помочи може“, друкованою первісно в „Недѣль“ 1865 р., а потім кілька разів окремими виданнями, між иншим і в виданнях „Просвіти“, перший звернув увагу на потребу народніх організацій в роді громадських кас позичкових і шпіхлїрів. Хоч старший віком, Качала, так само як його сучасник Йосиф Заячківський, пристали душею до нового народнього руху. Качала присвятив тому рухови в різних фазах його розвою не мало праці і досить значний капітал, а в його політичній кар'єрі варто зазначити такий курйоз, що він, Русин-народовець і явний противник польського пановання на Руси, був одинокий Русин, якого в р. 1872 чисто польський округ бохенський вибрав послом до Ради Державної. Качала був визначний парламентарний бесідник і визначно талановитий публіцист. Більш публіцистичний, як науковий характер має також його головний твір, написаний польською мовою і переважно опертий на польських жерелах, „Polityka Polaków względem Rusi“. В його соїмовій діяльності

було кілька моментів, що викликали загальну сензацію, особливо його смілий виступ проти краєвої субвенції для ордена Змартвихвстанців. Витревалій і консеквентний оборонець унії і руської народности проти забаганок лятинізму, і польонізму, він у критичних випадках, коли руська власть церковна була занадто податлива супроти тих забаганок, не бояв ся навіть церковних цензур, і виступав сміло в обороні того, що признавав справедливим.

До р. 1867 Куліш, пробуваючи тоді в Варшаві, держав ся осторонь від галицького українофільського руху, і з Галичан піддержував листові зносини, здаєть ся, тільки з одним Головацьким. Коли в однім листі Головацький жалував ся йому на буцім то надуживане народньої мови і кулішівки для польонофільських змагань, Куліш відписав йому в хвилі отвертості, що він готов відректи ся від свого правопису, коли галицькі народовці мають надуживати його для розбратання руських племен. Головацький опублікував викидки з того листу, і се послужило молодому адептові галицького москвофільства, Володимирови Стебельському на те, що в заснованім ним у цвітні 1867 р. письмі „Боянъ“ візвав Куліша, аби отверто відрік ся від своїх українофільських симпатій. Куліш запротестував проти публікації Головацького в газеті „Варшавській Дневникъ“, а против Стебельського і „Бояна“ виступив шурин Куліша, Василь Білозерський, з просторим отвертим листом, писаним російською мовою і виданим у Львові, в яким вияснено становище Куліша і його близьких супроти польонізаційних і русифікаційних заходів. Се був початок близших зносин Куліша з Галичанами, із яких першого він пізнав Омеляна Партицького, тоді гімназіального учителя

ля в Тернополі, що власне в ту пору докінчував свій „Німецько-руський словарь“. Мабуть за ініціативою Куліша, в усякім разі при участі Партицького і Вахнянина, засновано у Львові новий українофільський часопис „Правда“, що почала виходити в цвітні 1867 р. В перших роках сего видання з огляду на те, що головні редактори не жили у Львові, за редакцію відповідали фігуранти Льонгін Лукашевич, урядник асекураційний 1867 р., а Іван Микита, адюнкт судовий 1868 р.

Зближене Куліша до галицьких народовців було зразу досить благотворне. Куліш, хоч наскрізь Росіянин і в багатьох доктринах, все таки вмів внести дещо своє і нове в убоге духове життя галицьких українофілів. Його ідеєю треба вважати заснування літературного фонду, з якого проєктом виступила „Правда“. Хоча той перший, правдянський проєкт не довів ні до чого практичного, то все таки ідея прийняла ся на Україні, де заходом Кониського і Пильчикова узискано в українській поміщиці і українофілки, пані Милорадович, значний фонд, що став пізнійше підставою до заснування „Товариства імені Шевченка“ у Львові.

Не в дусі Куліша, але в дусі більше Качали, Заячківського і інших молодших галицьких українофілів було заснування першої тривкої народовецької організації, „Товариства Просвіти“ у Львові. Основателі пробували притягти до сеї організації також Івана Наумовича, який справді для перших книжечок „Просвіти“ дав кілька своїх дрібних статей, але на перші загальні збори не прибув, і потім відсунув ся рішуче від народовців та розпочав заходи над заснуванням конкурентного товариства з москвофільською тенденцією. Засно-

ване „Просвіти“ було немов би довершенем організаційних змагань галицьких народовців 60-их років, переходом від ефемерних груп до постійної органічної праці, хоч треба признати, що ся праця довгий час іще вела ся досить слабо, без пляну і по ділетантськи, та помимо значного розвою товариства і величезного розвою інших руських організацій і доси не виходить із того маловтішного стану.

Як характерну появу кінця 60-их років мусимо тут зазначити Кулішеву пробу видання перекладу Письма Святого на українську мову. В „Правді“ 1869 р. і окремою книжкою тогож року він під псевдонімом Павла Ратая видав віршований переклад книги Іова, а окремо додатком і в форматі „Правди“ (велике 4^о) видав „Святе Письмо або вся Біблія старого і нового завіту. Русько-українською мовою переложена“. Одначе замість усеї Біблії там надруковано тільки т. зв. Пятикнижжє Мойсееве. Куліш прив'язував загалом до перекладу святого письма, а спеціально до свого перекладу великі надії не тільки з релігійно-морального, але також з мовного і літературного огляду. Про вартість перекладу „Іова“ не скажу поки що нічого, хоча декуди він робить досить добре вражінє. Але про переклад „Пятикнижжя“ і в загалі про весь переклад Біблії Куліша, треба сказати, що він не здібний був дати добрий переклад св. письма, не знаючи ані одної європейської мови, не говорячи вже про грецьку і латинську, крім російської. Надто Куліш, перекладаючи святе письмо на українську мову, не вмів ніколи знайти границі між народньою і церковною мовою, і скрізь уживав такі славянїзми, як рече, глагола і т. и. А поруч із тим ішла справді чудернацька українізація імен власних, таких, як Мусій замісто Мойсей,

Оврам замість Авраам і Сруль замість Ізраїль, що доводило до таких курйозів, як переклад біблійного „да уповаєть Израиль на Господа“, на архинукраїнське „Хай дуфає Сруль на пана“.

XLIII. 70-ті роки на Україні.

Початок 70-тих років у російській Україні зазначив ся досить важним фактом офіційного характеру, а власне зорганізованєм через петербурське „Императорское Русское Географическое Общество“ наукової експедиції в т. зв. „Югозападный край“, т. зн. більше менше на правобережну Україну, задля зібраня географічних, статистичних, язикових і етнографічних матеріалів. Ся експедиція під проводом Павла Чубінського протягом двох літ збирала велику масу матеріалу, переважно етнографічного, який потім під редакціями різних спеціалістів у Петербурзі в роках 1873—78 опубліковано в сімох великих томах. В першім томі крім географічного нарису краю подано народні вірування, в другім казки і оповідання, в третім народній дневник, в четвертім пісні обрядові, в п'ятім пісні побутові, в шестім акти про чари на Україні, зібрані Антоновичем, а в семім студії над язиком і діалектами, та статистику людности з долученєм декількох мап. В звязку з тою експедицією стояло засноване в р. 1872 київського відділу „Русскаго Географическаго Общества“, якого секретарем зробив ся той же Чубінський. Сей відділ став відразу центром кружка визначних українофілів, що на його засіданнях обговорювали різні теми з української фільольогії й етнографії, і видали в р. 1873—4 по одному томови „Записокъ Югозападнаго отдѣла Р. И. Географическаго Об-

щества“ та причинили ся головню до значного успіху третього археологічного зїзду, що відбув ся в Київі літом 1874 р.

Між членами того кружка назвемо поперед усього згаданого вже Павла Чубінського, що був організатором згаданої вже наукової експедиції, але сам з рештою ані як письменник, ані як збирач не заявляв визначного місця в нашім письменстві. Одиноким його літературним твором була „Сопілка“, збірка дуже слабих віршів, видана 1871 р. в Київі під дитячим іменем Павлусь, немов як іронія над величезним ростом самого автора. Між віршами зазначимо хіба досить недотепну пародію на Шевченкову поезію „Садок вишневий коло хати“. Із членів київського відділу „Географического Общества“, що й пізнійше відгравали досить визначну роль в українськім національнім життю, треба тут назвати поперед усього Александра Русова, що помістив у однім томі „Записок“ відділу цінну працю про історичні тракти на Україні, і пізнійше багато працював у різних земствах лівобережної України як земський статистик. Його жінка здобула собі пізнійше також досить голосне ім'я статями з обсягу літературної критики, поміщуваними в російських журналах.

Визначного становища в науці і в загалі в українськім письменстві добили ся пізнійше два члени географічного відділу „Р. Геогр. Общества“, Федір Вовк і Михайло Драгоманів. Вовк (по російськи підписував ся Волковъ), учитель гімназії в Київі, помістив у „Записках“ відділу статю про ярмарки в українських місточках, і виготовив для археологічного зїзду дуже цінну збірку народніх вишивок із лівобережної України. Пізнійше емігрувавши з Росії і пробувши декілька літ в Румунії та

Болгарії, друкував у російських журналах статі про економічний побут Болгарії, а в „Кіевской Старинѣ“ дуже інтересну працю про задунайську Січ у Добруджі. Осівши в Парижі він написав дуже цінну працю про славянські весільні обряди і пісні, друковану рівночасно в парижській „Revue d' Anthropologie“ і в болгарськім „Сборнику Министерства Народного Просвѣщенія“. В Парижі він заняв ся спеціально студіями над доісторичною археологією, антропологією і антропометрією під проводом проф. Mortillet (Мортіє), і за написанє цінної монографії про ногу в організмі хребовців (Vertebrata) одержав степенъ доктора.

Українською мовою він для „Літературно-Наукового Вістника“ написав дуже інтересні спомини про свою гостину в Басків, а від часу зреорганізовання „Наукового Товариства імени Шевченка у Львові“ став не тільки його членом, але також редактором періодичної публікації „Матеріяли для українсько-руської етнології“, в якій помістив ряд своїх праць про т. зв. передмікенську культуру на Україні та про антропологічні поміри Бойків і Гуцулів. Від р. 1906 він пробуває в Петербурзі як член дирекції археологічного Музея імени Александра III. На тім становищі він має нагоду і змогу займатися етнологічними дослідями українського народу, і збирати для Музея найрізноманітніші пам'ятки його багатой культури.

Далеко важнішою для всеї української нації була діяльність Михайла Драгоманова, якої тільки початок припадає на російську Україну і на 70-ті роки, а якої головна частина пройшла пізнійше, від 1876 р. за границею Росії. Михайло Драгоманів, родом із Гадяча, кінчив гімназію в Полтаві, а університет в Києві, і здобувши на університеті степенъ магі-

стра, став 1873 р. приватним доцентом для загальної історії при тім же університеті. В тім часі він спільно з Антоновичем видав цінну збірку „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“, якої перший том вийшов 1873 р., а перша половина другого тома 1874 р. Друга половина не вийшла зовсім. Се була перша проба систематичного зводу і критичного видання історичних пісень українського народу. Видавці поділили перший том на дві частини, містячи в першій ті пісні, переважно обрядового характеру (колядки, веснянки і т. и.), що носять на собі сліди найстарших, до-християнських і князівсько-дружинних часів; далі в тім самім відділі поміщено досить багату збірку пісень про турецькі й татарські напади XVI—XVII віку. Друга частина першого тома містить козацькі думи з часів перед Хмельницьким, головню думи про бурю на Чорнім морі, про Марусю Богуславку, про втеку трьох братів із Азова, про Самійла Кушку, про козака Байду і инші поменші, деякі в дуже численних варіантах. До текстів додано подекуди більше або менше просторі екскурси прозою, по части історичного характеру (писані правдоподібно Антоновичем), по части порівняно-літературного (писані Драгомановом). В першій половині другого тома зібрали видавці всі думи і пісні, що дотикають ся часів Хмельницького, додавши до них також передрук школярських віршів про Хмельницького, взятих із хроніки Єрліча, і передрук драми „Милость Божія“, писаної в початку XVIII віку, що величає побіду Хмельницького над Ляхами досить шабльононим риторичним способом. Критичний апарат у тім томі майже ніякий. Докладніше порівнянє змісту дум про Хмельницького з оповіданнями козацьких літописців кінця XVII

і XVIII віка могло було показати повну неісторичність тих дум. В усякім разі видане, як на свій час, в порівнянню пр. до аналогічного видання Безсонова збірки пісень Киреевського, було світлою пробою історичної систематики і критики, що ярко відбивала від пустого фантазовання російського вченого. Оттим то не диво, що видане одержало від петербурської Академії Наук уварівську премію, 1000 рублів, по 500 р. на кожного видавця.

Друге важне видане етнографічного характеру, dokonane самим Драгомановом із матеріалів, зібраних Київським відділом Р. Геогр. Общества, була богата збірка народніх оповідань п. з. „Малорусскія преданія і рассказы“. На жаль редактор наслідком хибної, ніби філософічної систематики, помішав у тій збірці різні роди народніх устних традицій, казки з новелями, сатирами, віруваннями і анекдотами, що одначе, хоч утрудняє орієнтацію, не вменшає вартости самого матеріалу. Між збирачами, яких записи стрічаємо в тім томі, визначають ся особливо Степан Руданський, якого деякі записи поміщено також у другім томі „Трудів“ Чубінського, Іван Манжура, що полишив по собі також пам'ять досить талановитого поета обік заслуги дуже пильного і совісного збирача етнографічних матеріалів, далі Володимир Менчиц і Іван Новицький, із яких другий опублікував пізнійше свою збірку етнографічних матеріалів окремою книжкою.

Крім сих праць Драгоманів видав також популярну брошуру „Про козаків, Татар і Турків“, а на третім археологічному з'їзді зробив сенсацію своїм рефератом „Рыцарскіе отголосы въ украинской народной поэзіи“, що викликав жваву дискусію на відповідній секції

і потім у пресі. Рівночасно з тими науковими працями Драгоманів писав також публіцистичні статі для петербурського „Вѣстника Европы“, в яких заняв ся спеціально Галичиною. Ще від своєї заграничної подорожі в р. 1871—2 Драгоманів познайомив ся з деякими Галичанами, особливо з Мелітоном Бучинським, що кінчив тоді університет у Відні, і провадив із ним живу переписку, знайомлячи ся також іншими способами з галицько-руським письменством і з галицько-руськими партійними відносинами. Його статі „Русскіе въ Галиціи“ і „Литературныя стремленія Русскихъ въ Галиціи“ відкривали для російської публіки, що доси привикла була до односторонніх інформацій москвофілів, зовсім новий світ, і рівночасно в Галичині викликали досить живий фермент. Із заграничної подорожі, а особливо з довшого побуту в Гайдельберзі, де він успів познайомити ся з німецькою політичною літературою, Драгоманів набрав ся антицентралістичного духу, і помістив у тім же „Вѣстникъ Европы“ простору працю „Восточная политика Германіи і обрусеніє“, в якій з багатим фактичним матеріалом виступив проти централістичної політики Німеччини і Росії, і вказав рівночасно інтересний факт, що Німеччина систематично, при помочи своєї колонізації в Польщі і в Південній Росії, підкопує державне становище Росії в тих краях, де Росія сама рівночасно ослаблює його своєю нераціональною русифікаційною системою. Ще з іншого боку вдарив Драгоманів у тім самім „Вѣстникъ Европы“ на централізаційну і русифікаційну систему російського правительства, помістивши там же простору статю „Ново-кельтское і провансальское движеніє въ современной Франціи“, де на основі багатой сучасної літератури показав зріст і зма-

ганя західно-європейських дрібних, недержавних народностей супроти централістичних змагань конституційних правительств. Прикладаючи міру тих дрібних народностей до українського народу Драгоманів помістив у „Правді“ 1874 р. статтю „Література російська, великоруська, українська і галицька“, де силкував ся доказати можливість окремого розвою різних льокальних літератур руської нації під одним спільним, російським дахом.

В р. 1875 підчас літніх ферії Драгоманов був у Галичині, при чім мав нагоду бути на першій народній вічу в Галичі, що було разом першим загальним зібранем Общества ім. Михайла Качковського, яке заснував Іван Наумович, щоб зробити конкуренцію „Просвіті“. Винісши досить невеселий образ галицьких народніх відносин із того віча, він обїхав також одну часть Угорської Руси, щоб доочне познайомити ся також і з сею частиною української землі. Наслідком такого зацікавлення Драгоманова Галичиною було також доконане ним у Києві виданє повістей Федьковича з цінною передмовою про галицько-руське письменство, що була написана українською мовою і заходом Михайла Павлика 1876 р. передрукована окремим виданєм у Львові.

Сї поїздки, а також оживлена публіцистична діяльність і не менше оживлена кореспонденція Драгоманова, що звичайно була ідкою полемікою проти всяких обскурних звичаїв і інституцій, викликали пильну увагу галицьких москвофілів, а далі й російської поліції на особу Драгоманова, і з кінцем 1875 р. його усунено з посади на університеті. В повітрі чуло ся наближенє далеко тяжшої катастрофи. В Києві розв'язано Відділ Географічного Товариства, а 16 мая 1876 р. вийшов пам'ятний

царський указ, яким заборонено українську літературу, з виїмкою публікацій історичних документів. Хоча Драгоманову з сего приводу, крім усунення з доцентури, не грозила ніяка урядова репресія, то про те він по виданню маєвого указу за порадою київської українофільської громади і за легальним паспортом виїхав із Росії, щоб не вертати до неї більше.

Побувши короткий час у Львові він заїхав до Відня, де пробув кілька місяців і опублікував інтересну брошуру „По вопросу о малорусской литературѣ“. Несподіваний інцидент з публікацією чотирьох анархістично-революційних брошурок, виданих друкарнею Болгарина Янка Ковачева під авторською фірмою В. Кістки (псевдонім Остапа Терлецького), із яких одну, п. з. „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“ як стійі сконфіскувала віденська прокураторія і видала обом видавцям, Ковачеву і Терлецькому, прасовий процес, мав важний вплив на даліше житє Драгоманова. Було-б дуже добре для української справи і для нього самого, як би він був міг постійно осісти в Відні. Хоча три брошури пройшли прокураторську цензуру у Відні (вони тільки пізнійше були сконфісковані в Галичині) і хоча Драгоманов не був причасний до тої публікації, а навіть знаючи про неї, остерігав видавців, аби не провокували австрійського суду, то все таки він по конфіскації брошури, не дожидаючи вислїду прасового процесу, виїхав із Відня і осїв у Женеві, куди швидко потім спровадив також свою родину з Росії. Від тепер, т. зн. від кінця 1876 р. Женева зробила ся центром коли не українського руху, то української думки на протяг цілих 20-тьох літ. Тут написав Драгоманів найбільшу часть того, що запевнило йому

визначне місце в українському письменстві, а також довгий ряд писань публіцистичного характеру російською, французькою та італійською мовою, що запевнили йому місце між визначними публіцистами XIX віку.

З тих писань, що припадають на 70-ті роки, треба назвати поперед усього друковану в Фльоренції італійською мовою в де-Лубернатісовій „Rivista Europea“ статтю „Il movimento letterario Ruteno della Russia e Galizia“, в якій подано короткий огляд українського письменства в Росії і Галичині протягом XIX віка. Російсько-турецька війна, що вибухла 1876 р. і розбудила в Росії великий внутрішній рух і завзяту реакцію правительства проти нього, була для Драгоманова предметом найживішого зацікавлення, і викликала довгий ряд його статей писаних російською мовою, з яких деякі в просторах рефератах оббігли чільнішу пресу Європи й Америки. Ще перед виїздом із Росії він написав простору статтю „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“, що поміщена в петербурьскім тижневнику „Молва“, який тоді виходив без цензури, стала ся причиною заборони того тижневника. У Відні він написав і видав брошурою в формі отвертого листу до Суворіна, редактора петербурьської газети „Новое Время“, статтю „Турки внутренніе і виѣшніе“, де з цілим натиском підніс потребу російської преси поруч із патріотичними окликами до освободження балканських Славян домагати ся освободження власного народа від пановання російської бюрократії. Докладніше те саме, з нарисом програми конституційної акції, виложив Драгоманів у брошурі, виданій зараз по приїзді до Женеви п. з. „Внутреннее рабство и война за освободженіе“.

Метою побуту Драгоманова в Женеві, згідно з ухвалою київської української громади, та мабуть також у порозуміню з іншими громадами, спеціально з одеською, було видаване українською мовою публікації, яка з одного боку заступала б інтереси України перед іншими освіченими народами, а поперед усього причиняла ся б у самих Українців до вироблення горожанського почуття і свободолобного духа. Не знаємо спеціально, які були умови, чи може ухвали українських громад із Драгомановом, але з його кореспонденції знаємо тільки, що він робив грікі докори Українцям за те, що не додержали ані одної зі своїх обіцянок. Та все таки можемо догадувати ся, що Драгоманів по своїм оселеню в Женеві мав на стільки фондів, що міг не тільки чути себе забезпеченим на сподіваний кільколітній побут, але надто міг завести свою власну друкарню, хоч і на стільки примітивну, що складала ся тільки з одної невеликої зецерні, а наскладані сторінки друкують в друкарні Ельпідіна. В великій пригоді став тут Драгоманову одинокий у своїм роді чоловік, Кузьма Ляхоцький, родом Київлянин, що емігрувавши з Росії і перебувши маленький політичний процес у Львові, був по відсидженю тримісячної кари відставлений до швейцарської границі, і осівши в Женеві, став у Драгоманова домашньою людиною і майже одиноким складачем. Хоч малограмотний чоловік (він був якимось судовим чи магістратським писарем у Києві і попав на еміграцію зовсім випадковим способом), Кузьма Ляхоцький має запевнене ім'я в історії нашого письменства не тільки як складач женеvських Драгоманівських видань, але також як співвидавець мініатурового женеvського „Кобзаря“ 1878 р., якого видавці

підписані іменами Кузьма і Сірко, себ то Кузьма Ляхоцький і Федір Вовк. Сей мініатуровий „Кобзарик“ зробив свого часу велику сензацію в Галичині і певно тисячами примірників був перевезений до Росії, бо його примірник можна було сховати в кишені камізельки.

В р. 1877 Драгоманів у Женеві розпочав приготування до видавання українського орґана, що мав називати ся „Громада“. Які були ті приготування, про те не маємо звісток; се тільки певно, що Драгоманів відразу почув брак співробітників, і замість легкого, періодично-частого видання, пр. тижневника або місячника, зважив ся видавати „Громаду“ неперіодичними книжками або альманахами (збірками), зложеними зі статей різних авторів і з доданої на кінці хроніки та бібліографії, щоб сяк-так заховати подобу періодичного видання. Одначе й сей плян не був переведений консеквентно. Зараз перша книжка „Громади“ складала ся тільки з одної статі самого Драгоманова, а власне з переднього слова Драгоманова, що замість програми до видання розросло ся в програму цілого перестрою України, з детальним поданем її географічного обширу і з вивішеною флягою анархізму, як найвищого ідеалу, до якого має змагати розвій української нації. Можна собі подумати, яке вражінє мусіла викликати ся книжка серед російських Українців, що жили тоді в ненастанній тривозі перед воєнним ентузіазмом темної маси і адміністраційним терором правительства, що арестами та адміністраційними висилками силкувало ся пригнобити всяку свободнійшу думку російської інтелігенції. Кілька літ перед війною серед російської молодіжи, розпаленої не гаразд зрозумілими соціялістичними теоріями, виникнув рух т. зв.

хожденія в народ, оснований на тій наївній вірі, що можна самим горячим словом дивинути народні маси до перестрою соціального порядку. Російській адміністрації не коштувало багато труду повиловлювати сотки тих „апостолів нового слова“, роками держати і морити їх у тюрмах, та доводити делікатніших із них, особливо дівчата, до самовбійства або божевілья, а решту ставити перед суд. Власне коли в Болгарії лила ся кров російських вояків, у Москві суджено процес т. зв. 193-ох, може найскандальніший із усіх політичних процесів, які бачила Росія в другій половині XIX віку, і який Драгоманів у спеціальній брошурі справедливо наклеїв назвою „Дѣтоубійство совершаемое русскимъ правительствомъ“.

Друга книжка „Громади“ в протиставленю до першої вийшла грубезним томом поверх 600 сторін, із чого цілих 119 сторін припадає на матеріял, зложений із українських кореспонденцій, присланих для „Громади“ протягом 1876—78 р. Ті кореспонденції розложені непідписаним впорядчиком, Яковом Шульгіном, що пробував тоді в Женеві, на три розділи, а власне 1) здиство (богатирі і бідні), 2) начальство і 3) темнота. Як додаток до сего корпусу кореспонденцій надруковано дуже інтересну статю С-ого „Що нового по газетах?“ Решта книжки — се праці самого Драгоманова, а власне на перших 14 сторонах нове переднє слово „Од впорядчика“, на 160 сторонах простора, але дуже хаотично написана праця „Народні школи на Україні“, а на дальших 150 сторонах щось в роді фелетона і бібліографії, або радше назвати французьким терміном „causerie“ п. з. „Україна і центри“. Є в тій статі багато цінних уступів, але

все таки цілість, як на фелетон, занадто довга і неорганічна. Коли додати до того, що замість третьої книжки „Громади“ вийшла одна, навіть без титулу „Громади“ і без порядкового номера видана, повість Мирного „Лихі люде“, то можна було відразу подумати собі, що Українці мусіли розчарувати ся в тім виданю, і що воно, навіть при багатих фондах, не могло бути ані довговічне ані впливове. Коли де в кого з Українців в 1876 р. була надія, що Драгоманів у Женеві поставить українською мовою щось подібне до Герценового „Колокола“, то вже по тих перших трьох книжках всі надії мусіли видати ся неоправданими. До того ще треба додати, що в Галичині женеvські видання систематично були конфісковані, так що й тут їх безпосередній вплив міг бути дуже малий, а голошені в них нові, прогресивні ідеї могли входити в Галичині в маси народа й інтелігенції тільки в відповідній перерібці і практичним приложеню місцевих людей.

Із українських письменників, що розпочали свою літературну діяльність при кінці 60-тих років, та яких головна діяльність припадає на 70-ті, 80-ті або й пізнійші роки, назовемо тут поперед усього згаданого вже в попереднім розділі Михайла Старицького, що розпочавши свою літературну діяльність віршами, друкованими в галицькій „Русалці“, виступив у 70-тих роках як талановитий драматург і перекладач чужомовних поетичних творів. Із його драматичних продукцій на 70-ті роки припадають „Різдвяна ніч“, оперета по Гоголю, видавана в Києві 1874, 1876, 1882 і 1883 р. і „Чорноморці“, оперета по Кухаренку, видана в Києві 1878 р. Обі ці оперети здобули тобі велику популярність на сцені головно завдяки музиці Миколи Лисенка. В р. 1882

Старицький видав у Києві свій переклад Шекспірового „Гамлета“, але сей переклад задля самовільної зміни розміру і занадто многих языкових вільностей не можна назвати вдатним. В р. 1883 в першій томі редакційної ним збірки „Рада“ вийшла його драма „Не судилось“, основана по троха на тогочаснім поступовім руху молодіжи, прозванім „ходженіє вь народъ“, без сумніву найкрасший драматичний твір Старицького. Недрукованою доси лишилася його драматична перерібка Гоголевого „Тараса Бульби“ як лібретто для опери Лисенка. Від половини 80-тих років Старицький, зробивши ся директором українського театру, був одним із творців найкрасшої театральної трупи, яку доси мала Україна, а з його драматичної продукції, що в значній частині полягала на перероблюваню чужих штук, назвемо тут тільки надзвичайно ефектовне драматизоване Гоголевої „Сорочинської ярмарки“, досить наївну з історичного погляду драму „Богдан Хмельницький“, і дуже інтересну з історичного і поетичного погляду драматичну студію „Остання ніч“, в якій зі значною ідеалізацією представлено смерть польського шляхтича Братковського за його гайдамацькі напади в половині XVIII в.

Як перекладач чужомовних поетичних творів Старицький прислужив ся нашому письменству головно перекладом значної збірки сербських народніх пісень і дум (усіх 52), виданих у Києві 1876 р. з призначенєм доходу на запомоговий фонд для Червоного Хреста для герцогівинських повстанців. Ще перед тим, 1874 р. вийшов його переклад маленької вибірки байок Крилова, а в 1875 р. переклад поеми Лермонтова „Пісня про царя Івана Васильовича та молодого крамаренка Калашникова“.

В роках 1881 і 1882 він видав у Києві п. з. „З давнього зшитку“ пісні і думи, як власні, так і перекладані; в числі перекладів були твори Байрона (Мазепа), Міцкевича, Сирокомлі, Лермонтова (Демон) і Некрасова (Мороз), а також у першій томику невеличка збірка сербських жіночих пісень. В остатніх роках життя Старицький відсунувши ся від театру заняв ся, по троха до спілки зі своєю дочкою Людмілою, писанєм просторих історичних повістей з часів Хмельниччини, „Богдан Хмельницький“ і „Облога Буші“. Сі повісти, писані російською мовою, мають дуже малу літературну вартість задля слабого обзнайомлення автора з відносинами і людьми України з половини XVII віка.

Обік Старицького треба тут згадати також його шурина і близького приятеля Миколу Лисенка, славного українського музика і композитора, якому належить ся місце не тільки в історії української культури другої половини XIX віка, але також в історії української етнографії, як збирачеви і впорядчикови та композиторови чотиротомової збірки українських народніх пісень, положених на ноти з доданням до них фортепяновим акомпанїяментом. Надто списав Лисенко також весь музикальний репертуар кобзаря Остапа Вересая, видав крім чотиротомової збірки ще кількадесят українських пісень окремими випусками і причинив ся багато до розвою музикальної культури на Україні не тільки як впорядчик хорів і концертів, але також як приватний учитель музики і нарешті як основатель школи музики й деклямації в Києві. Між власними композиціями Лисенка обік його опер і опереток найкрасші і найталановитійші його композиції до многих поезій Шевченка, в яких музикальність

він вдумався глибше і зумів віддати її краще від усіх інших многочисленних композиторів, яких манила до себе Шевченкова муза.

При кінці 60-тих років, а власне 1868—69 року у львівській „Правді“ розпочав свою письменську діяльність Іван Левицький, відомий зразу під псевдонімом Івана Нечуя. В „Правді“ 1868 р. надруковані були дві його повістки, „Гориславська ніч або рибалка Панаас Круть“ і „Дві московки“, а в 1869 р. там же його простора повість „Причепя“. В тій же „Правді“ 1873 р. надрукований був уривок його нової повісти п. з. „Новий чоловік“; ціла та повість п. з. „Хмари“ з додатком дрібніших оповідань „Запорожці“ і „Не можна бабі Палажці вдержатись на селі“, надруковані були 1874 р. окремою книжкою в Києві п. з. „Повісті Івана Левицького“. У львівській „Правді“ 1878 р. була надрукована його повість „Микола Джеря“, а 1879 р. там же „Кайдашева сім'я“. В. р. 1881 вийшла в Києві окремою книжкою його повість „Бурлачка“, а в „Кіевской Старині“ була надрукована найпросторіша що до об'єму його повість „Старосвіцькі батюшки і матушки“. Лишаючи характеристику Івана Левицького до одного з пізніших розділів, зазначу тут, що в 70-тих роках окрім белетриста він почув у собі покликане популяризатора української історії, і видав у Києві 1875 р. три популярні брошури: „Перші київські князі“, „Татари і Литва на Україні“ і „Унія і Петро Могила“. Головною заслугою тих брошур була популяризація історичних праць і поглядів Костомарова й Антоновича. На основі просторої російської праці Афанасєва „Поэтическія воззрѣнія Славянъ на природу“ Левицький написав досить простору працю п. з. „Світогляд українського народу“ як ескіз україн-

ської народної мітології. В р. 1878 накладом київської громади була видана у Львові його простора популярна брошура „Український гетьман Богдан Хмельницький“ як продовження трьох брошур друкованих у Києві. Ці три брошури були в роках 1878—81 передруковані львівською „Просвітою“ п. з. „Історія Русів“. Як далі продовжене популярної історії України, знов таки на основі праць Костомарова, видано у Львові 1881 р. його брошуру „Гетьмани Виговський та Юрій Хмельницький“.

Ненароком пропущено при огляді 60-их років імя Олексі Стороженка, що розпочав свою письменську діяльність також у „Основах“ 1861—2 р., та перервав її швидко потім наслідком острої критики Пипіна. Його „Українські оповідання“ вийшли в Петербурзі 1863 р. у двох томах, а тільки пять літ по його смерті, 1879 р. вийшов його найбільший твір „Марко Проклятий“, повість основана на подіях Хмельниччини 1648 р. Стороженко без сумніву талановитий оповідач і добре володіє українською мовою, але брак вищої освіти і життєві обставини не дозволили йому виробити собі на стільки ідейного способу думання і на стільки глибокого розуміння людського життя, щоб із талановитого анекдотиста він міг зробити ся дійсним художником. Всіх оповідань Стороженка, обнятих двома томами петербурського видання, додавши до них „Марка Проклятого“, маємо 25. До них треба додати ще 3 невеличкі анекдоти опубліковані М. Комаровом із його паперів у першій річнику Літературно-Наукового Вістника 1898 р.

При сій нагоді не від річи буде подати декілька звісток про Андрія Яковлевича Стороженка, якого імя доси не стрічало ся в історії нашого письменства, а який про те займав

свого часу визначне місце в духовім життю російської, а по частині також української суспільности. Андрій Стороженко вродив ся в р. 1790, служив довгий час при війську, а в роках 1843—1850 займав становище головного директора урядової комісії внутрішніх і духовних справ Царства Польського у Варшаві з титулом сенатора і тайного совітника, і вмер 1858 р. Він написав крім многих поменших праць тритомову „Історію Полуденной Россіи“, яка одначе ще за життя автора десь пропала з його рук. На місце в нашім письменстві він заслугує як автор української оперетки „Запорозська Січ“, написаної українською мовою, віршами і прозою, з якої двох актів тільки один був надрукований у „Кіевской Старинѣ“ 1886 р. т. XV, ст. 672 до 685.

Ще один Стороженко, Микола Іванович, заслугує на згадку в історії нашого письменства, хоча своєю діяльністю як професор московського університета і всіми своїми писаннями він належить до російського письменства. Згадую про нього тут лише як про автора статі „Первые четыре года ссылки Т. Г. Шевченка“, друкованої в „Кіевской Старинѣ“ 1888 р. і як про автора дуже гарно уложеного „Нарису історії західно-європейської літератури до кінця XVIII віку“, що опублікований по російськи тільки літографічним способом, був у перше друком виданий нашою мовою у Львові 1905 р.

Із українських письменників, що виступили з літературними творами в 70-их роках, назвемо тут поперед усього Володимира Александрова, що в р. 1872 видав у Харкові оперетку в двох діях п. з. „За Немань іду“, а в 1873 оперетку в 4-ох діях „Не ходи Грицю на вечерниці“, обі з нотами мабуть власної композиції. Другу з них переробив Старицький на

пятиактову драму зо співами, що мала успіх не тільки в українським, але також в галицько-руським театрі. В р. 1880 видав він у Харкові маленьку книжечку „Малоруські співанки“, в якій обік його власних віршів були не погані переклади з Лермонтова і Козлова. У 80-их роках, в часі цензурних строгостий у Росії, він друкував деякі свої вірші, в тім числі довшу, гумористичну поему на тлі народньої пісні п. з. „Гарбузове весілля“, в галицькій „Зорі“.

В р. 1871 видано нараз у публіку три книжки Павла Білецького-Носенка. Найбільша з них була „Приказки“ в чотирьох частинах, 530 сторін в обемі, що містила 310 віршованих приказок, по части народніх, по части наслідуваних із різних чужомовних байкарів. Друга книжка п. з. „Гостинець Землякам“ виступає як „Казки сліпого бандуриста чи співи об ріжних річах“, і містить 14 казок віршами, 4 віршовані баляди і 10 байок. Третя найменша книжечка містила жартливу поему „Горпинида чи вхопленная Прозерпина“. Білецький-Носенко належить до найстарших українських письменників. Він родився коло 1770 р. В р. 1788, скінчивши столичний пансіон, він був уже у військовій службі, брав участь у Очаківській війні зимою того року, а 1794 р. у штурмі Праги, передмістя Варшави. Дослуживши ся рангі капітана він 1798 р. покинув воєнну службу і осів у своїм ріднім місті Прилуках, де довгі літа, від початку XIX віку аж до р. 1840 був „смотрителем“ місцевої повітової школи, а обік неї удержував свій приватний пансіон, у яким сам учив усіх предметів. Одержавши енциклопедичну освіту по поняттям XVIII в. він мав ріжнородне, але по-верхове знанє, і обік своєї педагогічної діяльності весь свій він писав патріжнійші твори,

з якими даремно напрошував ся до різних товариств і академій, і з яких ані один за його життя не вдостой ся друку. Петров у своїх „Очеркахъ исторіи украинской литературы XIX столѣтія“, Кіевъ 1884, ст. 36 — 56 присвячує сему авторови багато місця і вичисляє 22 його твори, хоча всіх написаних ним було коло 50. Він умер мб. 1855 р. З огляду, що три твори, написані ним українською мовою, були друковані аж 1871 р. і до того часу були невідомі ширшій публіці, я згадую про нього при огляді 70-их років. Мені лишили ся невідомі „Казки“, а що до двох інших книжок треба сказати, що їх літературна і мовна вартість дуже невелика. „Горпинида“, написана ще в 1818 р. як наслідуване „Енеїди“ Котляревського, тай то не з оригінального концепту автора, а тільки як перерібка російської поеми Котельницького „Похищеніє Прозерпины“, виданої 1795 р. Перерібка Білецького-Носенка, се радше карикатура, ніж пародія. Так само збірка байок, зложена з чотирьох частий, виявляє дуже слабкий поетичний талант. До того треба додати дуже неправильну і нечисту мову, недбалу віршову форму і препоганий спосіб видання з лихою коректою в роді російських „лубочних“ видань.

В р. 1872 вийшла в Полтаві досить велика книжка Івана Бублія п. з. „Веремія малоросійскаго гевала“, збірка віршів, як видно з титулу, гумористичних, про які зрештою в сучасній літературі не було ніякого відгуку.

В р. 1872 вийшло в Чернигові друге доповнене виданє „Байок“ Глібова (усіх 50), яке являєть ся головним титулом заслуги сего талановитого поета. Глібів обік Гребінки найкрасший український байкопис, визначив ся

також деякими ліричними віршами, що належать до правдивих перлин української лірики („Стоїть гора високая“). В остатніх роках свого життя Глібів ввійшов у дуже приязні зносини з деякими Галичанами і помістив не малий ряд віршів у часописі для дітей „Дзвінок“.

Визначне місце в українськiм письменстві заняли брати Іван і Опанас Рудченки, перший відомий під псевдонімом Іван Білик, а другий Панас Мирний. Іван Рудченко займає визначне місце між українськими етнографами; він зібрав і видав у Києві 1868 і 1870 р. двотомову збірку казок п. з. „Народныя южнорусскія сказки“, всіх 137 чисел, із яких майже всі визначаються дуже гарною мовою і артистичним заокругленням оповідання. В р. 1874 він видав у Києві ще ціннішу збірку „Чумацкія народныя пѣсни“, всіх пісень 72; збірка попереджена просторою студією в російській мові „Чумаць въ народныхъ пѣсняхъ“, яка рівночасно була друкована в „Вѣстникѣ Европы“. В р. 1873 він помістив у галицькій „Правді“ дуже гарні переклади двох оповідань Тургенєва „Біжия Луг“ і „Тхір і Калинович“. До спілки з братом Панасом вони написали десь коло 1874 р. простору повість „Хиба воли ревуть, як ясла повні“, що мала бути надрукована в Києві і вже пройшла цензуру, та через якесь опізнєнє її захопив маєвий указ 1876 р., наслідком чого вона аж 1878 р. появилася в Женеві. З огляду, що найважніші частини сеї повісти були без сумніву твором Панаса, а співробітництво Івана доси докладно не в'яснене, скажу про сю повість дещо докладнійше при обговореню творів Панаса Мирного. Осягнувши досить високу урядову кар'єру Іван Рудченко згодом занедбав письменство і виступив раз тільки у „Кіевскої

Старинѣ“ з інтересною статьею „Трівога над свіжою могилою Шевченка“, опертою на тайних актах київського генерал-губернаторства.

Між його посмертними паперами мала лишити ся його власна повість „Слідом за людьми“, про яку доси нічого ближше невідомо.

Панас Мирний (Афанасій Рудченко) належить до найвизначніших українських повістярів і визначаєть ся особливо влучною характеристикою дієвих осіб та поглибленем їх психології. Його талант досить широкий і обіймає з однаковою силою типи людові, як і типи з інтелігенції. Композиція його коротших оповідань буває іноді дуже майстерна, але в обох більших оповіданнях „Хиба воли ревуть“ і „Повія“, вона далеко слабша. За те він незрівняний майстер у мальованю поодиноких сцен, чи то одиничного чи громадського життя. Свою письменницьку діяльність він розпочав у галицькій „Правді“ 1872 р. оповіданєм „Лихий попутав“ і 1874 оповіданєм „Пяниця“. Перше з тих оповідань малює жите сільської дівчини, яку баламутить панич, а друге інтелігентного чоловіка, якого доля зводить між духовний пролетаріят. В обох оповіданнях видно було свіжий і сильний талант, і вони відразу корисно вирізнялися серед тодішньої української белетристики. Невеселі житєві обставини, становище підрядного урядника в невеликім губерніяльнім місті Полтаві, було мабуть причиною, що Мирний писав дуже не багато і часто мовчав цілими роками. В р. 1876 вийшло в Женеві накладом Драгоманова безіменно його оповіданє „Лихі люде“, компонованє трохи стилізовано, більше ряд живих сцен, як одноцільна акція, але про те майстерне з погляду на характеристику осіб і важне з культурного погляду

як причинок до психології української університетської молодіжн початку 70-их років, серед якої бороли ся два напрями, а власне еґоїстичний реалізм і шуканє кар'єри з більш або менше ясным ідеалізмом таких одиниць, що бажали служити такій чи иншій визвольній ідеї. Там же, в Женеві, вийшла два роки пізнійше згадана вже повість „Хиба ревуть воли, як ясла повні“, у якій обік історії головного героя Чіпки, який наслідком нещасливих обставин по знесеню кріпацтва із порядного господаря з неясними бажаннями справедливих порядків між людьми робить ся розбишакою і пал'єм, в ряді ріжнородних відступів від головного пляну змальовано майже столітню історію українського села лівобережної України.

В київській збірці „Рада“ 1883—84 р. були надруковані дві перші части просторої повісти „Повія“, якої обіцяна третя часть доси ще не опублікована. Повість на мою думку не вдала ся авторови. Основна ідея — показати, як новочасні сільські злидні зводять чесну і не зовсім убогу сільську дівчину на міську проститутку, в своїй основі не зовсім вірна, бо міські проститутки тільки в найменшій мірі рекрутують ся із сільських дівчат. Надто ся ідея переведена при помочи занадто штучної і навіть по троха наївної машинерії: треба було батькови дівчини замерзнути в зимі вертаючи з ярмарку, а сільському богачеви сфальшувати угоду з міським крамарем, буцім то заключену батьком дівчини на те, щоб вона для відроблення не зятягненої ним п'ятирублевої позички була через громадську власть змушена покинути матір і хазяйство і йти на пів року до крамаря на службу. Так само і переведенє сеї інтриги в автора не дуже щасливе, а реалізм деталей.

такий яркий і гарний у повісти „Хиба воли ревуть“, тут аж надто часто переходить у манєру і мальоване настроїв, зовсім не властивих сільській людині в даній хвилі. Друга часть повісти, в якій оповідано перехід дівчини із села до города і початок її служби у міського крамаря Загнибіди, ще слабша від першої части, натикана зайвими уступами, а просторий опис великодної гостини у Загнибіди, яка в кінці переходить у несуразну галабурду, робить не естетичне, а просто огидливе вражіє, так як і весь тип Загнибіди мені видаєть ся, як на українські відносини, зовсім не вірним і не продуманим автором, як слід.

В другім томі „Раді“ за 1884 рік розпочато також друкувати просторе оповіданє Мирного „Як ведеть ця, так і живеть ця“, а власне надруковано два перші розділи, що були готові у автора ще 1878 р. і тодіж прислані до Львова до редакції „Громадського Друга“, де одначе не були надруковані. У обох розділах малює автор яркий контраст двох братів, селянських синів, із яких один, сильний характер, ще малим хлопцем кладе собі метою свого життя зробити ся великим багатирем, властителем панських дібр Батієвщини. Два розділи сеї повісти, опубліковані в „Раді“, оброблені дуже гарно і особливо другий робить сильне вражіє.

У 80-их роках Мирний продукував дуже мало. В р. 1885 вийшла в Києві в двох випусках збірка його творів п. з. „Збираниця з рідного поля“. В першім випуску передруковано оповіданя поміщені в галицькій „Правді“, а в другім комедію „Перемудрив“. У тій комедії Мирний, ідучи слідом за Нечуєм-Левицьким і Старицьким (пор. його „Не судилось“), пробував також змалювати тип нового чоловіка,

інтелігента-українофіла і народника в боротьбі з батьком, типом старовіра і матеріяліста. Комедія Мирного не вийшла понад рівень середньої міри. Більше драматичного таланту він проявив в драмі „Лимерівна“, що у перше була друкована в Галичині, де також ставлено її на сцені, але в репертуарі нового українського театру не здобула собі тривкого місця. Драма основана на невеличкім непорозумінню. Відома в устах українського народу пісня про дівчину Немирівну, т. є дівчину з Немирова, яку мати, немирівська міщанка, десь у половині XVIII віку, в п'янім стані продає вельможному пану. Пан посилає своїх гайдуків і велить узяти дівчину до свого палацу, з якого вона по якімось часі тікає. Пан зі своїми гайдуками біжить за нею в погоню, доганяє її і пострілену чи шаблею порубану завозить назад до свого палацу. Сю тему, близьку до теми „Боднарівни“, яка у XVIII віці на тлі тодішніх обставин була зовсім можливою, Мирний переніс у половину XIX віку, зробив із польського пана багатого українського міщанина, а продажу дівчини матір'ю зробив темою інтриги багатой міщанки, що бажає одружити свого придурковатого сина.

Перлиною між дрібними оповіданнями Мирного треба вважати новельку „Лови“, що також у перше була друкована в Галичині, а власне в стрийськім альманаху „Ватра“. Новелька в дусі Бокаччієвого „Декамерона“ малює забавний епізод із життя поліційного чиновника в малім містечку, який пошукуючи небезпечного політичного злочинця з цілим жандармським апаратом, застає в готелевім покою серед ночі Богу духа винного, але вродливого офіцера в обіймах своєї жінки.

Із інших літературних проб Мирного зазначимо тут іще його пробу перекладу „Слова о полку Игоревѣ“ на новочасну українську мову, в формі зближеній до форми козацьких дум. Ся проба основана на тій без сумніву вірній думці, що як „Слово о полку Игоревѣ“, так само й козацькі думи були поезією не цілого народу, але одного лицарського стану.

Із інших українських діячів, що виступили також на літературне поле в 70-их роках, назвемо тут поперед усього Марка Кропивницького, що ще 1871 р. дав себе знати в письменстві одноактівкою „За сиротою і Бог з калитою“, а 1877 р. помістив у фелетоні „Одесскаго Вѣстника“ оповідане „Турецька війна з Славянами“. Які були сі літературні початки Кропивницького, не можу знати, бо оба ті його твори, зазначені в „Покажчику“ Комарова, не ввійшли в ніби повне, двотомове видане його творів із р. 1895 і 1903. (Оба томи в Харкові). В 70-их роках розпочала ся також акторська кар'єра Кропивницького, який дебютував зразу в російських, а потім польських провінціальних театрах, поки доля на якийсь час не завела його до Галичини до трупи зразу Бачинського, а потім Романовичевої. В Галичині він пробув ледви чи повний рік, і тільки в 80-их роках, коли обставини зложили ся виїмково корисно для утворення окремої української трупи, він разом із Старішцьким стає на чолі сеї першої української трупи, для якої також продовжує свою літературну працю, пише ряд драматичних творів, що запевняють йому в історії українського театру не тільки імя одного з його батьків, але також в історії нашого письменства імя визначного драматичного автора. Про сю його діяльність ширше поговоримо в огляді 80-их років на Україні.

Для доповнення сего огляду українського письменства в 70-их роках згадаємо ще про Михайла Комарова, тепер нотаря в Одесі, що в р. 1874 видав перерібку російської популярної праці Іванова „Розмова про небо та землю“, а в р. 1875 перерібку другої праці тогож автора „Розмова про земні сили“. Обі ці праці, друковані в Києві, в початку 80-их років були передруковані у Львові накладом товариства „Просвіти“ і дождали ся в Галичині кожда кількох видань. Комарів писав деякі цінні рецензії в галицькій „Зорі“ під псевдонімом М. Уманець, а перебравши ся в Одесу запняв ся спеціальнійше бібліографією нового українського письменства. Першим плодом того його занятя був „Бібліографічний покажчик нової української літератури“ (1798—1883 р.) друкований у першій томі київської „Ради“ 1883 р. Не вважаючи на свою неповноту і неточности сей „Покажчик“ і доси одинокий інформаційний засіб для нового українського письменства. Пізнійше Комарів присвятив дві спеціальні праці пам'яті Шевченка, а власне одну, що була розширенням тої бібліографії Шевченка, яка вийшла в „Покажчик“ 1883 р. і надрукована в „Кіевской Старині“ 1885, кн. 5 (ст. 448—457), а той новий Покажчик розріс ся в цілу книжку „Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ. Библиографическій указатель для изученія жизни и произведеній Т. Шевченка“. Одесса, 1903. 8°, стор. 140+3. Крім спеціальних бібліографій Котляревського і Лисенка (1904 р.) він видав також окремою книжкою працю „Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815—1906)“. Одесса, 1906, 8°, стр. VI+229+2. В сій праці йому трапила ся немила помилка, що моє „Зівяле листе“ за-

числив до драматичної літератури на тій основі, що в титулі стоїть „лірична драма“.

Історичні події на півдні Славянщини в р. 1875—78, а власне повстанє Сербів у Боснії і Герцоговині, якого посереднім наслідком була російсько-турецька війна 1876—8 р., викликали не мале зацікавленє не тільки в цілій Росії, але особливо з разу спеціально на Україні в крузі тамошніх українофілів. Зараз при початках герцоговинського повстаня М. Старицький, як ми вже згадали, видав свій переклад „Сербських дум і пісень“ зі знаком червоного хреста на обложці, призначуючи дохід із розпродажі книжки на запомогу братам Славянам. Дехто з молодих Українців не задоволив ся горячим висловом симпатії, але не чекаючи на урядову заохоту вибрав ся особисто до поневолених славянських країв, щоб узяти участь у боротьбі з турецьким панованєм. Була думка в Києві зложити цілий відділ таких українських добровольців і наділити їх як найкрасшим новочасним оружєм. Ся думка якось не вигоріла, та тим часом деякі горячіїші люди в розбрід поспішали на місце повстаня. Назву з них для памяти трьох, а власне Жида-українофіла Герценштайна (забув його імя), що погиб в одній битві, здаєть ся в сербо-турецькій війні, Івана Манджуру, що пізнійше дав себе знати як український етнограф і поет, і якого російський генерал Черняєв, що прибув також як доброволець і обняв команду над сербською армією, велів „за неспособность къ военной службѣ“ висікти різками і прогнати з армії. Третій із тих добровольців, що полишив по собі память у нашім письменстві спеціально звязану з подіями серед придунайських Славян, був Василевський, відомий у письменстві під псевдонімом Софрон Круть. Як Софрон Круть він

належить до українських письменників другої половини 70-их років, а як Василевський, банковий урядник десь у південній Росії, живе собі благополучно й доси. Бажаючи дістати ся на поле повстання і запізнивши ся до Боснії, він через Чорногору пробрав ся до Герцоговини і пробув там кілька місяців. Здаєть ся, що прожив потім довший час у Білгороді, бо за час свого пробутку над долішнім Дунаєм успів досить добре познайомити ся з відносинами придунайських Славян. Із його писань, складаних тодіж під свіжими вражіннями, назовемо тут „Війна Славян з Турками 1875—1878“, друкована в „Молоті“ 1878 р.; там же поміщена була його стаття „Де що про Сербію“, а в „Правді“ 1880 р. недокінчені, на жаль, записки українського добровольця „Чорногорці в Герцоговині“. Нарешті в часописі „Сьвіт“ 1881 р. надруковано його статтю „Сербське царство і Турки“, що була написана як передмова до докананого ним перекладу книжечки сербського ученого Светозара Марковича „Србіја на Истоку“. Сей переклад лишив ся доси в рукописі в моім посіданю. В „Сьвіті“ надруковано також дуже гарну його статейку „В Люблянї, з подорожніх записок“. У всіх своїх українських писаннях, із яких у Росії доси мабуть нічого не було передруковано, Софрон Круть виявляє не аби який талант інтелігентного спостерігача з дуже критичним поглядом на людий, при всій прихильности до поневолених Славян. До того треба додати гарну мову та іноді кольоритний, живий спосіб оповідання.

XLIV. 70-і роки в Галичині.

70-і роки в Галичині були в значній мірі часом затишші, перехідною добою між оживле-

ними сварами за елементарні річі духового життя, такі як язик, обряд, правопис і букви, до доби ширшого і глибокого розвитку національного життя. Теоретичне українофільство 60-их років почало робити перші кроки на дорозі практичного здійснення своїх ідеалів, але на разі показалося, що й ідеалів властиво у нього не було ніяких поза тими чисто формальними святощами, за які можна було сперечатися не роблячи для них нічого реального. Московфільство не потребувало виробляти ніяких ідеалів і ніякої програми, живучи надією на близьке прилучення Галичини до Росії, ворожнечею до Поляків і українофілів і тим святим переконанням, що прихід російського царя і російського чиновника зробить кінець усій галицько-руській мізерії. Тільки небагато одиниць в одному і другому таборі гляділи яснійше і даліше, але не могли ще виробити собі ані ясної програми ділання, ані значнішого числа прихильників, потрібного для ділання.

Мені доводить ся тут оглянути цілий ряд людей, що так чи інакше брали участь у публичнім і літературнім життю того часу. Можемо розрізнити між ними три генерації: генерацію найстарших, що затямили ще 40-ві і 50-ті роки, генерацію 60-их років, що тепер була в повній силі віку, і нову генерацію, що в 70-их роках почала ставити перші кроки.

До найстаршої генерації належали найвищі єрархи: митрополит Литвинович і перемиський єпископ Ступницький, та оба вони не брали живішої участі в національнім життю. Ступницький займав ся нумізматикою, а Литвинович уживав життя і з цілої політики задержав лиш одно: „die Regierung wird für uns alles Nötige tun“. Такої політики держала ся також мало що не вся найстарша інтелігенція, про-

водирі галицько-руського попівства, і з тим було їм добре. Деякі з них, як пр. о. Ничай, займалися питаннями високої філософії в дусі Шеллінґа та Гегеля, але старанно викурювали хату, коли в ній кілька годин гостив який Поляк, та пускали з огнем або з водою книжки, писані фонетикою. Найважливішою діяльністю духовенства в 70-их роках, се була проповідь тверезості, до якої ініціативу дав новий митрополіт Йосиф Сембратович, наступник Литвиновича. Він розпочав своє урядоване просторою курендою, можна сказати цілим теологічним трактатом „О высокому достоинствѣ человека“, що була початком організації численних місій для проповідування тверезості і більше-менше систематичної акції духовенства в тім напрямі, щоб приводити до присяги на тверезість коли не загалом усіх парафіян, то принаймні тих, що приступають до шлюбу.

Властиве письменство москвофільської партії в 70-их роках було дуже вбоге. За ціле десятилітє 1870—79 р. не вийшла з москвофільського табору ані одна окрема книжка, що мала би якусь літературну вартість. Письменська діяльність москвофілів скупляла ся біля часописів, таких як „Слово“, „Рускій Сіонъ“, „Ластівка“ (для дітей), „Учитель“ (Клемертовича) та „Временники“ Ставропигійського інститута. Старі ветерани, як Петрушевич і Лепкий, задовольняють ся публікованем старих актів і пам'яток, звичайно друкованих уже перед тим де інде. Петрушевич випустив за тих 10 літ тільки одну значнішу публікацію в фелетонах „Слова“ 1873 р. під троха нелогічним титулом „Отвѣты и вопросы“, де між иншим є стаття про Филипа Орлика і про Зельмана, а дві статі, чи то власне поміщені в них документи дотикають

зносин Угорської Руси з Афоном у першій половині XVI віку.

Інший ветеран галицько-руського москвофільства, Богдан Дідицький, усунувши ся 1871 р. від редакції „Слова“, мовчав кілька літ, аж 1876 р. виступив із першим випуском простої біографії Михайла Качковського¹⁾, якої одначе не докінчив, мабуть задля вбожества матеріялу. Ся праця, хоч убога фактами, не позбавлена одначе вартости як причинок до історії галицького суспільного життя. Ціннійша від сеї недокінченої була написана Дідицьким 1881 р. біографія Антона Добрянського. В другій половині 70-их років Дідицький написав також свій популярний курс п. з. „Народная история Руси отъ начала до новѣйшихъ временъ“ (1875 р.), якої виданє було повторене 1885 р. з додатками, що стягли на себе конфіскату книжки.

По Дідицьким редактором „Слова“ від року 1871 до 1886 став Венедикт Плоцан-

¹⁾ Михайло Качковський, судовий совітник у Самборі, була людина мало заслужена і мало симпатична. Він опікував ся частиною руської молодіжи радше з метою навертати її на москвофільство і шпійонити противну партію, ніж для патріотизму або для дійсної педагогії. В приватнім життю великий скупар, був скупий також для молодіжи, яку пійби то удержував своїм коштом. На старости літ він вибрав ся в подорож по західній і північній Європі, опублікував у „Слові“ 1871 і 1872 р. декілька своїх „Путевыхъ писемъ“, в тім числі листи з Лондона і Гельго-ланду, а літом 1872 р. вмер у Кронштаті біля Петербурга на холеру. Він полишив досить значний маєток, одначе переважно зложений в таких цінних паперах, що по його смерті сильно впали в ціні, і коли з разу говорено про 200.000 зол. полишеного ним капіталу, по кількох чи кільканицятьох роках, які тягла ся спадкова пертракція, дуже заплутана наслідком неясного тестаменту, ся сума змаліла щось до 40.000. Сю суму по довгих клопотах одержав „Народный Домъ“ і відсотками її підпомагає що року москвофільських письменників та їх виданя.

ський, чоловік без сумніву доброї волі, пильний збирач цінних топографічних матеріалів для топографії східної Галичини, але як редактор слабохарактерний, що спокійно полишав своїм співробітникам, із яких головними були Осип Марків, якого за російські симпатії ще в 60-их роках прогоняли із дрогобицької та самбірської гімназії, Клемертович, Орест Авдіковський і в остатніх літах найзавзятійший москвофіл Мончаловський, надавати часописи напярм, який їм хотіло ся. Дуже пильним і впливовим співробітником був також Іван Наумович, який протягом 70-их років чим раз виразнійше із прихильника всеруської єдності робив ся агентом російського правительства. В усякім разі Венедикту Площанському треба признати не малу заслугу на полі галицько-руської топографії, а його мало що не сто статей про різні місцевости східної Галичини варті того, щоб зібрати їх і видати окремою книгою. Наслідком процесу Ольги Грабар і тов. 1882 р. Площанський, продержавши ся ще кілька літ у Львові і продавши тут свою каменицю, 1886 р. виїхав до Росії доживати свого віку в Вильні, як член тамошньої Археографічної комісії.

На роздорожу між обома партіями, хоч в основі все народолюбєць, стояв Євгеній Згарський, що розпочав свою літературну діяльність ще в 50-их роках у „Зорі Галицькій“ (1854 р.), а в початку 60-их років дав себе знати як визначний епічний поет двома поемами, писаними майже чистим народнім язиком на теми, взяті з народнього життя і народньої традиції. Се була поема „Святий вечер“, основана на панцизняних відносинах у Галичині, і „Маруся Богуславка“, основана на відомій козацькій думі, обі видані 1862 р. Коли в першій поет ішов слідом давнійшої галицько-руської епіки, що

виробила ся на польських і російських взірцях, то в другій бачимо досить виразні сліди впливу Шевченка. В 60-их роках він досить рішучо пристає до тодішніх народовців і друкує свої статі в „Меті“ 1865 р. і в „Правді“ 1867—70 років. Із тих статей найважніші: „Народня філософія, списана по народнім пословицям і приповідкам“ друкована в „Правді“ 1867 р. і видана також окремою відбиткою, і розбір „Неофітів“ Шевченка, друкований у „Правді“ 1868 р., ліпший від пізнійше написаного розбору Омеляна Огоновського. Там же була надрукована його стаття „Сліди поганської просвіти на Русі ведля народніх пісень, повірок, сказок і історичних записок“. Обі статі етнографічного характеру треба вважати серйозними, як на той час, пробами наукового використання української народної традиції на виключно національнім ґрунті.

В початку 70-их років він дав до „Читанки рускої для низших клас середних шкіл“, уложеної Романчуком і Лучаківським, три статі під спільним заголовком „Деякі вірування руского народа в давнійших і теперішніх часах“. Від р. 1877 бачимо його вже формально в москвофільським таборі як редактора „Изданій общества имени М. Качковского“, при яких він працював до р. 1879. Тяжка болість (божевілля) зробила кінець його літературній діяльності.

В ряді заслужених педагогів, що формально належали до москвофільського табору, душею все були прихильниками рідного народа і його національної самостійности, треба назвати Михайла Полянського, довголітнього вчителя академічної (руської) гімназії у Львові. В нашім педагогічнім письменстві він займає місце як автор учебників: „Зоологія з образками для низших клас середних шкіл, сочинив др. Алой-

зій Покорний, перевів на руский язык М. Полянський“, видана 1874 р. в Празі; „Мінералогія для нижших клас середних шкіл, з німецьких учебників Зигм. Феллекера і І. Лейнпса перевів на руский язык М. Полянський“, друкована у Львові 1875 р., і нарешті „Фізика для нижших клас середних шкіл, з німецького дра Фр. І. Піска, перевів на руский язык М. Полянський“, друкована у Львові 1876 р. Як у своїй педагогічній діяльності, так і в тих перекладах Полянський був чоловік надзвичайно совісний і дбалий про ясність та точність вислову і чистоту языка.

Окремо від москвофілів, але також не пристаючи до українофільського гурту, стояли такі мужі, як Омелян Калужняцький, що якийсь час жив у Кракові як учитель при гімназії св. Анни, а потім став професором церковно-славянської мови на університеті в Чернівцях. Далекий від усякого українофільства він 1874 р. для археологічного зїзду в Києві приготував цінну працю „Обзоръ славенорусскихъ памятниковъ языка и письма, находящихся въ библіотекахъ и архивахъ Львовскихъ“, що вийшла друком у другім томі „Трудовъ“ сего конгреса аж 1876 р. Пізнійше видав Калужняцький з невеличким критичним апаратом тексти двох пам'яток старого південно-руського письменства, а власне Путнянського Євангелія і Кристинопольського Апостола, обох із XII віку.

Подібне було становище священника Михайла Осадци, що бувши катехитом при академічній (тепер руській) гімназії, написав ще 1862 р. досить простору граматику руського языка, яка 1864 р. дочекала ся другого видання з характерною зміною правопису: бо коли в першім виданню в самім титулі стояло „написаль“, то в другім

уже було „написав“, і ся зміна очевидно систематично була переведена в цілій граматиці. В р. 1876 вийшло третє виданє граматики Осадци, „пересмотрене О. Лепкимъ і П. Онишкевичомъ“, де вже в титулі не було ні „написалъ“ ні „написавъ“, але фактично привернено москвофільське „лъ“. Ся граматика дала привід Ф. Н. Дячану до острої критики, друкованої в часописі „Домъ и Школа“ 1864 р. Сам Дячан ще в кінці 60-их років емігрував до Росії, де здобув собі місце професора класичної філології при варшавським університеті.

Таке саме посереднє становище між обома партіями займав також Ігнатій Онишкевич, учитель при німецькій гімназії у Львові, що дав тут своїм ученикам привід до видання „Рускої Бібліотеки“, яка пізнійше названа була „Рускою Бібліотекою Онишкевича“. Під його доглядом вийшли два перші томи, що містять т. I. Писаня Котляревського (1877 р.) і том II. Писаня Григорія Квітки (1878 р.). Третій том тої „Бібліотеки“, що містить писаня Шашкевича, Вагилевича і Головацького, виданий під редакцією Володимира Коцовського аж 1884 р. з далеко поважнішим науковим апаратом, як два перші томи. Онишкевич зі Львова перейшов також на катедру українсько-руської мови і літератури в Чернівцях, але й там він не поважив ся супроти всесильного москвофільства зайняти виразне становище. Аж його ученик і наступник Степан Смаль-Стоцький заняв рішуче і ясне становище, ставши відразу на народнім українсько-руським ґрунті, і його заходам треба завдячити, що москвофільство на Буковині стратило всяке значінє, що фонетичний правопис побідив перестарілу етімо-

льогію не тільки в книжковім письменстві і в більшій частині преси, але також у школах, і що наслідком такого прояснення культурна сила Русинів на Буковині і в Галичині змогла ся дуже значно.

На полі белетристики визначає ся серед москвофілів постать Володимира Стебельського, який із гімназіяста українофіла зробив ся завзятим москвофілом, щоб швидко опісля, вже в половині 70-их років, перейти в службу Поляків. В р. 1870 він опублікував ніби то модерну, але в основі зовсім несутражену новелю „Монахъ“, а в р. 1873 віршовану „Молитву“, в якій з неясними бажаннями і сумнівами звертає ся до „Бога Фавста і Гамлета“. Іван Наумович зосереджує свою діяльність на видаванню „Науки“, з разу в Коломні, потім у Львові, в якій публікує між иншим ряд популярних віршів, повістей і драматичних штук дуже низької проби. Гушалевиць тільки в р. 1879 видає другий томик своїх поезій, що до вартости безмірно нижших від першої частини. Ізидор Шараневич, ставши професором університету, друкує свої найліпші праці по німецьки або по польськи. До галицьких москвофілів присусідуєть ся рухливий Буковинець Григорій Купчанко, публікуючи в різних виданнях дешевої фабрики вірші, повістки та популярні статейки, поки нарешті осівши постійно в Відні не затагнув ся в ряди міжнародної шпіонажі, публікуючи при тім в рядигоди німецькою мовою брошури про Русинів, повні найфальшивіших інформацій. Одиною цінною працею, звязаною з його іменем, була збірка пісень буковинського народа, разом з інформаційною передмовою, опублікована в Києві тамошнім відділом Р. Г. Общества у другім томі його „Записок“ 1875 р.

Із старших народовців покоління 40-их років один тільки Качала зазначив ся в 70-их роках більшою, тай то лиш на половину науковою працею, друкованою також у польській мові п. з. „*Polityka Polaków względem Rusi*“. Ся праця, се властиво компіляція уступів ріжних польських істориків для ілюстрації тої тези, що польські історики тверезійше дивили ся на хиби Польщі і на руську справу, як загал теперішньої польської публіки.

Із українофілів доби 60-их років найвиднійші позаймали в 70-их роках місця вчителів гімназіяльних і кинули ся на одинок тоді поплатну продукцію шкільних книжок. Перед веде тут Омелян Огоновський, що ставши професором львівського університету опублікував 1871 р. книжечку „*Linguae palaeoslovenicae specimen quaedam e monumentis ab A. Vostokov et Fr. Miklosich collectis in usum studiosorum edidit Aemilianus Ogonowski*“. Се був простий передрук кількох на похапци вибраних уступів із чужих публікацій, якими впрочім ученики Огоновського ніколи не користували ся. Тай сам він зараз же в слідуючім році перейшов до фабрикованя руських книжок для гімназіяльних студій, видавши 1872 р. „Книжку для вправи в язиці латиньскім Фердинанда Шульца“, перекладену з німецького. Аж у р. 1876 він видав працю більш наукового характеру, а власне „Слово о полку Игоревѣ“, поетичний пам'ятник руської письменности XII віку, текст з перекладом і поясненнями“. Видане Огоновського не належить до найліпших уже хоч би для того, що він не держав ся першого видання, яке доси заступає утрачений оригінал, а в своїх власних конектурах був звичайно досить нещасливий. Ставши головою „Просвіти“ він узяв ся також до фабрикованя попу-

лярних брошур, тай тут продукував товар дуже не високої вартости.

Другий ветеран, що виступив на літературне поле ще в „Зорі Галицькій яко Альбумі“ 1850 р., Омелян Партицький, дебютував у р. 1872 дуже радикальною книжкою „Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка“, в якій між иншим з натиском підніс протест Шевченка проти православної церкви, витолкувавши в теологічнім змислі Шевченкові слова:

„Церква домовина
Розвалить ся, а з під неї
Встане Україна“.

Пізнійше одначе Партицький згубив той свій радикалізм і в своїх многочисленних руських читанках та инших підручниках, які видавав накладом Ради Шкільної Краєвої, взято кастрував не лише Шевченкові вірші, але також твори инших письменників, які не підходили під його дуже обмежений естетичний смак.

В р. 1873 він видав першу часть збірки своїх поезій п. з. „Поезії Омеляна Партицького“. Випустивши в світ се виданє він добачив, чи може хтось звернув його увагу на те, що у вірші „Сільський аптикар“ стояли на кінці слова, що той аптикар „усю свою аптику носив у штанах“. Се так заженувало автора, що він, як подає бібліограф, знищив усю решту нерозпроданого виданя і пробував навіть скуповувати продані вже примірники. Твердженє бібліографа (И. Е. Левицкий, Галицко-русская Библиография XIX-го столѣтя, т. II, ст. 199), що „авторъ уничтожилъ цѣлое изданіе“, неправдиве, бо примірники ще й доси попадають ся в антикварській торгівлі. Партицький до самої смерти не цурав ся віршованя і ще в 80-их роках у видаваній ним „Зорі“ друкував свої вірші

під псевдонімом Ом. Один. Про остатні роки його діяльності і останні праці буде мова при огляді 80-их років.

Досить визначне місце в галицько-руській суспільности, а навіть і в письменстві 70-их років займав Василь Ільницький. Ще в 60-их роках він був директором гімназії в Тернополі, а потім став директором т. зв. академічної гімназії у Львові, що під його проводом у 70-их роках ступнево із польської перемінилася в руську. Ільницький в гімназії викладав звичайно початки логіки і психології в семій і осьмій класі, і належав, особливо ставши членом Ради шкільної краю, до пильних фабрикантів дешевих шкільних підручників, не лише в руській, але також і в польській мові. Як на ті часи він подорожував досить багато і лишив по собі декілька описів своїх подорожей; знав багато людей і вмів не про одну подію оповісти досить інтесно. З фаху історик, він полишив по собі цілий ряд популярно-історичних статей, особливо основаних на галицько-волинським літописі. („Василько, князь Теревельський і Володар, князь Перемиський“, „Князь Роман Данилович і його жінка Гертруда“, „Король Данило“, „Перші напади Татар на Русь“, „Русь Галицка за князя Володимирка“, „Звенигород“, „Теребовля“, „Ярослав Осмомисл“, „Юрій Львович і Гедимин“). На основі принагідних публікацій він писав такі річч, як „Дві облоги міста Львова через Хмельницького 1648 і 1655“, „Марія Тереса“, „Море і його чудеса“, „З різних країв і народів“ і т. п. З власних споминів згадав про „Жидівську гвардію народну 1848 р.“ Для науки в гімназіях переклав надто „Історію біблійну“ Тіца і „Історію церкви“ Дорфлера. Під псевдонімом „Деніс із над Серета“ він видав 1872 р. драму

„Настася“, основану на літописнім оповіданню про події Галицької Русі з другої половини XII віку. Хоча сам автор дуже високо цінив сю свою драму, то про те її історична й артистична вартість дуже не велика.

В довгім ряді народовців-педагогів, яких просвітна діяльність заповняє головно книжкову продукцію 70-их років, назвемо тут далі Олександра Барвінського, який у р. 1870 видав першу часть „Руської читанки для висшої гімназії“, що обіймала т. зв. устну словесність. Сей невеличкий томик тільки *per se* можна назвати працею Барвінського, бо він майже весь був зрадагований Кулішем. В р. 1871 виїшла друга часть тої читанки, що містила хрестоматію українських і галицьких письменників від Котляревського аж до найновіших часів; ся друга часть була видана в двох відділах, із яких перший обіймав час більше-менше до смерті Шевченка, а другий новіjšу добу. Сі три томи мали служити як учебники руської мови і письменства в класах шестій, семій і осьмій. В порівнанню до уживаної перед тим читанки Торонського, якої редактор, хоч і не зовсім виразно, хилив ся до москвофільства (досить буде згадати, що з творів Костомарова він дав цілу, дуже слабу його драму „Кремуцій Корд“, писану російською мовою, яку редактор від біди троха підогнав під галицький виговір), читанка Барвінського творила дуже значний поступ, а фонетика захована в писанях Українців приготувлявала побіду фонетичного правопису в цілім письменстві.

Досить оживлену письменську діяльність у 70-их роках проявив Іван Верхратський, розпочавши її ще в кінці 60-их років у „Sprawozdaniach komisji fizyograficznej s. k. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego“ по польськи писа-

ними причинками до східно-галицької фавни. Руською мовою видав у Львові ще 1864 р. один, а 1869 р. два зошити „Початків до уложення номенклатури і термінології природописної народньої“, що поклали добру основу для руського викладу природописних наук. В р. 1873 він видав переклад „Ботаніки“ Гікля, професора дрогобицької гімназії, з польської на руську мову. У польських і руських часописах він помістив довгий ряд спеціальних монографій про різні роди звірів, птахів і комах, оперті головню на власних спостереженнях. Деякими своїми спостереженнями, важними для оцінки широко розповсюджених народніх вірувань, про те, що вуж висисає молоко у коров, він ділився також з німецьким ученим світом. Не малу заслугу придбав собі Верхратський також як збирач матеріалів язикових із уст народа і як дослідник карпаторуських діалектів. Його слабою стороною все була і лишилася й доси поезія та літературна критика, в якій він поза самим собою не бачить нічого.

Між руськими педагогами, що в 70-их роках займалися укладанем шкільних книжок, видне місце займає Юліян Романчук. У перве до письменства він приткнувся ще в початку 60-их років як університетський студент, будиши анонімним співробітником „Слова“. Ставши учителем гімназіяльним він вчасно посивів, і від коли я пізнав його, видавався все старшим над свої літа. Літом 1874 р. я ще бачив його батька, пенсіонованого народнього учителя, живого в Дулібах біля Стрия. В 70-их роках він не займав видного місця серед руської суспільности, окрім свого професорського становища при руській гімназії. Тільки 1877 р. він виступив у перве на поле письменства, опублікувавши між книжочками „Просвіти“

популярну перерібку повісти Дзержковського „У пропасть дорога ховзка“. В р. 1879 він видав дві частини „Рускої читанки для низших клас середних шкіл“, обі уложені як на свій час досить старанно, з перевагою вибору галицьких письменників над українськими. Того самого року вийшла також його „Руска читанка для четвертої класи шкіл народних“. Се були письменські початки чоловіка, що в пізніших десятиліттях відіграв визначну роль в політичнім життю Галицької Руси.

Досить видне місце між руськими педагогами-українофілами тої самої генерації займає Олександр Борковський, довголітній професор академічної гімназії у Львові і кільколітній директор дрогобицької гімназії. Свою літературну кар'єру він розпочав критикою „Читанки“ Торонського, поміщеною в „Правді“ 1868 р. В р. 1877 він видав „Грецьку граматику Курція для шкіл гімназіальних“. Вийшовши на пенсію він осів у Львові і вже кільканацять літ працює при редакції „Діла“, а для видаваної ним „Бібліотеки найзнаменитших повістей“ вистачив ще 1883 р. переклад найкрасшої повісти Альфонса Доде „Фромонт молодший і Ріслер старший“.

Талановитий історик і також педагог, Юліян Целевич, розпочав свою письменську кар'єру 1868 р. в „Правді“ розвідкою „Дещо про поселення угорської України Русинами і про унію православної церкви угорських Русинів з Римом“. В 70-их роках він писав і публікував дуже мало. Зазначимо тільки поміщене в „Зорі“, книжечці „Просвіти“, виданій Партицьким 1870 р., коротке оповідане „Всюда добре, дома найліпше“. Слідуючого року він помістив у Календарі „Просвіти“ на р. 1872 коротеньку розвідку „Гетьман Полуботок“. Головна сума

його письменської діяльності припадає на 80-ті роки.

Між педагогами старшої генерації, що в 70-их роках працювали над руськими учебниками, годить ся назвати також Омеляна Дейницького, що в р. 1872 видав „Арифметику до ужитку низшої гімназії галицької після 18-го видання Фр. Мочника“, яка протягом кількох літ дочекала ся чотирьох видань, а 1873 р. „Науку геометрії з погляду для низшої гімназії після 10-го видання Мочника“, яка протягом 70-их літ мала три видання. Сам Дейницький якось схибив свою учительську кар'єру; мабуть не спроміг ся зробити екзамен і по довголітній суплентурі в Бучачи відправлений опинив ся без занятя і прибув до Львова шукати хліба між своїми колишніми товаришами - українофілами. Якийсь час він займав дуже підрядне становище при „Просвіті“, і тут також умер.

Одною з найвизначніших фігур у тій українофільській дружині старшої генерації був Наталь Вахнянин, чоловік без сумніву показний і талановитий, але з троха пересадними генеральськими та діріжорськими претенсіями. Хоча сам він уважав себе одним із головних стовпів і представників галицького українофільства, то про те не заняв він у його історії такого визначного місця, яке міг би був заняти при своїх талантах, але також при більшій пильності і сумлінності в трактуваню своєї справи. Він розпочав свою літературну діяльність ще в „Вечерницях“ 1862—3 р., де між иншим помістив оповіданє з лемківського життя „Три недолі“, основане на народнім оповіданю про похід барських конфедератів через лемківські гори при кінці XVIII в. Оповіданє написане дуже гарно і заповідало в авторі визначного белетриста, яким одначе він не зробив ся.

В р. 1869—70 він був редактором „Правди“, в якій окрім деяких рефератів із чужих праць надрукував також значний уривок тексту „Люцідарія“ з рукопису, який опісля десь затратився. В 70-их роках і він не занедбав шукати заробітку в фабрикуванню шкільних учебників, і переложив 1873 р. географію Беллінгера для низшої гімназії, а 1884 р. спромігся на власний „Учебник географії для шкіл середніх“. В справозданнях гімназіяльних він надрукував деякі свої праці літературно-історичного або географічного змісту, а власне 1879 р. „О докторі Франціску Скорині і його літературній діяльності“, а рік перед тим „Фізіографічний начерк поздовжньої долини горішнього Сяну“. Про його політичну кар'єру і остатні літературні праці буде мова в дальших розділах.

Не з титулу літературної заслуги, але задля самої вартости як чоловіка годить ся тут згадати ще про одного члена українофільської дружини старшої генерації, Дамяна Гладилевича. Хоч був професором класичної філології, він не полишив по собі ніякої літературної ані наукової праці, але серед громади львівських українофілів був завсіді голосом тверезого і критичного розуму, в різних товариствах совісним і дбайливим адміністратором, а в остатніх роках життя двигав на собі увесь тягар адміністрації „Діла“ в самих критичних його моментах.

Досить незвичайну роль серед громади львівських українофілів грав у 70-их роках і пізнійше о. Олександр Стефанович, який в історії нашого письменства зазначив ся уложенем бібліографічних оглядів українсько-руського письменства за роки 1877 і 1879, а також перекладом Ваплерової „Історії церкви для гімназій“. Стефанович був майже самотнім

українофілом, що якимось способом був вибраний у члени „Народного Дому“ і на загальних зборах сеї *rag excellence* москвофільської інституції не раз підносив голос, критикуючи її адміністрацію і домагаючи ся для народівців права належати до неї. Серед українофільської громади він виступав іноді, особливо за часів митрополітованя обох Сембратовичів, як посередник між народовцями і „святим Юром“, або радше як конфідент „святого Юра“, остерігаючи перед вибриками всяких новочасних ізмів, коли вони починали проявляти ся в партії.

В культурній історії 70-их років перша половина десятиліття різниться де в чому від другої; у другій виринають такі явища, яких не було в першій. В першій половині зроблена була з українофільського боку ще раз проба запевнити спокійний розвій руського люду в Галичині в порозуміню з Поляками, т. зн. фактично на основі добровільних польських концепсій. Бож Поляки фактично, витворивши із себе майже всю краєву бюрократію державну і автономічну, були панами краю. В початку 1870 р. трапило ся так, що заступником краєвого маршалка в галицькій Соїмі вибрано Русина, судового радника Юліяна Лаврівського. Часть зарівно польської як і руської суспільности бачила в тім доказ можливости згідного і мирного розвою обох народностей в Галичині. Відгребано пункти згоди обох народів, ухвалені 1848 р. в Празі польсько-руською комісією. і доставлено Лаврівському можлиість оснувати щоденне письмо „Основу“, в якій програмі обік національної самостійности Русинів і заяви їх вірности для Австрії як третя точка стояла заява, що галицькі Русини „признають конечність прямувати на підставі нинішніх державно-правних відносин до забезпеченя свого на-

родно-політичного бити і уладження своїх взаємин з Поляками яко співобивателями сего краю в виді повної, законом установити ся маючої автономії обох народностей, руської і польської в згляді народнім, політичним і церковнім, передовсім же до відповідного засадам справедливости рівноуправнення свого языка народного у всіх паростях життя народного, іменно в школі, суді і уряді“. Се остатній раз відригнув ся старий панславистичний романтизм, що жите можна уладити по „установити ся маючим“ законам на підставі повної справедливости. Галицько-руська суспільність обох визначних таборів була вже на стілько провчена досвідом, що поставила ся досить скептично супроти сеї нової проби. Редактором „Основи“, а швидко потім і її властителем став Теодор Леонтович, а головними співробітниками були Ксенофонт Климкович і Володимир Шашкевич. Як принагідні співробітники являють ся Вахнянин і Качала. „Основа“ не простояла навіть повного року; за її руським народництвом завше добачувано польський хвіст, а враз зі смертю Юліяна Лаврівського розвіяв ся зовсім привид партії „Основи“.

Майже рівночасно з упадком „Основи“,¹⁾ а властиво від початку 1871 р. повстає у Львові „Рускій Сіонъ“ під редакцією Сильвестра Сембратовича, братанка митрополіта Йо-

¹⁾ Основа виходила ось яким способом: В р. 1870 вийшло 27 чисел у формі газети; 1871 р. вийшли дальші числа 28—112, а потім у падолисті два півмісячні зошити, видані вже самим Климковичем. В р. 1872 Климкович пробував сам тягти далі „Основу“ в формі газети видаваної два рази на тиждень, та дотяг тільки до кінця серпня (64 числа).

сифа, і Юліяна Пелеша, тоді ректора львівської духовної семінарії, обох тоді професорів на теологічному відділі львівського університету, що пізнійше зробилися один львівським митрополітом, а другий першим станіславівським, а потім перемиським єпископом. „Рускій Сіонъ“ видавав ся старим правописом, що вважався тоді одною зі святощів руської церкви, з незовсім ясно вивішеним прапором, але все таки з виразно чутною тенденцією, заступати інтереси руської церкви не в обороні її якоїсь самостійности, але в дусі римського католицизму. Часопис видаваний був етімологією і мовою не чисто народньою, але зі значними примішками церковщини, і незабаром показалися в ньому острі напади не проти латинізації Русинів, але проти раціоналізму і маловіря руських народовців, спеціально за їх культ Шевченка. З нагоди якогось львівського видання творів Шевченка, і без того вже кастрованих, почула ся з „Руского Сіона“ така лайка на українського поета і на все українофільство, що кождому видючому мусіло стати ясним, що українофільству в галицько-руським духовенстві, коли б воно пішло за проводом „Руского Сіона“, виросте дуже небезпечний ворог.

В р. 1870 „Правда“, редагована Вахнянином, не дотягла далі як пів року, і з шестим випуском перестала виходити на цілого півтора року. Аж з початком 1872 р. явила ся можливість за підмогою Українців відновити „Правду“, що почала виходити випусками по 3 аркуші раз на місяць, починаючи від кінця цвітня. Редактором являється Олександр Огоновський, доктор прав і професор львівського університета, що фігурував як редактор „Правди“ до 1876 р., не сповняючи фактично ніякого ре-

дакторського обов'язку. Одинокій талановитий з поміж „фамілії“ Огоновських, зайнятий університетськими викладами і своїми правничими студіями¹⁾, він раз-у-раз відпрошував ся від редакторства, відчуваючи добре, що „Правда“ не вдовольняє ані Українців, ані Галичан. В річнику 1872, що почав ся з днем 15 січня, помітніші праці були: „Боднарівна“, триактова драма Заревича, переклад першої пісні Ілїяди Руданського, „Піместа і великодушїє“, оповіданє Володимира Шашкевича, написане на підставі устного оповідання його батька Маркіяна Шашкевича, а з писань Федьковича крім трьох поезій дуже свободна перерібка Шекспірової комедії „Усмиренє непокірної“ п. з. „Як пурявих уговкують“. Ся фарса чи фрашка, яку зробив Федькович із Шекспірової комедії, викликала значний соблазн, особливо на Україні. Не в перше виступив тут зі своїми віршами Кор-

¹⁾ Олександр Огоновський крім літографованих університетських викладів з поля цивільного права полишив по собі дві цінні юридичні студії, писані німецькою мовою, а власне: „Die Geschäftsführung ohne Auftrag nach österreichischem Rechte“. (вид. 1877 р. у Львові) і „Oesterreichisches Ehegüterrecht“ (вид. в Липську 1880 р.). В остатніх роках свого життя він при помочи кружка своїх слухачів, якими був надзвичайно люблений, почав збирати матеріяли для руської юридичної термінології. По його передчасній смерті ті матеріяли щезли десь; за те швидко потім появил ся юридичний словар дра Костя Левицького, зятя професора Омеляна Огоновського. До речі зауважимо, що в 70-их роках у руських українофільських товариствах у Львові засідали чотири брати Огоновські: Омелян, довголітній голова „Просвіти“, Олександр, Петро й Іляріон, сей остатній укінчений богослов, який одначе не святивши ся скінчив також філософію і зробив екзамєн на гімназійного учителя. До сеї фамілії пристає також др. Кость Левицький, визначний правник, який швидко зробив ся головною активною силою в „Просвіті“ та в політичній організації народовців, скрізь піддержуючи, так би сказати, консерватизм *sui generis*.

нило Устіянович, син Миколи Устіяновича: перші його вірші були друковані ще в „Галичанині“ 1867 р. та в „Основі“ 1870 р. В р. 1875 він видав у Львові накладом Володислава Федоровича першу часть своїх писань (Письма К. Н. Устіяновича ч. I, Поеми історичні), в якій окрім поетичного вступу були поміщені поеми „Вадим“ і „Іскоростень“, ся остатня дуже довга, основана на літописнім оповіданю про месть Ольги над Деревлянами, з одинокою тенденцією — розвінчати Ольгу з титулу святої. В р. 1876 вийшла друга часть його писань, що містить трагедію „Олег Святославич Овруцький“, з думою „Святослав Хоробрий“ вмісто прольога. В р. 1877 вийшла третя часть, що містить шестнактову трагедію „Ярополк I Святославич, великий князь кнївський“, преміювану товариством „Руська Бесіда“ у Львові. Сю трагедію пробувано ставити на сцені, та з неї перейшла в уста ширших мас лиш одна „пісня Норманів“, що зачинає ся словами „По морю, по морю“, з музикою Вахнянина. Корнило Устіянович, з фаху більше маляр як поет, і в однім і в другім фаху був не без таланту, та все таки без того внутрішнього вироблення, що дає талантові оригінальність і свіжість. Тому не бракувало фантазії, але всі його помисли і в малярстві і в поезії були якісь театральні й шабльонові. В 80-их роках він якийсь час видавав гумористично-сатиричні часописи „Зеркало“ і „Нове Зеркало“. Найціннішою його письменською спадщиною я вважаю його спомини п. з. „М. Ө. Раєвскій і російській панславизм“, видані у Львові 1884 р.

В „Правді“ 1873 р. белетристична часть, особливо та, яку дали Галичани, була дуже слаба. Українці мали досить нагоди сердити ся на редаговане „їх оргáну“ в Галичині, а ще

більше на політику, яку ніби то іменем народовців, а навіть іменем цілого українського народу почав був вести Ст. Качала, що в імя клерикально-федералістичної програми в р. 1871 був обраний послом до Ради Державної в чисто польським бохенським повіті, а в р. 1873 під псевдонімом Николай Загірний видав дві політичні брошури: „Беспосередні вибори до Ради Державної і Русини“, і другу „Політика Русинів“, видану як додаток до 16-ого числа „Правди“. Проти основних думок тих брошур і проти цілого напрямку галицько-руської белетристики та журналістики виступив у „Правді“ М. Драгоманів під криптонімом Українець з просторою працею, написаною у Фльоренції п. з. „Література російська, великоруська, українська й галицька“, що тягла ся через 9 книжок „Правди“ 1873 р. і 9 в 1874 р. і вийшла окремою брошурою. Підіймаючи погляд Пипіна, який у своїй „Історіи славянскихъ литературъ“ історію нового українського письменства трактував як групу трьох письменств, українського, галицько-руського й угорсько-руського, М. Драгоманів розширив сей погляд також на великоруське письменство, допускаючи в ньому обік т. зв. російського, так сказати загально-руського письменства, писаного мовою виробленою на основі староруської мови під впливом усіх руських діалектів нової російської імперії, також цілий ряд більше менше окремих великоруських письменств на різних великоруських діалектах. Виступаючи як *gente Ukrainus, natione Russus*, Драгоманів стояв на тім, що російська література, вироблена російською державою при співучасті всіх руських племен, повинна бути і фактично є в російській імперії духовою власністю всіх племен, та обік неї кожде племя і кождий діалект повинні мати право свободного

розвою в письменстві, що найменше для т. зв. „домашняго обихода“. За сею думкою в Росії стояв досить консеквентно М. Костомарів у своїх публіцистичних статях; сю думку признав Драгоманів можливим приложити також до Галичини й Угорської Руси, настоюючи поперед усього на потребу інтелігенції тих країв знайомити ся з російським письменством і з його чільними представниками та органами.

Проти народовецької політики, а властиво політики самого Качали прислали за почином М. Драгоманова 31 Українців „Одкритий лист з України до редакції „Правди“, в яким „як громадяни Росії і як Українці“ протестують проти політики і програми галицької (москов-фільської) „Руської Ради“, що держала з німецькими централістами, ворогами Росії і всіх Славян, але рівночасно протестують також проти партії галицьких федералістів, якої думки бачуть ся їм виложені в брошурі М. Загірного, і яка „називаючи себе партією консервативною, подає голос за конкордат, за конфесійні школи, за привілегії католицької церкви, проти громадянського шлюбу, проти шлюбу між іновірцями, проти переносу торгів на празники і т. и. Яко Славяне й Українці ми признаємо себе друзями федеральної системи, с. є. не стільки федералізму коронних країв Австрії, скільки федералізму народностей і широкої самоуправи земської та громадської. Ми бачимо підставу щастя Славян у загалі і малоруського народу по часті тільки в основах прогресивних, котрі не мають нічого спільного з конкордатом і ультрамонтанством“. („Правда“, 1873, ст. 660 до 661).

В „Правді“ 1874 р. знов усе визначнійше було писане Українцями. В відділі поезії найбільше дав М. Старицький, друкуючи тут свої

переклади з Некрасова, що вийшли потім у Росії окремою книжкою аж 1883 р. В відділі оповідань світив ся тільки один Левицький - Нечуй своїм ескізом „Екзамен“, що мав бути частиною повісти „Чорні Хмари“, але не вийшов у повість „Хмари“, видану в Києві тогож 1874 р. Гумореска „Не можна Парасці вдержатись на селі“ являєть ся тут передруком із „Кіевлянина“. В відділі літературної критики крім згаданої вже праці Драгоманова замітна стаття В. Торчина про Василя Степановича Кулика, якого чотири вірші були також поміщені в сьому річнику „Правди“. Із писань Галичан, поміщених у „Правді“ того року, замітна була хіба стаття Остапа Терлецького „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці“.

В р. 1875 зміст „Правди“ ще блідійший. З віршів визначають ся хіба Лермонтова „Демон“, перекладений Руданським з доповненнями Старицького та дві пісні Ілїяди, третя й шеста, в перекладі Руданського. В відділі оповідань найзамітнійша повість Яковенка (Кониського) „Семен Жук і його родичі“, ще одна, тай то недокінчена проба представити інтелігента-українофіла як тип „нового чоловіка“. Того ж автора три ескізи п. з. „Мої давні знайомі“ вийшли радше карикатурами, ніж портретами дійсних людей. У відділі науковім головне місце заняли переклади деяких біографій із виданої тоді праці Костомарова „Русская исторія в жизнеописаніяхъ ея главныхъ дѣятелей“, доконані Олександром Барвінським. В. Навроцький подав тут критичну оцінку „Историческихъ пѣсень“ Антоновича й Драгоманова, а О. Кониський під псевдонімом О. Кошовий оцінку повісти Левицького „Хмари“ п. з. „Коли ж вияснить ся?“ — слабе наслідуванє „Темного царства“ Добролюбова.

В р. 1876 не було в „Правді“ в белетристичнім відділі нічого визначнішого крім гарної вірші Лиманського „Козачий кістяк“ та п'ятої пісні Гомерової Іліяди в перекладі Руданського. За те із пражського видання „Кобзаря“, що саме тоді побачило світ божий, передруковано тут під іменем Шевченка поезію Афанасьєва-Чужбінського „Гарно твоя кобза грає“. У відділі оповідань оригінальні тільки два малі оповідання Кониського, а за те одно оповідання Коховського і одно Стороженка передруковані з „Основи“. У відділі науковім важна тільки праця В. Навроцького „Руська народність в школах галицьких“.

В р. 1877 сенсацією в „Правді“ мали бути поезії Федьковича „Дикі думи“. Одержавши їх повний зошит, редакція почала була навіть друкувати оздобне окреме видане як відбитку з „Правди“, але сей початок чомусь не доведено до кінця, і з просторої збірки Федьковича надруковано тільки 12 поезій. За те з „Іліяди“ в перекладі Руданського тут надруковано пісні сему, осьму і дев'яту. Простора повість Володимира Барвінського „Скошений цвіт“, що протягла ся через 17 номерів, не задоволрила надії навіть його прихильників. У відділі критики зазначимо хіба досить остру критику „Изданий общества Качковского“, написану Харком Тарганом (псевдонім Антона Дольницького). На новоявлений тоді соціалістичний рух між Русинами накиннули ся в „Правді“ досить остро Бudevоля („Прояви соціалістичні між Українцями і їх значінє“) і Федір Черногора („Іже-пророки“) — оба мабуть псевдоніми Данила Тянякевича. Розумне, і як на свій час сміле слово в їх обороні сказав Володимир Навроцький у своїй статі „Нагінка за соціалістами і польська преса“.

В р. 1878 „Правду“ розділено на дві частини: чисто політичне письмо, що виходило великими аркушами по два рази на місяць, з разу під редакцією Володимира Барвінського, а починаючи від ч. 7 Маркила Желехівського, і літературно-наукову збірку якої виійшли два томики, під редакцією Володимира Барвінського. Тільки ся друга часть має літературне значінє. В ній між иншим появила ся повість Івана Левицького „Микола Джеря“ та його ж статя „Сьогочасне літературне прямовання“. Більш рефератами, як оригінальними науковими працями були дві статі І. Григоровича, поміщені перша в „Правді“ 1877 р. п. з. „Дунав—Дунай в славянській поезії народній“, а друга п. з. „Jugoslovenska Akademija znanosti i umjetnosti, її почин і діяльність“ у „Правді“ 1878 р. Часть політична не має ніякого літературного значіння. Пробу з політичним органом покинено, і в 1879 році „Правда“ почала знов виходити в давнім книжковім форматі. Сим разом їй пощастило опублікувати найкрасший твір Івана Левицького-Нечуя „Кайдашева сім'я“, що хоч писаний з досить прозорою аптисоціалістичною тенденцією, все таки з погляду на високо артистичне змальованє селянського життя і добру композицію належить до найкрасших оздоб українського письменства. Володимир Барвінський помістив у сьому річнику також найліпше своє оповіданє „Сонні мари молодого питомця“. Із статей з обсягу народовідання зазначимо досить цікавий опис „Глухе Поділе“, написаний Зеноном Грушкевичем.

Як уже було сказано, редактором „Правди“, хоч тільки номінальним, був протягом чотирьох літ Олександр Огоновський. В р. 1876 по виданю трьох номерів він таки рішучо зрік ся редакторства, і його тимчасово обняв Лон-

гнн Лукашевич, урядник асекураційного товариства, чоловік до ніякого письменства непричасний, а з кінцем того року (числа 13—24) обняв одвічальне редакторство той, що доси під полою Огоновського був фактичним редактором, Володимир Барвінський.

Із трьох братів Барвінських, Осипа, Олександра і Володимира, сей останній, найменший ростом і до того горбатий, був найталановитіший, головню як публіцист: як белетрист та популяризатор він не переходив міри середнього таланту. З фаху правник, він не визначив ся ніякою фаховою працею, присвятивши найбільшу часть свого короткого життя редагованю „Правди“, а потім „Діла“. Коли вірити бібліографови Е. Левицькому (ор. cit. т. II, ст. 600), то Володимир Барвінський розпочав свою письменську діяльність ще 1868 р., помістивши в „Правді“ переклад Огляду української літератури із твору Пипіна і Спасовича „Історія славянських літератур“, першого видання. В „Правді“ пізнійших літ, а також і в „Дѣлѣ“ перших років він помістив декілька статей літературно-критичного змісту, із яких найцікавійші „Непризнана українська повість“, обговоренє виданої в Женеві повісти Мирного і Білика „Хиба воли ревуть“, з просторими виписками, що творять усю сіль статі, „Памяти найліпшого друга“ Володимира Навроцького, і розбір трагедії Омеляна Огоновського „Федько Острожський“, за який автор трагедії назвав автора критики зрадником рідного краю.

Белетристичні проби Барвінського, такі як „Безталанне сватанє“, „Скошений цвіт“ та „Химерні любові“ свідчать аж надто часто не про талант, а про брак таланту, який від біди надштуковує ся публіцистичними або мнимо сатиричними екскурсами. Найкрасшою з тих

проб, хоч усе таки не високої вартости, треба признати „Сонні мари молодого питомця“. Як юрист він був автором згаданої вже популярної книжки „Вексель і лихва — наша біда“, і другої, далеко довшої, але менше стійної „Трицять літ тверезости“. Із його публіцистичних статей найважнішою могла бути стаття „По процесі о головну зраду“, колиб автор мав був цивільну відвагу використати против галицького москвофільства все те оружє, яке дав той процес. Барвінський одначе не знайшов у тій хвилі рішучого і смілого слова, щоб розгромити галицьке москвофільство, безпощадно розкриваючи його моральну гнилизну, натомість сам перший протягнув йому руку до згоди при скликаню першого всенароднього віча, і промовчуючи в „Дѣлѣ“ систематично всі найпаскуднійші штучки скомпромітованих москвофілів, якими вони почали регабілітувати себе в очах народа, видаючи себе за мучеників якоїсь „святоруської“ справи, довів до того, що його довезені і вбогі змістом промови на вічу, які він повиробляв ріжним референтам і собі самому, зібраній народ слухав з уприкренем і нудотою, а добре підготована москвофілами надпрограмова поява Наумовича і його горяча промова викликала величезний ентузіязм і дала привід до нечуваних овацій для сего нїби мученика, якого добре поінформована публіка повинна була не освистати, а оплювати. Із інших принагідних статей Володимира Барвінського назву тут ряд кореспонденцій до „Дѣла“ із Праги про чеське народне відродженє, і пробу статистичної праці „З поля статистики“, в якій освітлено статистичними цифрами дійсну, національну і суспільну різницю між східною і західною Галичиною.

Досить простору і різнородну письменську діяльність розвинув др. Клим Ганкевич, фігура характеристична тим, що присусіджувала ся до кожної партії, аби та тільки друкувала його писання. Ще в р. 1869 він виступив на поле письменства з двома випусками праці „Grundzüge der slavischen Philosophie“, з яких один був друкований у Кракові, а другий у Львові. Оба випуски з доповненням були передруковані 1873 р. у Львові. Того ж року Ганкевич габілітував ся на доцента черновецького університету і помістив пару німецьких розвідок у тамошній „Czernowitzer Zeitung“. В 1874 р. він видав у Чернівцях „Короткий начерк психології для ужитку в школах середних“, який одначе в Галичині не був прийнятий. В р. 1875 він розпочав на черновецькій університеті виклади історії руської літератури і опублікував своє „Вступне слово“ окремою брошурою. З викладами одначе йому не пощастило, бо швидко показало ся, що на його докторським дипломі був сфальшований підпис проф. Шляйхера.

Ще 1871 р. бувши суплентом гімназіальним у Станіславові він надрукував по польськи розвідку „Lycie, pisma i system filozoficzny Br. Trentowskiego“. Дві його розвідки і одна рецензія, написані по німецьки, були надруковані 1877 р. в берлінському „Archiv für slavische Philologie“, а власне: „Ein Beitrag zur Lehre vom kleinrussischen Accent“ і „Ueber den Accent der Verba im Kleinrussischen“, обі розвідки дуже не високої наукової вартости. В „Правді“ 1868 р. друкувала ся його розвідка „Кілька мислей із філософії“, а 1875 р. він видав у Чернівцях окремою брошурою свою розвідку „Системъ гласоударенія въ языкахъ санскриptomъ, греческомъ и рускомъ, додатокъ до поровнательного языкословія“, силкуючи ся, як бачимо,

писати чисто російським язиком. Видалений із черновецького університету він жив якийсь час у Львові і часто гостював у Федоровича в Вікні, як якийсь його далекий свояк.

Конституційна ера з початком 60-их років принесла з собою між иншими благами цивілізації також приріст руської молодіжи на університетах і в середніх школах, а природним наступством сего була поява студентських організацій по різних університетах, чи то з членами Русинами, чи виключно руських, а далі поява, що правда, тайних ученицьких організацій, т. зв. громад, при східно-галицьких гімназіях. Із університетських організацій, що повставали в 60-их і істнували ще в 70-их роках, назвемо поперед усього „Рускій Кружок“ у Ціріху, в яким обік Росіян, студентів і студенток політехніки та університету, знайшовся також Поляк-українофіл Лев Спрочинський, родом із України, що в 60-их і 70-их роках під псевдонімом Левко Чорний писав із Ціріху дописи до „Правди“ і видав 1865 р. окремою брошурою „Słowo do Słowa“, а пізнійше, осівши у Львові, був професором і якийсь час ректором політехніки. В Ціріху „Рускій Кружок“ одного року здобувся навіть на прилюдне святкування пам'яті Шевченка, і там же при участі згаданого вже Спрочинського видано кілька чисел руської газети „Robotnyk“ латинськими буквами. В тім самім кружку в 70-их роках обік молодого індійського вченого Нісіканта Чаттопаддія знайшовся також син руського селянина із села Гірного недалеко Стрия, як студент ціріхської політехніки на відділі архітектури, Василь Нагірний, що вернувшись до краю заняв ся не тільки будованем мурованих руських церков досить невипразного і шабльонового стилю, але також загалом еко-

помічними справами, і належав до основателів „Народної Торговлі“, а пізніше також асекураційного товариства „Дністер“.

У Відні в другій половині 60-их років заснувалося переважно з галицько-руських студентів руське товариство „Січ“, що відіграло досить важну роль в європеїзації галицької Русі і видало не мало членів, що заняли поважні становища чи то в руській народній життю, чи то серед інших народів. Назвемо тут лише Івана Горбачевського, знаменитого хеміка, тепер професора чеського університету в Празі, Борисікевича, знаменитого окуліста, що вмер у Грацу, Івана Пулюя, знаменитого електротехніка і визначного письменника, тепер професора на німецькій політехніці в Празі. Заприязнивши ся ще в 60-их роках з Кулішем і оставши й по його смерті його найвірнішим прихильником, Пулюй 1871 р. дав себе знати в руській письменстві як дуже талановитий полеміст у дуже делікатній справі — вживання народнього язика в церковних книжках. Він уложив, певно не без впливу Куліша, молитовник народньою мовою і подав його до духовної цензури при митрополітальній катедрі у Львові. Одержавши від архієпископального канцлера Михайла Малиновського відповідь, що його „Молитвослов“ не тільки не допустить ся до друку, але також рукопис не буде йому звернений, він написав і видав у Відні „Лист без коверти яко одповідь Впр. крилошанину Малиновському на реферат Молитовника“, в яким дуже зручно і делікатно збиває всі уваги і закиди референта. Слідячи щільно за новими винаходами на полі електротехніки він 1877 р. помістив у „Правді“ популярну статейку „Про радіометер або світляний млинок“, 1879 р. надрукував у „Правді“ і окремою відбиткою ширшу попу-

лярну працю „Непропаща сила“, а 1881 р. надрукував у „Сьвіті“ і також окремою брошурою розвідку „Нові і перемінні звізди“. Сам і на спілку з Кулішем він довгі літа працював над перекладом святого письма на українську мову. Їх спільний переклад святого письма нового завіта вийшов у Відні 1871 р. і був передрукований у Львові коштом льондонського Біблійного Товариства в р. 1880. Передруком із віденського видання, але в маленькім форматі, вийшли у Відні 1875 р. чотири євангелія, кожде окремою книжечкою. Аж 1903 р. вийшов у Відні, знов накладом льондонського Біблійного товариства, головню за старанєм Пулюя, повний переклад святого письма старого й нового завіта, доконалий Кулішем, Пулюєм і Іваном Левницьким-Нечуєм.

Із Січовиків молодшої генерації, якої діяльність припадає на сімдесяті роки, назвемо тут Мелітона Бучинського, що в р. 1872—3 провадив дуже оживлену кореспонденцію з М. Драгомановом, і полишив по собі цінну збірку етнографічного матеріалу, а головню пісень, а за життя крім популярної брошури „Лихва і закони против неї“ та принагідних кореспонденцій не публікував майже нічого. Членом „Січи“ був також Григорій Цеглинський, пізнійший професор гімназіальний і директор руської гімназії в Перемишлі, автор декількох оповідань і комедій, із яких одну „Шляхта ходачкова“ можна назвати талановитою, а інші не доростають до сеї міри.

Третій визначний Січовик, що в початку 70-их років мав значний моральний і інтелектуальний вплив на розвій „Січи“, був Остап Терлецький, що через російських революціонерів втягнений у політичний процес у Відні, а потім зовсім безпідставно притягнений до процесу львівських соціалістів 1877 р., стра-

тизши урядову посаду при університетській бібліотеці у Відні, серед тяжких злиднів, уже в старшій віці мусів кінчити права і закінчив своє життя у Львові адвокатським кандидатом. Володіючи не малим письменським талантом він про те писав дуже не радо, все забираючи ся написати якийсь великий твір, що був би гідний його імені. З широким розмахом написана була вже перша його стаття „Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці“, друкowana в „Правді“ 1874 р. і написана, як завважив сам автор у титулі, „замість справоздання з київської археологічної подорожі“, властиво з подорожі автора на київський археологічний зїзд, про який він одначе не міг нічого сказати. Титул статі був на стільки широкий, що під ним можна було писати *de omnibus rebus et quibusdam aliis*. Розуміється, стаття вийшла недокінчена. Так само й другій своїй праці, що мала бути головним ділом його життя, автор дав зовсім необмежений титул „Літературні стремління галицьких Русинів від 1772 р.“. З того великого твору надруковано в „Житю і Слові“ початок, але протягом друку автор змінив свій плян і присвятив остатні з надрукованих розділів своєї праці докладнішому представленню історії панщини, яку збув коротко в перших розділах. Отак повстала його головна праця, видана окремою книжкою під псевдонімом Івана Заневича „Історія панщини“, доведена одначе тільки до 1846 р. Написана ним перед тим вступна стаття до першого тому творів В. Навроцького грішить тим, що автор узяв на увагу тільки приватне життя Навроцького, а пелинив його публичну й письменську діяльність на боці.

Зовсім иншого розбору чоловік був гімназіальний товариш Остапа Терлецького, вихо-

ванець станіславівської гімназії, Володимир Навроцький, шкільними товаришами прозваний „Бузько“, мабуть задля того острого критичного таланту, з яким він оцінював, чи може „пожирав“ їх молодечі літературні проби та ідеальні, чи радше ідеалістичні змагання. Супроти патріотичної фразеології, якою жили тодішні ученицькі громади, Навроцький вчасно привик ставити тверезі вимоги основного пізнання життя і його насущних потреб. Записавши ся у Львові на правничі студії він основно, на скільки се тоді було можливо, познайомив ся з суспільною економією і статистичною метою студіювання явищ народного життя, і ставши фінансовим урядником дав руській громаді уперве ряд основних наукових праць, що з різних боків вияснявали загадку народньої нужди і темноти. Свою письменську діяльність він розпочав 1867 р. у „Правді“, де помістив коротку, але дуже гарно і прозоро написану статтю „Руська родина, географічний обзір землі заселеної Русинами“. Далі слідували коротенькі статі „Про козаків“, „Руський край“, „Про Запорозжців“ у книжечках „Просвіти“ п. з. „Зоря“, видаваних 1869—71 р., і коротенькі критичні статі в „Правді“ 1870 р. під псевдонімом Онисим. В тій же „Правді“ в р. 1875 під буквами Н. З. Ж. він помістив юридично-суспільну студію „Реформа домового податку і „Слово“, та безіменно сатиричний нарис „Visum repertum“, а під криптонімом Н. Вас. розбір недавно виданого першого тому „Исторических пѣсень малорусскаго народа“ Антоновича й Драгоманова. В сатирі „Visum repertum“ він виявив дуже значний белетристичний талант, а в статі „Про реформу домового податку“ дав удачну пробу критикования податкових реформ не на юридичній, а на суспільній основі. В „Правді“ 1876 р. він дав основну

статтю „Що нас коштує пропінація“, видану також окремою брошурою, і того ж самого року там же простору статистичну розвідку „Руська народність в школах галицьких“, яка ще й досі не стратила своєї вартости тому, що на основі урядових цифер ілюструє вандальську господарку ц. к. Ради шкільної краюї з руськими народніми школами в перших роках по її заведеню. В р. 1877 він був одинокий з поміж народовців, що сміло підняв голос у „Правді“ проти урядової нагінки на перших руських соціалістів, яку польська преса піддержувала всіми силами, проти чого не важили ся протестувати ані москвофіли, ані народовці. Відвага Навроцького тим більше варта признання, що й його самого постигла тоді судова секатура в формі судово-поліційної ревізії, при якій у нього забрано багато зовсім невинних паперів. Надто постигла його тоді з боку фінансової власти висилка на дуже небезпечну комісію до пограничного містечка Улянова, на якій він потратив багато здоров'я і часу. В „Правді“ 1878 р. стрічаємо тільки одну його маленьку статтю, а 1879 р. він мовчить зовсім: Аж від р. 1880, коли почало ся видаванє „Дѣла“, до самої своєї смерти в р. 1882 він бере живу участь у тім часописі, друкуючи тут капітальні свої праці „Подвійна крейдка, студія над податком ґрунтовим“, „Герої подвійної крейдки“ і „Реставрація економічна“, а також ряд визначних політичних статей, в яких немилосердно демаскував польські забаганки — будувати шляхетсько-польське панованє на руській землі. В остатніх роках свого життя Навроцький відновив також кореспонденцію з Драгомановом, що жив тоді в Женеві, і прислав йому для видаваної ним „Громади“ цінну статтю „П'янство і пропінація в Галичині“, що була основною переріркою

його статі „Що нас коштує пропінація“, на основі нових статистичних матеріалів, і була надрукована в п'ятому томі „Громади“, на якого кінцевих сторінках появилася також некрольоґ Навроцького, написаний Драгомановом.

З початком 70-их років настав виразний партійний розлад також серед львівського руського студентства. Московільське товариство „Академічеській Кружокъ“ стояло під патронатом Народного Дому і мало в його камениці дешево помешканє та досить значну бібліотеку. Українофільське товариство наслідком якоїсь дивної фантазії відразу зрезігнувало з усяких духовних інтересів, бібліотеки і відчитів, і назвало себе „Дружній Лихварь“, немов би його метою була тільки якась грошева підмога студентам. Це товариство тулилося біля „Прогресу“ і „Руської Бесіди“, і всі троє разом, ще в половині 70-их років, коли я прибув до Львова, представляли собі досить мізерно.

Найвизначніші особи в „Дружнім Лихварі“ були: Володимир Ганкевич, укінчений правник і голова товариства, який швидко по скінченню правничих студій умер,¹⁾ і Леонід Заклинський, студент класичної філології, властива душа товариства. Вічно зайнятий товариством і громадою він не прикладався до ніяких студій, але раз-у-раз, як то кажуть, піддержував духа у всіх, розмовляв то з сном, то з тим, лагодив усякі спори і кваси, у всіх людях бачучи тільки добрі сторони, а не бачучи

¹⁾ Володимир Ганкевич писав дещо. В „Правді“ 1869 р. було надруковане його оповідання „Федір Смик“ (під псевдонімом Непогода), а в „Правді“ 1876 переклад новели Павла Гайзе „Дівчина з Треппі“, і того ж року там же італійська іділя того ж Павла Гайзе п. з. „Цісарева Спінетська“.

ніяких хиб. В історії злуки „Дружнього Лихваря“ з „Акад. Кружком“, про яку буде мова далі, він відіграв дуже визначну, але не зовсім чисту ролю, бо не завагався на критичні загальні збори запросити на поміч поліційного агента. По скінченню університету він дістав місце суплєнта гімназіального в Кракові при гімназії св. Анни, і вмер по кількох літах на сухоти.

„Акад. Кружок“ від р. 1874 почав видавати щомісячне письмо „Другъ“, редаговане зовсім по ділетантськи, в звичайнім москово-фільським дусі. „Другъ“ виходив від цвітня 1874 до липня 1877 р. В ній виступили на літературне поле між иншими Михайло Вагилевич, братанок члена „Руської трійці“ з 30-их років, Івана Вагилевича, Михайло Павлик, Антін Дольницький, що підписував ся псевдонімом Антін Переплис, я під псевдонімом Джеджалик, Степан Лабаш під псевдонімом Ст. Смѣлковъ, Петро Кумановський, Василь Давидяк¹⁾ і Іван Белей під псевдонімом Роман Розмарин. Із троха старшої генерації брали участь у перших рочниках Орест Авдиковський, Осип Марків, Ізидор Пасічнєський і Володимир Стебельський. Михайло Вагилевич помістив у першій річнику оповіданє „Домна Розанда, господаровна волоска“, історична повість із часів Хмельницького, мабуть на основі польської монографії Кароля Шаїнохи, а в р. 1876 недокінчене просторе оповіданє „Денис“ із життя сучасного галицького інтелігента. Павлик розпочав свою

¹⁾ Василь Давидяк, тоді питомець духовної семінарії, помістив у перших річниках „Друга“ переклади двох оповідань: „Первая любовь“, перерібка з німецької письменниці панни Баєр, що підписувала ся псевдонімом Karl Detlef, і переклад недокінченої повісти Лермонтова, опублікованої 1875 р. у „Вѣстникъ Европы“ п. з. „Повѣсть безъ надписи“, якої тема взята з часу Пугачівщини.

літературну діяльність кількома віршами та біографією Миколи Гоголя, поміщеною в першому річнику „Друга“. Антін Дольницький, що був фактичним редактором „Друга“ до кінця 1876 р., помістив у ній крім деяких перерібок із чужих письменників своє ширше оповідане „На по-темки“ із сучасного життя, яке одначе не можна назвати вдатним. Я помістив крім деяких віршів у двох перших річниках „Друга“ ширшу повість „Петрії і Добощуки“, а в р. 1877 розпочав серію оповідань „Борислав, картини з життя підгірського народу“. В р. 1876 я видав надто окремою книжкою перший випуск збірки „Письма Івана Франка“, що містив „Баяди і розкази“, всіх 11 поезій, які не вийшли в пізнійше збірне видане моїх поезій п. з. „З вершин і низин“. Другий випуск тої збірки, виданий 1877 р. містив передруком із „Друга“ три оповідання з серії „Борислав“, із яких найпросторійше було „Навернений грішник“. Белей помістив у „Друзі“ 1876 р. свої переклади двох оповідань Еркмана-Шатріяна „Бесідники нашого села“ і „Добрі давні часи“, а в 1877 р. переклад третього і найкрасшого оповідання „Виховане феодала“. Всі три ті оповідання вийшли 1878 р. окремою книжкою як перший випуск „Дрібної бібліотеки“. В „Друзі“ 1877 р. Белей помістив надто переклад гарного оповідання „Труба“ еспанського автора Педро Антонія де Аляркона. Із публіцистичних статей у „Друзі“ найважніші були три листи Драгоманова до редакції „Друга“ і його ж стаття „Опізнаймо ся“ — полеміка з „Правдою“, на яку Володимир Барвінський відповів у „Правді“ 1877 р. просторою статтю „Слівце до опізнання“, в якій між иншим вивів проти аргументації Драгоманова видані 1876 р. у Відні три соціалістичні брошури, і опираючи ся головню на розборі бро-

шури „Парова машина“, подав дуже влучну критику тодішнього наївного, так сказати, на-родновольського соціалізму, що лежав у основі віденьських публікацій, але ніяким способом у соціалізмі Драгоманова.

Деяку пертурбацію в редакції „Друга“, а далі і в самім товаристві зробили згадані вже листи Українця М. Драгоманова, писані російською мовою, в яких досить остро ставлено питання: чого властиво хоче редакція від своїх читачів, і що думає давати їм. Редакція пробувала відповідати; відповідь на перший лист викликала другий, далеко просторійший і смілійший, а відповідь на другий лист викликала третій, ще горячийший від обох перших. Два остатні листи, писані 1875—6 р., застали в „Акад. Кружку“ вже групу молодших людей, що по-приходили з різних гімназій, і з яких кождий приносив щось свого. В тім числі був Михайло Павлик, бувший ученик руської гімназії у Львові (вона ще тоді була фактично польською, і тільки в нижніх класах ступнево починала ся рутенізація), був я з Дрогобича, Белей зі Станіслава, Володимир Левицький із Тернополя, три чи чотири брати Дольницькі, з яких один, Антін, був фактичним редактором „Друга“, технік Кордасевич, одвічальний редактор „Друга“, два Охримовичі, а із старших ветеранів-товаришів Степан Лабап, Плешкевич, Зафійовський, Нановський і Голейко, два остатні техніки. В тій компанії, що часто збирала ся в комнатах товариства, почали ся з різних причин оживлені розмови.

Вже на перших загальних зборах в осени 1875 р. прийшло до інтересного конфлікту. Один із присутних членів, здасть ся, Михайло Омелянчик Левицький, брат пізнішого бібліографа Івана Омелянчика, виступив з промовою

в російськiм язицi. На то повстав Иван Белей, що тiльки що прибув iз станiславiвської гiмназiї, i протестуючи проти російського балаканя в руськiм товариствi, вiдiслав бесiдника до Москви або Саратова. Загальнi збори одначе значною бiльшiстю ухвалили зараз же виключити Белея з товариства. Та про те справа язика й народности не переставала дратувати молодих умiв, а опублiковане в р. 1876 у Празi двотомове виданє Шевченкового „Кобзаря“, а особливо другий том, що мiстив вiршi забороненi в Росiї, в тiм числi такi новостi, як „Марiю“, „Царiв“, „Гимн чернечий“, „Як би ви знали, паничi“ (ся вiрша була ще перед виходом праського „Кобзаря“ з коректурної картки передрукована в „Правдi“), пiддало тим спорам багато радикального духа. До того причинила ся обставина, що найсвiдомiйший прихильник москвофiльства, Степан Лабаш який був неначе *factotum* у товариствi, стягнув на себе пiдозрiння деяких товаришiв за якiсь адмiнiстрацiйнi надужитя. I ось почала ся в рiзних гуртках товариства оживлена агiтацiя, скликувано раз по раз загальнi збори, iз яких на однiм виключено Лабаша з товариства. Рiвночасно виринула думка злучити товариство з „Дружнiм Лихварем“. Сю думку пiдхопила українофiльська молодiж, i почала гуртами вписувати ся в члени „Акад. Кругка“. Коли число українофiлiв, до яких пристала також значна часть давнiйших членiв „Кругка“, в тiм числi ми оба з Павликом, дiйшло до переваги, скликано загальнi збори „Кругка“, на яких українофiли, не вважаючи на страшну галабурду зроблену москвофiлами, переперли вибiр свого видiлу. Але сей трiумф українофiльства в „Акад. Кругку“ був лиш позiрний, бо давнiй касiєр товари-

ства Плешкевич задержав касу у себе і не являвся на новий виділ, так що сей по кількомісячнім пустім урядованю новими загальними зборами був скинений і всі українофіли виключені.

Рівночасно з тим рухом у товаристві в редакції „Друга“ почала брати верх народня мова і реальнійший зміст. В р. 1876 обік „Друга“ коштом товариства видано альманах „Дністрянку“, в якій між иншим були поміщені два мої оповідання, що вийшли потім у збірку „В поті чола“, і мій переклад оповідання Еміля Золя „Повінь“. В тім самім 1876 р. М. Павлик помістив у „Друзі“ свій відчит, читаний ним у товаристві, а потім також у духовній семінарії п. з. „Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині“. Не вважаючи на те, що ані про етнографію, ані про статистику Павлик не мав докладного поняття, і тим самим не міг сказати нічого ясного, відчит зробив значне вражінє своєю основною тенденцією, що треба інтелігенції зближати ся до хлопа і поводити ся з ним людяно.

В р. 1877 у „Друзі“ почали друкувати ся мої „Бориславські оповідання“, початок могого перекладу „Что дѣлать?“ Чернишевського, а в попереднім річнику, за наставанєм Драгоманова, надруковано російською мовою оповіданє Гліба Успенського (Іванова) п. з. „Отравленный дьяконъ“, як зразок того, які теми і яким способом обробляє новійша великоруська белетристика. В тім же першім півроці 1877 р. я переклав одно з бурсацьких оповідань Помяловського, попередивши свій переклад короткою статейкою про російського автора, і написав також автобіографічне оповіданє „Оловешь“, та передав усе те в редакцію „Правди“. Дня 13 липня того року мене арестовано і продержано

дев'ять місяців у в'язниці, і в тім часі редакція „Правди“ не побояла ся надрукувати у себе обі мої річі. За те видаване „Друга“ липневим номером скінчило ся.

По виході з в'язниці 1878 р. ми оба з Павликом за підмогою М. Драгоманова, який на се на руки М. Павлика переслав, здасть ся, місячними ратами 500 рублів, одержаних ним як пай із уварівської премії, призначеної видавцям „Историческихъ пѣсень Малор. народа“, почали видавати місячник „Громадський Друг“, радикальною Драгоманівською фонетикою і з доволі острим, свіжим і ярко соціалістичним змістом. Що правда, соціалістична теорія заступлена була не зовсім щасливо. На перший раз вибрано свіжо видану тоді брошуру Шеффле „Quintessenz des Sozialismus“, у якій автор доволі важким і непрозорим способом викладає головні теорії соціалізму з основною тенденцією показати його неможливість. Далеко більше для пропаганди соціалістичних ідей могла причинити ся книжка Альберта Лянге „Die Arbeiterfrage“, але ми оба з Павликом здужали перекласти з неї ледво два перші розділи. „Громадський Друг“ номер за номером конфіскувала прокураторія, забираючи звичайно майже всі примірники, а коли по тім за моєю порадою періодичне видане перемінено на неперіодичні збірки „Дзвін“ і „Молот“, їх причуйности поліції постигала також сама конфіскація. Та все таки я вже без участі Павлика, який відсиджував тоді тримісячний арест, докінчив видане „Молота“ таким способом, що подокінчувано всі статі і для цілого видання, се б то двох випусків „Громадського Друга“, „Дзвона“ і „Молота“, надруковано спільний титул і покажчик змісту при одноцільно переведеній пагінації.

Із змісту тої збірки піднесу тільки найважнійше. М. Павлик дав один свій вірш і три оповідання: „Юрко Куликів“, „Ребенчукова Тетяна“ і „Пропавший чоловік“, всі три дуже оригінальні і при всіх хибках композиції дуже цінні з літературного боку. Я дав два менші оповідання: „Патріотичні пориви“, „Моя стріча з Олексою“ і більше оповідане „Boa Constrictor“, четверте в ряді „Бориславських оповідань“. З моїх віршів тут були поміщені між іншими „Каменярі“ і сатирична поемка „Дума про Наума Безумовича“, pendant до виданої мною в тім же році окремо „Думи про Маледикта Плосколоба“. Обі ці думи не ввійшли в пізнійше видану збірку моїх віршів. Із посторонніх письменників найважливіші причинки дали: згаданий уже Софрон Круть і Поляк Болеслав Лімановський, що опублікував тут у моїм перекладі з польського рукопису свою студію „Мореллі, Руссо і Маблі, соціалістичні писателі XVIII віку“. В відділі поезії на особливу увагу заслуговує „Гриць Турчин, пісня про рекрутське життя“, зложена руським вояком Романом Гудзманом в дусі народньої пісні і на стільки талановито, що своєю вартістю не уступає найліпшим народнім пісням. Сего не можна сказати про сатиричні вірші Анни Павлик, із яких одна п. з. „Попівське сумління“ була надрукована в „Громадськیم Друзі“ буцім то із уст народа. Далеко ціннійше і з етнографічного і з літературного погляду було надруковане в „Молоті“ оповідане Михайлини Рошкевичівни п. з. „Кума з кумою“, що дає дуже цікавий образок із життя жінок у Лоліні. У відділі кореспонденцій важні деякі дописи Євгена Борисова з Росії, Андрія Коса з Комарна, Хведора Вовка з Києва. Перу Драгоманова належить стаття „Пригода д. Іловайського в Галичині, маленька картинка із сла-

вянської патології“, що з підписом К. В. була надрукована у „Вѣстникѣ Европы“ 1877 р. і відси з тим самим підписом перекладена Павликом.

Відсиджуючи свою кару з процесу 1877—8 р. М. Павлик нарвав ся на другий прасовий процес за своє оповіданє „Ребенщуківа Тетяна“, надруковане в другій книжці „Гром. Друга“, і задля своєї дуже наївної оборони в точці подружого права був судом присяжних признаний винним, а трибуналом засуджений на 6 місяців в'язниці. Не бажаючи по відсиджених трьох місяцях іти ще на 6 місяців до Іванової хати, він зібрав ся і виїхав до Женеви, де пробув майже два роки.

В р. 1878, а властиво ще в початку 1877 р. перед процесом, почала з ініціативи Івана Белея, в порозуміню зо мною виходити „Дрібна бібліотека“ фонетикою, для якої Белей (під псевдонімом Ром. Розмарин) дав переклад трьох оповідань Еркмана-Шатріяна, а я переклад оповідання Г. Успенського „Війна за волю“, що вийшло 1878 р. перед серією. В р. 1879—81 се видавництво тягло ся до 14 номеру, і закінчило ся моїм оповіданєм „На дні“. З моїх річний поміщено тут „Каїна“, переклад драми Байрона, і переклади деяких свіжих тоді наукових творів.

Із інших молодих галицьких письменників тут у перве виступив Євген Олесницький, переклавши з російського статю Добролюбова „Значінє авторітету в вихованю“, а також Василь Полянський, син професора Михайла Полянського, що опублікував тут переклад сатиричного ескізу Писарева „Пчоли“. Василь Полянський перейшовши на віденський університет і прослухавши там кілька літ медицини, щоб ухилити ся від військової служби, емігрував

до Сербії, жив довший час як військовий лікар у Нішу, де й оженив ся з Сербкою, а від кількох літ живе в Білграді, не перестаючи й доси цікавити ся нашими народніми справами й нашим письменством.

Хоч як широко розійшов ся сей розділ мого „Нарису“, про те не можу скінчити його не згадавши ще про трьох моїх, так сказати, шкільних товаришів по дрогобицькій гімназії: Апольона Ничая, Дмитра Вінцковського й Ізидора Пасічинського. Ничай кінчив дрогобицьку гімназію тоді, коли я вступив до неї, і був, згадуєть ся, дірігентом ученицького хору. Якийсь час він був гімназіальним учителем, але вчасно займало його господарство далеко більше, як школа. В р. 1879 він опублікував у виданнях Общества Качковського свою книжечку „Бараболя“, а від р. 1879—1883 видавав у Станіславові, не перестаючи вчителювати, часопис „Господарь і Промышленникъ, письмо посвячене господарцѣ сельской і промыслу“. В р. 1883 він переніс ся до Львова і видавав тут се письмо до 1885 р., в яким полишив редакцію, ставши одним із директорів „Народної Торговлі“.

Дмитро Вінцковський ходив до дрогобицької гімназії значно вище від мене; в Дрогобичі його прозвище вимовляли Вінцкович. Свою письменську діяльність він розпочав ще на шкільній лаві, помістивши в часописі „Недѣля“ 1865 р. своє перше оповідане „Памятай на смерть, а не согришай“. Від того часу аж до тепер він публікував багато популярних статей, оповідань, віршів по найріжнійших виданнях переважно москвофільської партії, а деколи й окремими книжечками. Не можна сказати, щоб він був чоловік зовсім без таланту, але знов тяжко вказати між його многочисленними писаннями

хоч одно таке, що досягло би міри середнього таланту. Та все таки йому належить місце в ряді тих скромних літературних робітників, що годують маси народні найрізнішими потрібними відомостями, браними хоч би й з других або третіх рук. Усунувши ся від урядової служби як гімназіяльний учитель, Вінцковський живе у Львові як банковий урядник досить низької ранги.

З Ізидором Пасічинським я товаришував безпосередно протягом усеї низшої гімназії в Дрогобичі. Скінчивши четверту гімназіяльну класу з недостаточним успіхом він покинув школу і осів на сільським господарстві, яке купив для нього батько, священник у Краснім турчанського повіта. Якийсь час він служив у війську, відки одначе його увільнено задля епілептичних нападів. Він живе й доси як маючий господар у Краснім - Задільську. Свою письменську діяльність він розпочав іще в р. 1870 у „Ластівці“, видаваній Климертовичем, і від того часу друкував багато віршів, оповідань, кореспонденцій і інших статей, переважно по популярних часописах та календарях, держачи ся переважно видань москвофільської партії, не цураючи ся й народовецьких популярних видань, друкованих етімольогією, але оминаючи всі видання фонетичні. Із його віршованя одна тільки поема „Бозталанний“, видана в Коломиї 1872 р., виявляє сліди поетичного таланту, що міг був розвинути ся краще, як розвив ся в дійсности.

На закінчене сего розділу згадаю ще про дві наукові праці, видані при кінці 70-их років, а власне в р. 1878. Маю тут на думці простору книгу Юліяна Пелеша „Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart“, твір писаний

в противенстві до давнійших руських праць на тім полі в строго католицьким дусі, так що в ньому не згадано навіть імени Петра Могили. Друга праця, про котру тут годить ся згадати, се простора розвідка А. Петрушевича „О подложныхъ старочешскихъ письменныхъ памятникахъ: Судѣ Любуши, Евангельскомъ отрывкѣ св. Іоанна, Краледворской рукописи и подложныхъ чешскихъ глоссахъ въ пражской рукописи *Mater Verborum*“. Розвідка друкувала ся первісно в „Слові“ і вийшла також окремою відбиткою, якої однак дуже тяжко дістати. Ідучи за слідами чеських учених, але також своїми власними, головно фільольогічними доказами о. Петрушевич виказує неавтентичність тих старочеських памяток, які ще тоді всі чеські патріоти уважали найдорожшим скарбом чеської старовини. Пізнійші досліди над рукописами тих памяток вповні оправдали скептицизм о. Петрушевича, особливо, коли на Краледворській рукописі в однім, досить невиднім місці віднайдено перевернений до гори ногами підпис: *Hanka fecit*.

XLV. 80-і роки на Україні.

80-ті роки на Україні на літературнім полі можна назвати роками затишшя, спричиненої нечуванним тиском цензури. Українських книжок появляється дуже мало, про періодичні видання нема ані мови, а одинока світла сторінка в тім десятиліттю, се наглий і надзвичайний розвій українського театру і української драматичної літератури.

Окремі видання українською мовою, друковані в Росії протягом 80-их літ, можна б, так сказати, почислити на пальцях. І так у р. 1881

вийшов заходом Кониського у Києві український альманах „Луна“, часть перша, в якій окрім деяких віршів Шевченка, Кониського, Старицького, Щоголева та Лиманського надруковано одно оповідане Левицького „Приятелі“ та водевіль Старицького „Як ковбаса та чарка, то минеть ся й сварка“. В роках 1883—4 вийшов у двох томах згаданий уже альманах „Рада“ під редакцією М. Старицького. Знаємо, що Старицький бажав „Раду“ зробити хоч по троха періодичним виданем, але вже порівняне першого тому з другим показує, що цензура в 1884 р. пропустила літературного матеріялу майже о половину менше, як у попереднім році. Із досить багатого змісту „Ради“ дещо було вже згадано, а тут додамо тільки, що в ній появилася повість Нечуя-Левицького „Микола Джеря“, спершу друкована в Галичині, далі драма Старицького „Не судилось“ і значне число його віршів. У перше на українським ґрунті тут появляють ся поезії Грінченка, що виступив на літературне поле в р. 1881 з рядом поезій, друкованих у львівським „Світі“ під псевдонімом Іван Перекотиполе. Три гарні вірші дав до першого тому Куліш під псевдонімом П. Ратай. З відомих імен стрічаємо тут декілька віршів Щоголева і одно поетичне оповідане Данила Мордовця. З менше відомих один вірш і одно оповідане Бабенка, одно оповідане Гната Карого, одно оповідане Лопуха, два вірші Хруща і один вірш „Шибка“ М. Садовського, псевдонім Миколи Тобилевича, що швидко опісля під тим псевдонімом здобув собі славу першорядного українського актора. В „Раді“ також виступила зі своїми поезіями у перше пані Ольга Косачева під псевдонімом Олена Пчілка, помістивши в першій томі віршовані „Волинські спогади“, а в другім про-

сторую поему „Козачка Олена“. Ся поема основана на традиції XVIII в., малює долю козачки, яка по страті мужа віддає свій маєток на за-сноває шпиталю, а свою особу присвячує пильнованю в нїм хорих. Не вважаючи на гуманну тенденцію поема з історично-побутового боку досить бліда, а з поетичного досить слаба.

В р. 1885 вийшов в Одесі альманах „Нива“, в яким знов обік відомих уже імен стрічаємо нові. І так Іван Левицький, що тоді був гімназіяльним учителем у Кишиневі, дав до одеського збірника своє гумористичне оповіданє „Чортяча спокуса“. Старицький помістив тут свою оперету „Утоплена“, а Б. Грінченко одну поезію під псевдонімом В. Чайченко. Із нових імен, що появили ся в „Ниві“, най-важнійше імя Петра Ніщинського, що вже перед тим, 1884 р. дав себе знати гарним, хоч дуже свободним перекладом Софоклевої „Антигони“. В „Ниві“ він помістив переклад шестої пісні Гомерової „Одисеї“ і свій вірш „Порада“ з нотами. Тут же появило ся у перве імя Дніпрової Чайки, тоді ще панни Березиної, що пізнійше стала жінкою Василевського (Софрона Крутя). Вона помістила тут дві поезії і одно оповіданє. Ще одна дама виступила тут під кріптонімом Антоніни В., подавши невеличкі спомини „З старої памяти Подолянки“. У перве появляють ся тут також три поети: Панченко, Бобенко і Кость Ухач-Охорович, із яких остатній швидко потім умер, а ні перший ні другий не заняли пізнійше виднійшого місця в літературі. Гарним придбанєм сего альманаха можна вважати збіорчку 13 народніх пісень і чотири народні оповідання, записані Типковським у селі Любомилі (Біляївці) одеського повіту.

В р. 1886 спромогли ся Херсонці на белетристичну збірку „Степ“, що вийшла одначе

не в Херсоні і не в Одесі, а в Петербурзі. Збірка виїшла мішана що до мови. Обік українських були тут також російські праці. Із відомих імен стрічаємо тут знов Данила Мордовця оповідане „Будяк“, та Івана Левицького-Нечуя оповідане „Невинна“. Дніпрова Чайка дала також дві поезії. Пані Олена Маркович помістила тут весільні пісні, записані в елисаветградським повіті, а Марія Ганенко розвідку про семейно-маєткові відносини селянської людности елисаветградського повіту: обі праці сих дам писані, розуміється, окрім текстів пісень, російською мовою. У перве виступає тут на літературне поле Іван Карпенко, псевдонім Івана Тобилевича, що під сим псевдонімом опісля здобув собі славу не тільки доброго актора, але також найкрасшого українського драматурга. В „Степу“ він помістив свою драму „Бондарівна“, слабу з історичного і драматичного погляду. Гарним придбанєм „Степу“ були чотири оповідання Дмитра Марковича „Изъ Уголовщины“, писані одначе українською мовою, в яких автор виявив не аби який белетристичний талант. Фігурують у збірці ще три невідомі мені ближше оповідачі, а власне А. Браунер, що помістив там три маленькі оповідання, з яких лиш одно „Тирса“ українською мовою; далі Пенчуківець, очевидно псевдонім, що помістив оповідане „Тарасенко“ і М. Заволока (чи не псевдонім Михайла Грушевського?), що дав оповідане „Бідна дівчина“. Згадаю ще про дві наукові праці, писані російською мовою, а власне А. Русова „Областное начало земской статистики“ і К. Шрама „Украинская деревня по произведеніямъ Старицкаго и Кропивницкаго“. Автор сеї останньої розвідки, зложивши з виписок із драм обох названих письменників малюнок українського села, кін-

чить його увагою: „а на скільки сей малюнок відповідає дійсности, не можемо сказати“.

За Херсонцями пішли й Харківці, які в р. 1887 здобули ся на невеличкий альманах „Складку“, видану під редакцією Володимира Александрова. „Складка“ зложена переважно з віршів, і знов окрім відомих давнійше імен виявляє цілий ряд нових. Старша генерація українських письменників заступлена лише трьома іменами, а власне самого редактора Володимира Александрова, А. Навроцького, колись члена Кирило-Методієвого Братства, який тут подав вірш „На вічну пам'ять Костомарову“, і Ганни Барвінок (Олександрини Кулішевої), що помістила тут оповідане „П'яниця“. Б. Грінченко, знов під псевдонімом В. Чайченко, дав одно оповідане, одно зі слабших. Із молодих поетів особливо два щедро наділили альманах, а власне Цезар Білиловський, помимо клясично-шляхотської назви родовитий Жид, і Володимир Самійленко, який крім декількох дуже талановитих поезій серйозного і гумористичного змісту помістив тут дуже гарний переклад першої пісні „Гомерової Іліади“ українськими гексаметрами. Була мабуть думка продовжати видане „Складки“ рік за роком, але й тут стали в дорозі цензурні тиски, так що другий річник сеї збірки вийшов аж у 1897 р. у Петербурзі.

Із самостійних видань українською мовою, що в 80-их роках здужали пройти через тиски російської цензури, назовемо поперед усього дві гарні книжечки Данила Мордовця, обі видані в Петербурзі, а власне одна „Писанка за крашанку П. Куліша“, видана 1882 р., і збірка „Оповідання“, видана 1885 р. Що до першої треба сказати, що вона має публіцистичний характер і визначає ся незвичайно поважним, а при тім острим тоном, яким автор осуджує

виступ Куліша в польонофільським і антиукраїнським дусі. Се без сумніву найкраща публіцистична праця Мордовця. В збірці „Оповідання“ властивих оповідань тільки два, відомі ще з „Основи“, („Дзвонарь“ і „Салдатка“), а дальші три — статі п. з. „Сон не сон“, „Скажи місяченьку“ й „Із уст младенців“: се не оповідання, а якісь лірично-автобіографічні прелюдії на літературні теми. Чому Мордовець не помістив у тій збірці свого третього оповідання „Старці“, написаного також іще в 60-их роках, невідомо; воно було майже рівночасно опубліковане в Галичині в „Зорі“ того ж 1885 р. Мордовець на своїм віці писав дуже багато російською мовою, з разу історичні монографії в дусі Костомарова, із яких назвемо тут тільки дві „Низовая вольница“ і „Гайдамаччина“; ся остатня подає на підставі неавтентичного жерела фантастичний опис уманської різні 1768 р. Потім написав довгий ряд історичних повістей із української та російської історії, скрізь одначе трактуючи історію дуже легкомишено. В пізнім віці він відбув кілька подорожий по різних східніх і західніх краях, між иншим на гору Арарат і до Еспанії, і подав також просторі описи тих подорожий, звичайно закрашені масою особистих рефлексій та своєрідної лірики. В галицькій „Зорі“ 80-их років він друкував кілька дрібних нарисів у тім самім своїм ліричним тоні, а при кінці 90-их років здобув ся на написане більшого історичного оповідання українською мовою п. з. „Дві долі“, що було опубліковане в першім річнику „Літературно-наукового Вістника“ 1898 р. З нагоди тої публікації автор зложив у касі Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові 1000 зол. на утворенє запомогового

фонду імені Данила Мордовця для незасібних українських письменників.

В р. 1880 вийшло в Києві накладом Н. Г. Волинського (псевдонім Ольги Косачевої) маленьке виданє вибору поезій Степана Руданського п. з. „Співомовки“. Властивих співомовок у значіню Руданського т. є. народніх анекдотів, переповіданих дотепними віршами, тут подано лише 16, а початок книжечки творять ліричні поезії Руданського.

В роках 1881 і 83 вийшли в Києві дві книжечки віршів М. Старицького п. з. „Зъ давняго зшитку. Пісні і думи“. Перший томик складає ся на половину з перекладів поезій Байрона, Гайне, Міцкевича й Спрокомлі, а другу половину творять переклади сербських народніх жіночих пісень (усіх 48). Другий томик розпочинає ся віршою „До Славян“, що була властиво перерібною такоїж вірші М. Драгоманова (сего автор не зазначив), і містить крім невеличкого числа оригінальних, епічних та ліричних віршів Старицького, значне число перекладів, особливо з Некрасова, Лермонтова, Жуковського, та по одному з Пушкіна, Байрона й Гребінки. Між перекладами з Некрасова визначають ся переклади його поем „Марина, салдатська мати“ та „Мороз“; між перекладами з Лермонтова є також переклад поеми „Демон“. В р. 1882 вийшла також у Києві „Різдвяна ніч“, опера в IV діях і 5 картинах М. Старицького, лібрето до музики М. Лисенка, уложене на основі повісті М. Гоголя.

В р. 1882 вийшов надто його „Гамлетъ, принцъ Данський, перекладъ трагедії Шекспіра, зъ передмовою, примітками і прилогою музики М. Лисенка“, переклад на стілько свободний, що змінено навіть драматичний розмір віршів.

Сей переклад дав російським жартунам привід до кепкування, що Шекспірові слова: „Бути, чи не бути, ось питанє“ Старицький переклав: „Жити чи не жити, ось в чім завадка“.

В р. 1886 вийшло в Петербурзі виданє Шевченкових „Гайдамаків“, ілюстроване українським художником Сластьоном. Ілюстрації випали не зовсім удачно. Досить буде зазначити, що відомі Шевченкові вірші:

Оттак ходя попід гаєм

Ярема співає —

український художник ілюстрував не на основі оригіналу, а очевидно на основі російського перекладу, в яким Шевченкові слова передано ось якими російськими:

Такъ поетъ себѣ Ярема

И по роцѣ бродить.

І справді на рисунку бачимо Ярему в корчах.

В роках 1881 і 2 вийшли в Києві надто три книжечки Олени Пчілки, а власне „Переклади з Гоголя“, де поміщено переклад оповідання „Весняної ночі“, яке рівночасно видано було також окремою книжечкою, а разом з ним переклад монольога „Записки причинного“, з доданєм „Передньої мови про писання і перекладання по українськи“, очевидно в обороні свободи українського слова. Друга книжечка містила драматичний твір „Сужена не огужена“, комедія жарт в одній дії, а третя п. з. „Українським дітям“ містила 5 перекладів поезії Лермонтова (Мцирі), Козлова й Сирокомлі. Чому як раз авторка придумала подати ті поезії „українським дітям“, святий знає.

В р. 1885 Куліш видав у Петербурзі свою драму „Байда, князь Вишневецький“; в р. 1887 цензура пропустила в Києві повість Івана Левицького „Кайдашева сім'я“; в р. 1886 заходом Василя Горленка видано в Києві два випуски

П. Мирного „Збираннці з рідного поля“, а в р. 1888 вийшов перший збірник творів Карпенка Карого.

З характером „лубочних“, популярних видань вийшли в Києві три книжечки Василя Чайченка (Бориса Грінченка), а власне 1886 р. „Під сільською стріхою“, збірник пісень і оповідань, при якому зазначено: „Випуск перший“, але лише на те мабуть, щоб випуска другого цензура не пропустила. Замість нього вийшла 1888 р. друга збірка „З народнього поля“ і тогож року „Василь, з загадок про дитячі літа“. Коли додати до сього принагідні популярні брошури „Про обклашки“ (діфтері), та „Про холеру“, викликані страшними епідеміями серед української людности, то будемо мати все важнійше з того, що за цілих десять літ пропустила російська цензура українською мовою на широкій території російської імперії.

Розумієть ся, що багато Українців працювало в тих часах при різних державних інституціях та приватних видавництвах, публікуючи більш або менше просторі та цінні праці, також з обсягу українознавства. В р. 1882 засновано в Києві спеціальний орґан для українознавства п. з. „Кіевская Старина“, який „по нуждѣ времени“ мусів видавати ся російською мовою. „Кіевская Старина“ продержала ся мало що не 30 літ, бо аж до р. 1907, і опублікувала за той час велику масу матеріялу й праць, що належать до головних підвалин нової української науки. Протягом 80-их років у ній замітні були головню праці Антоновича, Багалія, Житецького, Каманіна, Лазаревського, Драгоманова (під псевдонімом Кузьмичевського), Ореста Левицького, Науменка, Івана Новицького, Цезара Неймана, Миколи Сумцова й інших, не згадуючи про те, що в ній за той час у перве опублі-

ковано повісти і поеми Шевченка, писані російською мовою.

Досить видне місце в „Кіевской Старинѣ“ займала також белетристика. Протягом 80-их років опубліковано в ній звиш 100 причинків до белетристики старших і новітших часів. Розуміється, белетристика новітших часів, крім віршів, майже вся подавала ся в перекладах на російську мову, або в такій мовній мішанині, що розмови Українців давано українською мовою, а авторське оповідання російською. В такій гібридній формі була в р. 1884—5 надрукована простора повість Івана Левицького „Старосвѣтскіе батюшки и матушки, повѣсть изъ быта украинскаго духовенства 20-ыхъ годовъ XIX ст.“. В перекладі на російську мову були поміщені також три мої оповідання: „Гава“ (в російськім: „Слава Богу, для начала и это хорошо“) 1888, „Чума“ 1889 і „Милліонеръ“ 1890. В роках 1888 і 9 поміщено тут три оповідання Ганни Барвінок: „Молотники“, „Половинщикъ“ і „Ганна“. В роках 1889 і 91 поміщено два оповідання Дмитра Маркевича „На Вовчомъ хуторѣ“ і „Онъ присягаль“; в роках 1882 і 3 подано було кілька надрукованих віршів Руданського, а в роках 1887 і 8 значнійше число надрукованих віршів Гулака-Артемовського. В роках 1886 і 90 поміщено два оповідання Федьковича „Довбушів скарб“ і „Над Дніпром“, оба в перекладі на російську мову. Із важніших памяток нашого давнішого письменства опубліковано тут деякі твори Івана Вишенського в додатку до моєї статі 1889 р., дві руські інтермедії з початку XVIII в., подані Драгомановом, „Пекельний Марко“, віршовану легенду з кінця XVIII в. подану Зуйченком, й „Разговоръ Великороссіи съ Мало-россіей“, віршовану памятку з половини XVIII в.,

і досить значне число українських різдвяних і пасхальних вірш та сатир із XVIII в.

Обік „Кіевской Старини“ важним для українознавства органом були „Чтенія въ Обществѣ преподобнаго Нестора-лѣтописца“, яких редакторами були професори київського університету М. Дашкевич і Владимирський-Буданов. Третій важний для українознавства орган, публікований у Києві, були „Труды Кіевской Духовной Академіи“, в яких головну участь брали професори тої ж Академії, византиніст Ф. Терновський, Малишевський, Петров і Голубев. Проф. Петров опублікував у „Трудахъ“ 1883 р. „Очеркъ исторіи украинской литературы XVIII в.“, а 1884 р. окремою книжкою „Очерки исторіи украинской литературы XIX в.“. Із праць проф. Голубева найважливіші для нас: двотомова монографія про Петра Могилу і друкowana в „Университетскихъ Извѣстіяхъ“ київського університета праця „Кіевская Духовная Академія въ до-Могилянскій періодъ“. Із праць учеників „Кіевской Академіи“, публікованих у її „Трудахъ“, на головну увагу заслуговує праця передчасно помершого А. Воронова „Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Методія“, Київ 1877, без сумніву найліпша критична праця про славянських первовчителів із цілої величезної літератури, яка появилa ся про них до того часу і до кінця XIX віку. „Очерки“ Петрова викликали простору рецензію проф. Дашкевича, опубліковану 1885 р. в „Присужденіяхъ наградъ гр. Уварова“, видаваних петербурською Академією Наук. Ся рецензія, найкрасша і найосновніша з усіх рецензій, які були опубліковані петербурською Академією, ставлячи порушене проф. Петровом питання існування і управління української літератури на широкім, між-

народнім і культурно-історичнім ґрунті, проречисто доказує цілим своїм змістом і много-разовими заявами самого автора, що українська література XIX в., розпочата Котляревським, не була явищем випадковим, ані примхою диваків та аматорів, ані польською чи якою иншою інтрипою, тільки природним і пеминуче конечним впливом історичного розвою та місцевих обставин. Про те одначе автор при кінці своєї праці, невідомо для чийх гарних очий, висловив зовсім голословну думку, що українська література таки не має ніякої будучини.

Із инших центрів просвіти на Україні треба піднести поперед усього Харків із його університетом, де в числі професорів знайшлися Українці родом і сімпатіями Потебня, Сумцов і Багалій. Протягом 80-их літ Потебня опублікував у варшавськім „Русскомъ филологическомъ Вѣстникѣ“ свою капітальну працю „Объясненія малорусских и сродных народных пѣсень“ (Варшава 1887), якої друга часть, що в окремії відбитці творить величезний том у обемі 809 сторін, присвячена спеціально колядкам і щедрівкам. Потебня головнo фільольог і псіхольог. Із значного ряду його фільольогічних праць назвемо тільки простору книжку „Изъ записокъ по русской грамматикѣ“, видану в Харкові 1888 р., яку можна назвати фундаментом для студій над мало досі в науці обробленою складнею. Головна сила Потебні і заразом його слабість при студіюваню чи то народніх пісень, чи языка, се псіхольогічна аналіза, що дуже часто переходить у гру символів і більше менше випадкових зближень. При тім він звичайно ігнорує етнографічні, історичні та географічні ріжниці і взаємини, що спричинює звичайний в його дослідах брак

наукової сінтези й позитивних висновків. З усім тим не можна не згодити ся з висловом Ягіча, який назвав Потебню „einen der feinsten Philologen der slavischen Welt“.

Проф. Сумцов був учеником Потебні. Він опублікував у р. 1885 в Харкові свою дисертацію „Лазарь Барановичъ“, що мала бути початком серії праць „Къ исторіи южнорусской литературы семнадцатаго столѣтія“, але дальші розвідки сеї серії, а також і з попереднього віку друкував, по частини вчаснійше, в „Кіевской Старинѣ“. І так днем 20 жовтня 1884 р. датована коротка стаття „Характеристика Южнорусской литературы XVII в.“, що по словам автора в увазі до неї мала бути переднім словом до трьох студій про Барановича, ґалятовського й Гізеля. Студії про ґалятовського й Гізеля були надруковані в „Кіевской Старинѣ“ 1884 р. Там же 1885 р. була надрукована його студія про Івана Вишенського, 1887 „Очерки исторіи южнорусскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсень“, а 1880 „Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную и западную Россію григоріанскій календарь“. Пізнійше проф. Сумцов перейшов до студій більше фольклористичних, і дав у „Кіевской Старинѣ“ та в видаванім у Москві „Етнографическомъ Обозрѣніи“ довгий ряд праць про найрізнійші теми загального, а особливо славянського фольклору, пісень і народніх вірувань, із яких найзамітнішою була простора збірка пояснень найрізномороднійшої української старовини, друкована в „Кіевской Старинѣ“ 1889—90 р. п. з. „Культурныя переживанія“. У своїх дослідях Сумцов звичайно розпоряжає багатим матеріалом, друкованим, а по частині й рукописним, не вдаючи ся в ширші узагальненя або смілі гіпотези.

Третій культурний центр України, Одеса зі своїм новоросійським університетом дала в тім десятиліттю зглядно найменше для науки українознавства. Із одеських світил науки, що дали імпульси або цінні причинки до українського письменства, згадаємо тут Григоровича, що був тут професором славянознавства, в своїх подорожах по південній Славянщині зібрав значне число дуже цінних рукописів, але за свого життя не опублікував із них майже нічого. По його смерті вони перейшли на власність Румянцівського музею в Москві. В Одесі професорував також якийсь час Владимир Яковлев, що бувши з разу в Варшаві видав там 1875 р. цінну книжку „Древне-кієвскія религіозныя сказанія“, а в Одесі 1893 р. „Опытъ изслѣдованія древнерусскихъ сборниковъ I. Изслѣдованіе о Измарагдѣ“. Яковлеву завдячуємо також досить добре, хоч не всім вимогам науки відповідне видане старого тексту кнїво-печерського Патерика п. з. „Памятники русской литературы XII и XIII вѣковъ“, С. Петербургъ 1872.

В р. 1881, а власне в грудні того року, можна класти дату початку нового театру на Україні. Ініціатором його треба вважати Миколу Садовського (Тобилевича), що в р. 1907. в память двадцятипятиліття того театру, написав дуже гарну статтю „Мої театральні згадки“, друковану в „Літературно-Науковім Вістнику“ в числах від червня до грудня. Відсилаючи цікавих до сеї статі, яку треба вважати основою історії початків нового українського театру, я подаю з неї тільки головні дати. Українські вистави за спеціальним дозволом тодішнього міністра внутрішніх справ Льоріс-Мелікова розпочали ся в Кременчузі російською трупю Ашкаренка, при якій служив тоді Марко Кро-

півницький. Перша виставлена була при участі Кропивницького й Садовського „Наталка-Полтавка“; окрім неї в Кременчузі в осени були виставлені „Сватанє на Гончарівці“ Квітки, „Дай серцю волю, заведе в неволю“ Кропивницького, „Шельменко-денщик“ і „Щира любов“ Квітки, „Гаркуша“ Стороженка і фарса „Кум мірошник“. Перед Різдвом трупа переїхала до Харкова, а від Різдва почала давати вистави в Києві. Українські вистави скрізь будили величезний захват і стягали до театру нечувану силу публіки та давали дуже великий дохід. В Києві скінчила ся гостина українських артистів у трупі Ашкаренка. В часі великого посту театральні вистави в Росії загалом заборонені, і тоді то, в часі примусових ферій, в Єлисаветграді, де пробував М. Садовський і гостював також М. Кропивницький, зложила ся перша українська трупа, якої найвизначнійшими мужеськими силами стали М. Кропивницький, М. Садовський, а пізійше також А. Саксаганський (третій брат Тобилевича), а жіночими Марія Заньковецька, Александра Маркова, Александра Вірина і Надія Жаркова. Літом 1882 р. ся трупа давала вистави в Полтаві, а потім переїхала до Києва, з Києва до Чернигова, а з Чернигова до Харкова, де закінчила зимовий сезон. Орудником (діректором) трупи був зразу Кропивницький, а зимою в початку 1883 р. дірекцію обняв М. Старицький. В тім році артистичні сили трупи збільшили ся визначними талантами Карпенка Карого, Саксаганського і пані Затиркевич. Трупа розпочала свій сезон 3-ого серпня в Одесі, літом і в осени давала вистави в Миколаєві, Єлисаветграді, Києві та Житоїрі, а перед Різдвом вернула знов до Одеси. З приводу виступу і поводження трупи в Києві в осени 1883 р. її постигло ве-

лике нещастє: київський генерал-губернатор Дрентельн заборонив українській трупі грати в цілїм київськїм генерал-губернаторстві, отже в губерніях київській, подільській і волинській. Ся заборона, як каже М. Садовський, „тяжким гнітом лежала на українськїм театрі цілих десяти лїт“. Із української території для неї лишали ся тільки губернії харківська, полтавська та херсонська з головними містами Харків та Одеса.

Під дірекцією Старицького лїтом 1883 р. трупа переїхала до Новочеркаська, а відси до Ростова над Доном. Тут вона розділила ся на двоє; одна часть під проводом Садовського поїхала до Таганрога, а друга зі Старицьким і Кропивницьким до Воронїжа. На осїнь обі трупи зїхали ся в Харкові, а від Рїздва до великого посту 1884 р. грали в Одесї. Тут уперве українська трупа попробувала виставити також оперу, „Утоплена“, лібрето Старицького з музикою Лисенка.

В Одесї зимою 1884 р. трупа Старицького розбила ся через виступленє майже всіх талановитїйших акторів, і сам він, доповнивши її сяк так молодшими силами, з Одеси переїхав до Севастополя. Тим часом Кропивницький з Садовським зорганїзували нову трупу, до якої пристали також панї Заньковецька й Затиркевич і артисти Максимович та Саксаганський, і почали давати вистави в Миколаєві, по чім на зимовий сезон переїхали в Одесу. Тут Кропивницький зрік ся діректорства, а на його місце трупа вибрала діректором Садовського. Лїтом 1886 року ся трупа давала вистави в Миколаєві та Єлисаветградї, а потім у Новочеркаську та Ростові. Тут у Ростові перший раз виставлена була „Наймичка“ Карпенка-Карого з величезним успіхом. З Ростова трупа переїхала знов до Миколаєва, а відси до Херсона.

Тут наступило порозумінє між Садовським і Кропивницьким, яке зробило можливим українській трупі на ряд вистав переїхати до Петербурга. Гостина української трупи в Петербурзі з кінцем 1886 і в початку 1887 р. була великим тріумфом українського слова й української культури саме в десятилітє варварського указу 1876 р., яким вони були засуджені на смерть. Вінцем тої гостини були дві вистави української трупи, давані в присутности царя, і авдієнція українських артистів у царя, в якій цар відіграв зовсім не блискучу, а подекуди навіть комічну роль.

Оповіданєм про сю першу гостину української трупи в Петербурзі кінчать ся на разі спомини М. Садовського. Тріумф сеї трупи в Петербурзі спокусив М. Старицького поспробувати й собі щастя в другій столиці російського царства, і в грудні 1888 р. він зі своєю трупю приїхав до Москви. І ся гостина української трупи в старій столиці російських царів тішила ся не малим поводженєм. Крім старого, випробуваного репертуару тут виставлено уперве дві комедії Янчука „Пилип музика“ і „Вихованець“ та драму Старицького „Юрко Довбуш“, основану на гуцульській традиції, та на жаль на скрізь фантастичну, починаючи з самої назви героя, бож відомий ватажок справді називав ся Олекса Довбуш. Про те драма задля своїх сценічних ефектів мала значний успіх.

Про стан українського театру при кінці 80-их років інформує добре безіменна стаття „Український театр в Росії“, поміщена в „Зорі“ 1890 р. на ст. 266—267, на жаль недокінчена. Подаю з неї дещо важнійше в скороченю. „Між нашими акторами звісно, що „руско-малоруских“ труп, то є граючих наші твори, в Росії нараховують до 16-ти. Але їх більше, та ні від-

кіля напевно про них довідатись, бо в Росії московські й наші трупи завязують ся двічі на рік: на літній сезон, від Великодня до серпня, і зимовий від вересня до посту; в піст заборонено грати, а в осени актори для віддиху самі роблять канікули на пів місяця, на місяць або й на два. З кінцем сезону усіх розраховують, а на другий сезон завязують ся нові товариства, або антрепренери набирають нові трупи. В чотирьох головних українських трупах, Кропивницького, Старицького, Садовського й Саксаганського троха инакше: важніші артисти й артистки остають ся в товариствах і на слідуєчий сезон, а переміняють тільки менших артистів та хор. Через такі порядки приходить ся иноді почути про нову русько-малоруську трупу тоді, як вона вже розв'язалась. Не всі 16 труп родились на світ як законні діти України; таких тільки чотири названі, що пішли з першої трупи Кропивницького-Садовського-Старицького; останні ж 12 народились так: після звісного успіху артистичного й матеріяльного першої трупи настала на Україні і в Московщині мода на українські спектаклі та пісні. Одна трупа не могла задовольнити всіх; розділивши ся на дві вони все таки не в силі були не то що обїздити всі міста Росії, але хоч би лише частійше побувати в більших українських містах. Українські спектаклі скрізь давали повні збори: всі місця в театрі постійно випродувались, иноді й по підвищених цінах. Московські ж звичайні трупи й до того часу часто голодували, а після гостювання в яким будь українським місті там їм приходилось цілі місяці грати перед мало що не пустим театром. Вихід із тої мізерії був такий, що з тих московських труп з невеличкою домішкою справдішніх україн-

ських акторів робилися „русько-малорусські“ трупи. Так повстали трупи Василюва, Деркача, Марова, Бідяха, Соколова, Копилова (в Дінабурзі), Любова (в Ростові), Василенка (в Полтавині), Ашкаренка й Скарбінського. Кожда з чотирьох великих труп складається не менше, як із 40 осіб, без музик, а менші бувають і із 15. Природних Українців буває в трупах не більше третьої частини; останні або Москалі, що родились і вирости на Вкраїні, або Українці, що вирости на чужині і українську мову знають тільки з книжки, а бувають також Поляки, Жиди й Німці. В репертуарі чотирьох головних труп є до 50 драматичних творів, а власне в репертуарі трупи: Старицького 36, Кропивницького 27, Садовського 26, а Саксаганського 24. В кожній трупі грають найбільше своїх авторів, а Карпенко-Карий крім того не дозволяє іншим трупам грати його творів, навіть брату своєму Садовському, і то тільки тому, щоб із своєю трупою можна бувати і в тих містах, відки перед тим виїхала українська трупа“.

До цього треба додати, що утворене ще, здається, в 60-их роках всеросійське „товариство заповомоги для сценічних діячів“ звільня розтягнуло свою контролю також на українські трупи та на всю драматичну продукцію в Росії, і дбає про те, щоб підприємці не випикували акторів та драматичних авторів.

Не диво, що при таких розрості драматичних труп та їх конкуренції мусіла також розростися, і то задля російських цензурних обставин розростися зовсім ненормально, також драматична продукція. Російська власть, не можучи спинити елементарного розросту української сцени, все так старалася обкромити можливість її розвою до крайньої крайности. З репертуару української драми виключено всякі переклади, найпаче

російських драматичних творів, але також усеї європейської драми, далі пробувано виключити з української драматичної продукції всі історичні теми, ба навіть заперти для української драматичної творчості сферу життя української інтелігенції, з тої простої рації, що „української інтелігенції нібть и бытъ не должно“. Лишала ся тільки сфера селянського життя, тай тут цензура обкрожувала все, що хоч троха глибоше захапувало соціальні та громадські інтереси українського села. За те цензура залюбки пропускала найпліхніші і найпаскуднійші водевілі, де пахло горілкою, брудною лайкою та явною деморалізацією, і особливо при кінці 80-их років власне такі видання українських драматичних штук стали оживляти сцену згаданих уже дрібних маңдрованих театриків та засипати книжкову торгівлю. І що найсумнійше, навіть чільні репрезентанти української драматургії, такі як Кропивницький і Старицький, не цурали ся писати й ставити на сцені всякого рода драматичні карікатури та пасквілі. Один тільки Карпенко Карий не дав себе ані разу збити з дороги серйозної драматичної творчості, завоюючи при тім своїми ліпшими драмами ширший ґрунт для історичної, соціальної і навіть політичної драми.

Скажемо тут дещо докладнійше тільки про твори двох коріфеїв української драматичної літератури й штуки, Марка Кропивницького та Івана Тобилевича (Карпенка Карого). Кропивницький розпочав свою письменську діяльність ще в 60-их роках. Перша його драма „Дай серцеві волю, заведе в неволю“ була написана ще 1863 р. в містечку Бобринці, де Кропивницький був в урядовій службі. Автор одначе держав свій твір у рукописі аж до р. 1882, і опублікував його тоді в „Збірнику“ своїх тво-

рів у новій перерібці. Темою драми була історія щасливого кохання між сільською дівчиною і парубком. Драма в цілості слаба. Експозиція в двох перших діях, що вяжуться з народніми звичаями вибору „берези“ парубками і вечериць, переведена досить добре. Але зазначена в ній драма заздрости переведена в дальших діях зовсім слабо. Введений у третю дію зовсім без потреби *deus ex machina* — рекрутський набір, який трапляє як раз жонатого чоловіка, якого мусить виручати його нежонатий приятель, на те тільки, аби в четвертій дії досить просторо оповісти про свій похід на Турків, не посуває головної акції наперед, а втека парубка, що мав бути героєм драми, зовсім уриває драматичну нитку. Поворот утікача „по етапу“ і його прийняте в домі його колишньої любки, що вийшла за його супірника, представлені в четвертій дії театральню, але не натурально, а пята дія, в якій утікач у ночі після довгого монольогу хоче вбити свого щасливого супірника, а коли йому з рук відібрано сокиру, по кількох мало значучих репліках нї з сього нї з того вмирає, зовсім неприродна і зайва.

Написана в р. 1869 у тім же Бобринці одноактівка „Помирились“ може бути названа родителською незлічених українських фарс із карікатурами селян, баб, писарів та Жидів та з невідлучними реквізитами — гопаком і горілкою. В комедії „Помирились“ замість придурковатого селянина введений навіть багатий міщанин, нїби то святоша, при тім лихвар і п'яниця, і при тім на стільки глупий, що наслідком пустої погрози, буцїм то за побите знайомого в шинку його можуть вислати в Сибір, готов Жидови дати корову, а покутному аблакатови свою дочку.

Не багато висше від сеї одноактівки ставлю також перехвалену критикою одноактівку „По ревізії“, в якій уся сіль у тім, що вічно п'яний волосний старшина замість їхати на ревізію околичних сіл, належних до його волости, вислухує недоладну суперечку двох жінок, які остаточно при чарії мирять ся, а п'яний старшина засипає на сцені.

Висше від сих обох поставив би я одноактівку „Лихо не кождому лиху, — іншому й талан“, яку краще було би назвати „Паламар“. Дівчина любить паламаря, вродливого і приємного парубка, але не може знести його паламарської одежі та коси, яку він задля своєї приналежності до духовного чину мусить носити. Вона сама себе хоче всилузати полюбити іншого парубка, що залицяючи ся до неї найдужше допікає їй паламарством. Та коли молодий паламар з дозволу духовної влади позбуває ся паламарської одежі й коси, вона прихилиє ся до нього.

В р. 1872 в Одесі написаний був „Невольник“, драматична перерібка Шевченкової поеми під тим же титулом, а 1882 р. в Києві триактова „шутка-оперетка“ п. з. „Пошились у дурні“, досить дотепне і в помислі самостійне наслідуване Шекспірової „Комедії помилок“, а властиво прастарої теми, що лежить в основі тої комедії. Поважну пробу написати комедію висшого стилю з побуту українських поміщиків перед-реформових часів зробив Кропивницький у своїй чотириактовій комедії „Вуси“, в якій досить зручно драматизовано оповідане Стороженка під тим самим титулом. Замість короткої Стороженкової анекдоти Кропивницький дав одначе досить широкий малюнок побуту лівобережних українських поміщиків сорокових років, певно не без деякого театрального шаржу,

та все таки перший його драматичний твір, де обходить ся без любовної інтриги та гопака, хоч, звісно, не обходить ся без чарки.

Памяткою його побуту в Галичині в 70-их роках треба вважати його перерібку Гушалевичевих „Підгірян“, драми з галицького селянського життя, яку Кропивницький троха переробив головно задля вміщених у ній пісень із гарною музикою Вербицького.

До найкрасших творів Кропивницького, таких, де драматург-творець перемагає актора, треба зачислити п'ятиактову драму „Зайдиголова“, талановито написану студію з народнього життя, де театральну інтригу заступає дійсний конфлікт різнородних характерів мужеських і жіночих і де акція без штучної підмоги розвивається натурально від початку до кінця, творячи при тім ряд театральних ефектовних сцен. „Зайдиголова“ написана була, здається, ще в початку 80-их років, але з її опублікуванням автор чомусь отягав ся аж до 1895 р., коли вона вийшла в перший том харківського видання т. зв. повної збірки його творів.

Також у початках 80-их років була написана найпопулярніша драма Кропивницького „Глитай або ж Павук“, по троха на тій самій основі, що й Карпенкова „Наймичка“, а зі значно меншим талантом. Постать сільського глитая, селянина-лихваря, що повстала на Україні незабаром по знесенню кріпацтва на взір великоруського кулака, сама собою напрошувала ся до драматичного оброблення, особливо, коли в серці такого суб'єкта крім всемогучого доси бажання „паживи“ прокинеть ся не менше сильне бажання покористувати ся економічними клопотами визисканих людей для задоволення тілесної жадоби. Ріжниця в тім, що коли у Карпенка багатир заходить собі з жидівською

наймицкою і автор в повні вичерпує весь трагізм положення дієвих осіб, у Кропивницького глитай лакомить ся на замужню жінку, трагічне положення зовсім слабо мотивоване, а розвязка полягає на такім аж надто вже наївнім непорозумінню, що грамотний чоловік із недалекої чужини пише і посилає листи через руки свого найгіршого ворога, який через те має нагоду затаювати їх.

Найкрасше скомпонованим і найліпше виконаним із усіх творів Кропивницького, написаних від початку його діяльності до кінця 80-их літ, я вважаю чотириактову драму „Дві семі“. Без театральної інтриги розвивається акція драми дуже природно і з поетичною правдою, основою на ріжнородности характерів. Врешті псує тільки остатня сценка, в якій на відомість, що одна з героїнь драми, Зінька, тільки що повісила ся в коморі, дієві особи починають охати та каяти ся, хто тому винен, замість ухопити холодної води та оцту і відтерти повішену, як се дуже часто буває в подібних селянських трагедіях.

Подібний малюнок селянських типів з новочасного села подає чотириактова комедія „Чмирь“, тільки що тут композиція не обдуманна, і розвязка — очевидне обграбоване сільського ремесника, несподівано збогаченого спадком по помершій браті, сільським шинкарем — аж надто неправдоподібна.

Досить дешевою, а декуди навіть легко-мисно накиданою концесією загальній моді на „гопак і горілку“ на сцені треба вважати триактову оперетку Кропивницького „Сватане Мусія або пісні в лицах“. Се властиво досить ріжнотонна саламаха народніх пісень із власними віршованими складаннями автора, нанизаних на дуже невибагливу нитку драматичної

фарси, обчислена очевидно на дуже невибагливий смак публіки. Сим і кінчу сей троха може занадто подрібний огляд драматичної діяльності Кропивницького до кінця 80-их років.

Драматичній діяльності Івана Тобилевича (Карпенка Карого) я присвятив ширший некролог, друкований в „Літературно-Науковім Вістнику“ з р. 1907, том XI ст. 235—240, а тут зазначу лише, що на 80-ті роки припадає 6 його творів, а власне „Бурлака“ (1883), „Бондарівна“ (1884), „Розумний і дурень“ (1885), „Наймичка“ (1885), „Мартин Боруля“ (1886) і „Безталанна“ (тогож року).

Вже перша драматична проба Тобилевича, зразу затитулована „Чабан“, а в пізнійшій перерібці „Бурлака“, показує в ній драматичного автора великого таланту, що потрафить у житеві явища вдумувати ся далеко глибше і освітлювати житеву боротьбу в її контрастах далеко яркйше, ніж Кропивницький. Енергічна одиниця, що самою силою своєї волі зупиняє бодай моментально хід поганої машини сільської деморалізації і спричинює остаточно її прочищенє, отсе справді драматична тема першого твору Тобилевича. Варто зазначити, що ся драма і в першій і в другій редакції натрафилла на опір російської цензури, а в другій редакції прислана на конкурс галицького Виділу Краєвого у Львові, не вдовоїла ся навіть третьої премії, коли першу премію одержала зовсім недоладно скомпонована драма пані Кибальчич „Катря Чайківна“, а другої вдовоїла ся досить шабльонова драма Манька „Нещасне кохання“, про яку ніхто з членів комісії не знав, що се не оригінальний твір, а перерібка драми Островського.

Друга драматична праця Тобилевича була смілою пробою сягнути в минувшість і драма-

тизувати відому народню пісню про бондарівну. Проба не вдала ся, бо Тобилевич за мало знав відносини правобережної, тоді ще польської України в XVIII віці, і з драми хвилевої пристрасти та примхи вельможного пана зробив драму розбійницької інтриги з фігурами більше в душі Рінальдо-Рінальдінї, ніж у душі польсько-руських відносин кінця XVIII віку.

В дальшій драмі „Розумний і Дурень“ Карпенко сягнув знов у глїб народнього житя, змалювавши типовий у ньому контраст між двома братами, нїби то непрактичним ідеалїстом і нїби то практичним матеріалїстом. В рядї драматичних образів автор показує, як вузкий матеріалїзм доводить чоловіка до морального і матеріального банкрутства, а розумний ідеалїзм являєть ся опорою дальшого житя родини.

Найтрагічнішою драмою Карпенка можна назвати „Наймичку“, в якій в основі лежить варіант теми трагічної історії Едіпа. Сільського богатиря тягне щось до бідної, але вродливої жидівської наймички. Рядом зовсім природних і легких при його становинці заходів він перетягає її до свого дому і робить її своєю любовницею, але при тїм жите в його домі стає чим раз більше незносним, поки нарешті в самій трагічній хвилі він не дізнаєть ся, що знасилована ним дївчина — його власна дочка.

Комедію „Мартин Боруля“ можна назвати комедією *idée fixe*: багатий селянин забажав бути шляхтичем, т. є. удокументувати своє буцїм то старе шляхетство, і таким способом із селянського стану вийти в „пани“. Розчароване, яке стрічає його в ріжних заходах для сеї мети, доводить його до розуму і до поки-

нення тої улюбленої фальшивої амбіції, що причинила йому не мало коштів та прикростий.

В драмі „Безталанна“, що в другій редакції має титул „Хто винен?“ трагічний мотив — муж убиває жінку, з якою оженив ся з любови, але з якою жите затроює йому мати, і до якої любов звільна гасить у ньому її сліпота та ревність її супірницї, що перетягає чоловіка до себе, — затемнений головно обставиною сліпоти, що являєть ся не драматичним, а випадковим аксесуаром. Очевидно драма не задовольняла самого автора, коли він перероблював її другий раз, але на мою думку титул „Безталанна“ відповіднійший від титулу „Хто винен?“, бо ж про вину вбійці, хоч би й як слабохарактерного, не може бути ніякого сумніву.

В р. 1888 вийшов у Львові „Збірник драматичних творів Г. М. Бораковського“, в якому поміщено драми „Тихом щастя не добудеш“, „Маруся Чурай“, „Із моря житейського“, „Як долі немає, то й щастя минає“ і комедію „Як жінки чоловіків морочуть“. В передмові автор каже, що хотів ті твори рік перед тим видати в Києві, та виданє унеможливила цензура. Драма „Як долі немає, то й щастя минає“ була перед тим друкована в катеринославській газеті „Степъ“ (1886, ч. 49, 50 і 51). Автор признає собі „маленький талантець“, якого він пробував у більшім числі драматичних творів „беручи для них такі правдиві случаї, котрі приходило ся бачити своїми очима“. Так само зазначає автор, що мова в тих творах „не чиста українська, а помішана, як тепер уже говорить у нас простий люд на старих сїдовищах запорожських біля Дніпрових порогів і у Старій Самарі“.

„Талантець“ Бораковського зовсім уже не такий малий. Перша його драма „Тихом щастя

не добудеш“, не вважаючи на дуже просту композицію, досить добре драматизує не дуже незвичайну в селянськiм побуті подію, що жінка віддана заміж за нелюбого чоловіка, не можучи знайти з ним щастя в подружнiм життi, при помочи, а властиво за почином свого давнiйшого милого вбиває ненависного мужа. Злочин викриває ся швидко, і обоє в тюрмі, а потім певно і в каторзі знаходять те спільне пожитє, якого не дав їм легальний стан. Пригадую просторе і досить гарне оповіданє російської письменниці Дмитрієвої на сю саму тему п. з. „Злая воля“, поміщене десь у початку 80-их років у петербурзькiм журналі „Дѣло“. Чи твір Бораковського написаний під впливом сего оповідання, чи самостійно на підставі якоїсь місцевої події, не беру ся рішати.

Шестнактовою драмою „Маруся Чурай“ Бораковський доказав, що в нього не „талантець“, а справжній драматичний талант. Йому вдала ся тут така річ, яка не вдала ся прим. М. Старицькому — викроїти з історії Хмельниччини драму, яка б окрім чисто психологічного інтересу ані разу не грішила проти історичного кольориту. Се могло вдатися тільки тоді, коли автор зважив ся обминути особу Хмельницького і зазначити історичне тло тільки загальними, не многими, але певними рисами. Для сього йому добре придала ся полтавська традиція про козачку Марусю Чураївну, в котрій бачено авторку деяких народніх пісень і до котрої приложено переказ, що вона отроївши свого коханця, який зрадив її та хотів женити ся з иншою, була засуджена на смерть і улашкана гетьманом Хмельницьким та провела решту свого життя в монастирі. Драма Бораковського, скомпонована дуже просто, але при тім зовсім льогічно, без погоні за театральними

ефектами, має про те крім літературної також велику сценічну вартість і може вважати ся одною з найліпших драм українського репертуару. Зазначу тільки той анахронізм, що автор робить також Хмельницького складачем народніх пісень і між иншим приписує йому авторство пісні про чайку, якої, в иншій текстї, ніж поданий у Бораковського, автором уважають гетьмана Мазепу.

Що можна написати веселу комедію без гопака і без чарки, доказав Бораковський своєю двоактовою „видумкою“ п. з. „Як жінки чоловіків морочуть“. Се комедія з титлу т. зв. „комедій з перевдяганєм“. Салдат відучує двох хазяїнів від п'янства передягаючи їх у п'яному стані в салдатський мундур і проходячи з ними по проспанию салдатську муштру. Жінки обох хазяїнів, що були в змові з салдатом для переведення сеї комедії, за одним заходом позбувають ся його з постю, оскарживши його перед фельдфебелем, що розпоує їх чоловіків і підлабузнює ся до них.

Не вдала ся Бораковському на мою думку триактова драма „Із моря житейського“, в якій замість розвинути відповідно мотив силованого подружжя, якому опирає ся дівчина, яку по закону ніхто не може присилувати брати шлюб із нелюбом її чоловіком, автор без потреби накопичив одно скаліченє, одну смерть, одно самовбійство і одно божевілля.

Невдатним можна назвати також кінець не зле зрештою скомпонованої драми „Як долі немає, то їй щастя минає“. Тема драми така: щасливому подружжю парубка й дівчини стає на перешкодї несподіване покликанє парубка як ополченця на війну з Турками. Кілька місяців по його відходї земський фельдшер Телігін, що їй собі ж залищав ся до тої дівчини,

доручає її родичам лист буцім то від товариша військового парубка, що їх сина в битві перед його очима розірвала турецька бомба. Сей лист був фальсифікат самого фельчера, та швидко по тім родичі парубка одержали урядове повідомлене, що їх син по одній битві з Турками пропав безслідно. Наслідком сего фельчер поновляє свої заходи біля дівчини, а коли вона, ведена вірним жіночим інстинктом, з ненавистю відкидає його, їй предкладає свою руку батько парубка, старий одинокий вдовець, щоб по страті сина мати при кім доживати віку. Пару місяців по шлюбі, протягом яких між старим мужем і молодою жінкою не було п'яких подружніх зносин, вертає з війська син, що в часі битви полонений Турками, по замиренню був пущений на волю. В хаті свого батька він застає свою колишню сужену як жінку свого батька. Автор робить із сего трагічну катастрофу: жінка-дівчина з розпукки кидаєть ся в криницю і гине, а син-воjak збираєть ся йти в монастир. На мою думку ся катастрофа зовсім непотрібна, бо таке подружжє, як фактично недоконане (non consummatum), здаєть ся, навіть після російських законів дає право до розводу, і син та батько порадивши ся з попом замісь фельчера могли без великих клопотів поладити се діло миром.

Із драм Бораковського, здаєть ся, ані одна в 80-их роках не була допущена на сцену. Із допущених на сцену назвемо дві драми актора Л. Манька „Краще своє латане, як чуже хватане“ і „Нещасне кохання“, про яке згадано вже висше — обі перебіжки з російського. Між операми треба згадати „Різдвяну ніч“, лібрето Старицького з музикою Лисенка, і „Запорожець за Дунаєм“, лібрето й музика Артемовського. Між оперетами крім згаданих уже треба назвати

„Вечерниці“, музикальну перерібку четвертого акту Шевченкового „Назара Стодолі“, текст і музику Петра Ніщинського, „За Німань іду“, перерібку драми Александрова, доконану Старицьким з музикою Лисенка, „Сорочинська ярмарка“, перерібку Гоголевої повісті, доконану Старицьким з музикою Лисенка, „Цигани“, перерібку польської драми Корженьовського, доконану також Старицьким. Із водевілів, крім згаданих уже були допущені на сцену „Кум мірошник“ Дмитренка, „Бувальщина“ Устенка і „По модному“ Старицького. Із жінок авторок пробували своїх сил у драматичній штуці і добили ся допущення на сцену Олена Пчілка з комедією „Світова річ“ і Ольга Шабельська з мельдрамою „Під Івана Купала“.

Як уже сказано було висше, одна і то, можна сказати, головна частина українського руху в другій половині 70-их літ перенесла ся до Женеви. В початку 80-их літ могло здавати ся, що довкола особи М. Драгоманова згуртує ся стілько тямучих людей, що здужають піддержати правильне періодичне виданє. З Галичини прибув до Женеви Михайло Павлик, а з Росії молодий лікар Сергій Подолінський, не емігрант, син досить богатих родичів. Здаєть ся, що він обіцяв ся своїми фондами піддержати періодичне видавництво, і ось зимою 1880 р. появилася в Женеві перша книжка журналу „Громада, українська часопись“, за місяці падолист і грудень 1880 р. Журнал виступив як періодичне продовженє неперіодичної збірки „Громада“, а власне як її пятий річник. На чолі першої книжки поміщено програму підписану Драгомановом, Павликом і Подолінським, у якій по зазначеню обєму її окремішности української землі та національности виставлено провідні ідеї, „бажання“ редакції

в трьох мотивованих точках, із яких перша жадала повної рівноправності всіх людей, повної автономії всіх громад і повної свободи слова, друку, зборів, товариств і навчання та повної самостійності федерації всіх громад на всій Україні. В справах господарських поставлено основні жадання спільної власності землі та продукційних знарядів і кооперації свободних робітників. В справах освітних (культурних) виставлено жаданє зросту „позитівної науки про речі природні і громадські“, одначе з повною толеранцією всіх вір і релігійних корпорацій. Виставлено також бажанє „при першім случаю скасувати державне військо і позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кождий громадянин мав оружа і знав з ним обертати ся“. На жаль часопис „Громада“ простояв дуже не довго. В р. 1881 вийшло тільки одно число і на тім виданє перервало ся. Оба числа заповнили всі три співробітники і крім них тільки дві особи. Подолінський дав дві просторі статі: „Громадівство (соціалізм) і теорія Дарвіна“, якою розпочала ся перша книжка, і реферат „Громадівський рух в Англії і Ірляндії“, що розпочатий у першій книжці скінчив ся в другій. В другій книжці надто він дав короткий „Перегляд громадівського руху в Західній Європі“. Драгоманів у обох книжках дав тільки хронікарські та редакційні статі, а власне збірку дописів з України про мужицькі бунти і письменних бунтарів у р. 1880, про перше народнє віче Русинів у Львові і про найновіші появи робітницького руху в західній Європі. В другій книжці з приводу поміщеної там просторої статі Анни Павлик „Мої і людські гріхи, а панська та попівська правда“ і доданої до неї статі М. Павлика „От хто робить порядки межн людьми“, Драгоманів додав

свої уваги п. з. „Наука з попередніх оповідань“. Друга книжка кінчить ся його ж короткою запискою „Полякам-громадівцям у Росії“. М. Павлик подав у першій книжці початок своєї повісти „Вихора“ і хронікарську статтю п. з. „Україна австрійська“, а в другій книжці крім згаданої вже дописки до статі своєї сестри другу хронікарську статтю „Новини з австрійської України“. Коли додамо до сего поміщений у першій книжці під буквами С. К. допис із російської України „Салдатська служба“, то вичерпаємо весь зміст сего інтересного часопису. Найцінніші в ній окрім програми були без сумніву праці С. Подолінського, із яких перша була тодіж у німецькій перекладі опублікована в будапештенській робітницькій газеті п. з. „Sozialismus und Darwinismus“.

В тім самім 1880 р. Подолінський живучи в Женеві опублікував своїм коштом дві досить великі популярно-наукові книжки, написані дуже талановито і фахово: „Здоров'я і життя людей на Україні“ і „Ремесла і фабрики на Україні“. Здаєть ся, що в 1881 р. обіцяні Подолінському з дому грошей присилки не дописали, видане часопису „Громади“ перервало ся, і сам він, покинувши Женеву, переїхав до Монпельє у південній Франції. З ним разом поїхав і Павлик і прожив там кілька місяців, доки Подолінського наслідком нервового розстрою не поміщено в домі божевільних.

Тим часом Драгоманів сам працював не покладаючи рук. В р. 1881 він опублікував книжечку „Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)“, історичну студію великої наукової вартости, в якій на основі народніх пісень та друкованих жерел оглянув історичну еволюцію українського народу за час майже півтора остатнього століття, скрізь зазначаючи гу-

манній і свободолобний дух того народу, на скільки він проявляє ся в його пісенній творчості.

В р. 1882 Драгоманів, поминаючи зовсім виданий перед тим часопис, що фігурував як пятий річник „Громади“, видав пятий том неперіодичної збірки „Громада“. Крім двох статей, а власне якогось Л. Л. „Дорога по Полтавщині в р. 1876“ і Володимира Навроцького „Плянство і пропінація в Галичині“ (се була зовсім нова робота супроти тої, що в р. 1872 була друкована в „Правді“ п. з. „Що нас коштує пропінація“), вся решта сього тому була чи то редакторською, чи авторською працею самого Драгоманова. Головну часть місця заняли тут, як і в другім томі, „Звістки з України“, а спеціально „Житє по селах“. Звістки впорядковані були, подібно як і в другім томі, на ось яких 5 груп: 1) здирства, 2) темнота, а) учителі: школа, церква, суди, б) темні люди, 3) усяке лихо в купі, 4) марні надії (виселки, мрії), 5) проби повстаня і товариських порядків. Окремо немов додаток до сего зводу Драгоманів помістив тут же статю „Українські селяне в неспокійні роки 1880—82“. Більше льокальне значінє мала його там же поміщена статя „Козацькі спомини й громадські потреби в Кубанщині“. За те статя „Українські громадивці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом“ являєть ся немов прелюдією до капітальної політичної праці Драгоманова „Историческая Польша и великорусская демократія“, що писала ся мабуть в тім самім часі для часопису російських конституціоналістів „Вольное Слово“, який у другій половині 1881 р. почав виходити в Женеві. Пятий і остатній том „Громади“ кінчить ся коротеньким некрольоґом Навроцького, в яким Драгоманів зі щирим

жalem споминає „покійного товариша, який не в усьому згожував ся з нами, та все таки щиро помагав нашій праці, чим міг, найбільше своїм знанням статистики краюї. Так він дослав нам замітки про поділ землі між станами в Галичині, котрими ми скористувались порядкуючи до друку книжку „Про хліборобство“, — а далі написав для „Громади“ згадану працю. Навроцький був один з найчестніших галицьких „молодих“ народовців або українолюбців, котрі появились в 60-ті роки, один з тих, котрі найбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а в купі з тим один з найбільше працьовитих людей свого гурту“.

Від серпня 1881 р. почало в Женеві виходити „Вольное Слово“, щотижневий часопис, оснований російськими конституціоналістами, що з нагоди замордованя царя Александра II і в надії зміни системи під новим царем зложили значний фонд на заснуванє друкованого орґана для пропаґанди своїх думок. В Женеві вони справили собі свою власну друкарню і запевнили виданю дуже численну, розгалужену і впливову кореспонденцію. Редактором, хоч не гласним (непідписуваним на числах часопису, річ можлива тільки в вільній Швайцарії) став Севастіян Семенович Мальшинський. Перші два номери вийшли без участі Драгоманова. Від третього почала друкувати ся в „Вольномъ Слово“ його простора праця „Историческая Польша и великорусская демократія“, що тягла ся аж до ч. 20 і вийшла також окремою книжкою. Се була найважніша публіцистична праця, яка появила ся у „Вольномъ Словѣ“ і через неї Драгоманів ipso facto став головним співробітником „Вольного Слова“. Що правда, в першій півроці він крім сеї головної статі дав тільки два малі відзиви в числах 9 і 18. Се

значно змінило ся в р. 1882, в яким Драгоманів майже в кождім числі містив одну, дві або й більше статей та публіцистичних уваг, поки з початком р. 1883 (з числом 52) задля виїзду Мальшинського до Росії не почав підписувати „Вольного Слова“ як його редактор. Під його редакцією вийшло одначе тільки 10 чисел, бо в маю 1883 р. подвійним числом 61—62 закінчено се виданє, а властиво „отложено на неопредѣленное время“. Се було перед самою коронацією Александра III, при якій деякі конституціоналісти надіяли ся проголошеня конституції. Ся надія одначе не справдила ся, і ціле панованє Александра III було часом найтяжшої реакції, перед якою конституційні пляни мусїли бути відложені до лїпших часів. Із публіцистичних праць Драгоманова, друкованих у „Вольномъ Словѣ“ 1882—3 р. наведемо тут тільки важнїйші: „Германство на Востокѣ и Западѣ“ (ч. 30 і 31), „Пьянство, искусство и свобода“ (ч. 33), „Народная воля о централизациі революціонной борьбы въ Россіи“ (ч. 37 і 38), „Къ біографіи А. П. Желябова“ (ч. 39 і 40), „Еврейскій вопросъ на Украинѣ“ (ч. 41), „Процессъ постыдный во всѣхъ отношеніяхъ“ (ч. 43), „Война съ памятю о Шевченкѣ“ (ч. 46) і „Учащаяся молодежь и политическая агитація“ (ч. 50). Майже всі ті статї і поминені нами численні редакційні уваги просто чи посередно дотикали українських справ, а деякі займали ся ними спеціально.

Женевське „Вольное Слово“ мало значний вплив у Росії, особливо в кругах лїберальних дїдичів, т. зв. земців, що творили тоді головну, красшу часть російської інтелігенції, на скільки можна незалежну від всевладної бюрократії. В крузі тих людей почав у початку 80-их років творити ся широко розгалужений звязок, що

прибрав собі назву „Земський союз“ і видав у Женеві свою програму, якої основою було заведення політичної свободи в Росії. Це дало привід Драгоманову взяти ся до дуже трудної праці уложення спеціальної політичної та соціальної програми для всієї Росії, якій він дав титул „Свободный Союзъ“ (Вільна Спілка). Щоб зробити таку програму хоч би в приближенню практичною, треба було перебороти деякі великі труднощі, а в першій ряді ту трудність, яку насувало в Росії національне питання. Драгоманів, здається, не підозрівав усеї трудности сего завдання, і старав ся оминати її проектом поділу Росії на більше менше національно одноцільні території, при чім одначе кожда більша національність відповідно до свого географічного положення розпадалась би на кілька таких територій. Легко зрозуміти, що при признанню таким територіям широкої автономії і при присутності в кожній із них сильної партії централізаторів та об'єднунителів, така організація в Росії вела би швидше до заглади, як до розвитку недержавних національностей.

Рівночасно з працею при „Вольномъ Словѣ“, при якій якийсь час заробляв також Павлик коректорською роботою. Драгоманів заняв ся працею над виданем т. зв. політичних, т. є. історичних пісень українського народу, яких видане в науковім обробленю мало бути продовженням згаданого нами вище видання історичних пісень Антоновича й Драгоманова з р. 1874. В р. 1883 і 85 він випустив двома книжками два розділи першої часті своєї публікації, із яких перший розділ загально обговорює кінець козацтва в початках XVIII віку, а другий гетьманщину і слобідщину в р. 1709 до 1765, т. є. майже в тім самім часі. В обох сих випусках історичні екскурси та уваги автора

значно переважають пісенний матеріал. Друга частина сеї праці мала займатися подіями з другої половини XVIII віку. Драгоманів в остатніх роках свого життя в Женеві, а також іще в Софії присвятив їй багато праці, але не встиг опублікувати. В Женеві 1889 р. він для видаваного там кружком російських революціонерів часопису „Свободная Россія“ написав ще одну простору статтю п. з. „Либерализмъ и земство въ Россіи“, що була перекладена мною на польську мову і видана в „Kuryer-i Lwowski-m“ і окремою брошурою п. з. „Z dziejów liberalizmu w Rosyi“.

Остатні роки побуту Драгоманова в Женеві ставали для нього чим раз тяжшими. Реакція в Росії зробила йому неможливим публікувати там свої праці, а навіть утруднювала найзвичайнішу пересилку грошей. Женевські видання, особливо українські, заборонені не тільки в Росії, але також і в Австрії, ішли слабо і не оплачувалися зовсім. До того йому прийшла думка видати в Женеві стереотипове видання поезій Шевченка, і хоч як принадними видавалися обчислення Драгоманова що до коштів такого видання, то все таки приготування стереотипів пожерло кілька тисяч франків і фактично не було докінчене, а брак фондів спричинив те, що до їх надрукування не приступлено зовсім. З одинокою підмогою Драгоманову в його тяжкім положенню поспішив Микола Ковалевський, предложивши йому присилати що року досить значну суму за допомоги, яку він брався збирати на Україні, з тим, щоб Драгоманів занявся написанем історії української літератури. Драгоманів був змушений обставинами прийняти за допомогу, яка з рештою не доходила його так справно, як він міг того бажати, але обставини не дозволили йому зайнятися працею над істо-

рією літератури, особливо старої доби, про яку він мав скупі відомости і ще скупіші жерела. З принагідних праць, таких як стаття „Die Kosaken“ в енциклопедії Ерша і Грубера, або співробітництво з Елізе Реклю при п'ятому тому його „Géographie universelle“, в якому Драгоманів поміг йому дуже добре обробити географію України, не можна було ждати багато доходу. При тім він що раз частійше почав занепадати на здоров'я. Йому й його родині при кінці 80-их років трапився досить несподіваний вихід: його найстарша дочка Лідія вийшла заміж за молодого болгарського вченого Івана Шішманова, що прибув до Женеви як стипендіат болгарського правительства і швидко по тім дістав місце професора на першому болгарському університеті в Софії. За його впливом болгарський князь покликав також Драгоманова на катедру всесвітньої історії в Софії з річною платою 12.000 франків. Це був, здавалося, щасливий вихід, та доля позавиділа Драгоманову того значного успіху в публичному житті, бо швидко по приїзді в Софію він заболів страшною хворобою аневризми (роздуття) аорти, яка в р. 1895 звела його в могилу. Проте остатні роки його життя, що припадають на період 90-их літ, заповнені такою напруженою, різномірною і многоважною працею, що нам доведеться говорити про неї окремо в одному із дальших розділів.

XLVI. 80-ті роки в Галичині.

80-ті роки в Галичині можна назвати періодом банкрутств ідейних і матеріальних. Найперше і найсильніше збанкрутувала московська партія, якої чільні репрезентанти, починаючи з Адольфом Добрянським із угорської

Руси та Іваном Наумовичем, були в р. 1882 арестовані під ріжними закидами політичної натури, і програли, хоч і не зовсім соромно, великий політичний „процес Ольги Грабар і товаришів“¹⁾. Хоча значних політичних злочинів їм не доказано і позасуджувано їх лише за менші проступки, то про те судова розправа в цілій повноті виявила ідейне банкрутство і моральну гниль, що розвельможнилися були в тій партії. За сим ідейним банкрутством, яке потягло за собою перехід Наумовича на православ'є і еміграцію його з родиною до Росії, наступило швидко фінансове банкрутство, крах т. зв. крилошанського банку, основаного найвиднійшими капіталістами москвофільської партії буцім то для ратования селян від жидівської лихви, який одначе своєю банковою лихвою довів до маєткової руїни звиш 30.000 селянських родин і нарешті сам опинився перед недобором звиш мільона ринських.

Важним фактом, від якого почалася криза в москвофільським таборі, був приїзд до Львова в р. 1880 Адольфа Добрянського з дочкою на довший побут. Адольф Добрянський, бувший високий урядник угорської корони, потім заможний дідич угорського села Чертежа, положеного на самій границі Галичини, ще 1849 р. визначився послугами для австрійської династії, за які був іменований радником цісарського двора; рівночасно одначе познайомившися з російськими генералами та високими урядниками,

¹⁾ Виданий тодіж стенограм розправи в тім процесі, що відбулася в днях 12 червня до 30 липня 1882 р., п. з. „Стенографический отчетъ изъ судебной расправы по дѣлу Ольги Грабаръ и товарищей, обжалованныхъ о преступленіе головной зрады изъ §. 58 бук. в. карн. зак.“, се многоважний, не використаний досі як слід документ для історії галицько-руського москвофільства.

що були тоді в Угорщині проводирями російської паціфікаційної армії, зробив ся горячим прихильником Росії і добровільним агентом ідеї сполученя Угорської Руси з російською державою. Одна його дочка вийшла заміж за професора Будиловича, відомого російського славіста зі славянофільським напрямком, друга за Угросуса Грабара, який одначе перейшов у російську службу і швидко лишив її вдовою, а його син Мирослав скінчивши студії вступив також у російську урядову службу. На старості літ Адольф Добрянський задумав словом і пером ширити свою ідею єдинства Русн. В р. 1879 він опублікував у петербурській „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“ статтю „О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со временъ св. Владимира“. З початком 80-их років він почав субвенціонувати віденський тижневник „Parlamentär“, а прибувши до Львова зробив ся на якийсь час осередком москвофільського товариства, устроюючи в своїм помешканю вечерки з забавами для молодіжи і з політичними розмовами для старших. Його метою було реорганізувати москвофільську партію в Галичині для живійшої акції на користь Росії, а його син Мирослав, тоді „чиновникъ для особыхъ порученій“ при варшавській генерал-губернаторі, пробував серед галицьких москвофілів зорганізувати формальну шпійонську службу не тільки для слідження російських утікачів, званих тоді нігілістами, але також для воєнних цілей на випадок війни Росії з Австрією. Ся робота вела ся досить зручно і таємно і могла б була вести ся довгі літа, як би не нерозважний крок Наумовича, що користаючи зі спору громади Гнилички зі священником із Гнилиць, при помочи довіреного дяка гнилицького Шпондера довів громаду Гнилички

до заяви в тернопільськiм староствi, що переходить на православє. Сей факт заалармував усю публичну опiнiю в Галичинi, особливо польську. Впливовий краківський орган „Czas“ назвав Гнилички „безкровною Боснiєю“, натакаючи на недавнє повстанє Босняків проти австрiйської окупацiї. Тодi львівська полiцiя почала пильнiйше слiдити москвофiльські зiбраня, i зимою в початках 1882 р. арестувала у Львовi не тiльки Адольфа Добрянського з дочкою, але також багато видних представникiв москвофiльства, в тiм числi редакторiв „Слова“ Площанського i Маркова, а на провiнцiї арестовано Наумовича з сином Володимиром i також численних москвофiлiв у Станiславовi, Коломнi i навiть у Чернiвцях. Процес тих арестованих не викрив усеї їх роботи, якої нитки сягали занадто високо в росiйські урядовi сфери, але для москвофiльської партiї в Галичинi був тяжким ударом. Серед галицько-руської публiки вiн викликав живе хвилюванє в напрямi до народовства, i значний упадок москвофiльських кандидатiв при виборах.

Се вiдбило ся також на москвофiльській перiодичнiй пресi. Ще 1881 р., перед процесом, два головнi співробiтники „Слова“ Марков i Авдиковський виступили з редакцiї i заснували новий часопис „Проломъ“, очевидно пiд впливом Адольфа Добрянського, заповiдаючи поворот у дотеперiшнiй полiтицi галицьких москвофiлiв, що доси тихо симпатизуючи з Росiєю, раз у раз голосили свою австрiйську вiрнопiдданiсть. Новий часопис мав зробити кiнець тiй облудi, та йому довело ся вести тяжку боротьбу з прокураторiєю, що конфiскувала його числа дуже часто. Пiд натиском уряду виступила проти „Пролома“ також духовна власть, забороняючи в р. 1882 духовенству читанє i передплачуванє сеї газети. Наслiдком

сего від р. 1883 почав виходити „Новый Проломъ“ під тою самою редакцією і з тими самими труднощами; він виходив до кінця 1887 р., від р. 1888 почала під редакцією Маркова і Пелеха виходити „Червоная Русь“ як продовжене „Нового Пролома“, що перейшла в дальше десятилітє.

Загалом у москвофільській пресі 80-их років помічаємо занепад. Видавана в москвофільськїм дусі „Газета Школьна“, що почала виходити 1875 р., перестала виходити в р. 1879, а з роком 1880 почала виходити „Шкільна часопись“ під редакцією Григорія Врецьони, держана в народовськїм дусі. Москвофільськїй часопис для дітей „Ластівка“, розпочатий ще 1869 р., перестав виходити 1881 р. Видаване при „Проломі“ політичне письмо „Вѣче“ держало ся лише два роки 1881—82, а видаване при „Новомъ Проломѣ“ „Новое Вѣче“ держало ся тільки один рік 1883. В р. 1881 виходив під редакцією Ісидора Киселевського „Бескидъ, журналъ посвященный политической экономіи, земледѣлію, промышленности, торговли и финансамъ“ з додатком „Листка выигрышей“, та се виданє, при якому головним співробітником був Іван Емілянович Левицькїй, не продержало ся навіть повного року. Так само лиш три роки (1881—83) держала ся „Новость“, видавана додатком до „Слова“, а „Слово Боже“, що розпочав був видавати Наумович як додаток до „Науки“, не продержало ся й півтретя року (1879—82). В р. 1885 розпочав Венедикт Площанськїй видавати місячний додаток до „Слова“ п. з. „Прикарпатская Русь“, але сего виданя вийшли лише три числа. Крім Площанського дали тут по одній статі Петрушевич і Вінковськїй. Сама „Наука“, видавана з разу в Коломні дуже добре (1872—76), у Львові під редакцією

А. Щербана значно підупала, і по девятилітнім видаваню в р. 1886 була перенесена до Відня.

Не краще стояли й провінціальні газети, що від кінця 70-их і протягом 80-их років під впливом загального оживлення руської народності появлялися по різних містах. Найсильнішє стояла і достояла й доси основана Наумовичем у р. 1871 у Коломні „Русская Рада“, певно тому, що не вважаючи на москвофільський відтінок у мові й загальній тенденції, під впливом місцевих обставин ніколи не була партійною газетою і досить добре відповідала мало ще розвинутих політичним потребам селянського народу. Натомість інші періодики в Коломні держалися не довго. Три роки (1878—80) держала ся „Весна“, літературний часопис дуже невеликої літературної вартости. Три роки простояв „Пріятель Дѣтей“, видаваний Трембицьким (1881—83). Два роки (1881—82) виходило там „Switlo“, видаване народнім учителем Михайлом Кореневичем латинськими буквами, мабуть за польською підмогою. Більше менше чистою російською мовою видавав ся в Коломні в роках 1879—85 „Старообрядець“, одинокий тоді орган російських старообрядців, т. зв. Пилипонів, що живуть головно в селі Білобожниці на Буковині. В Станіславові, як уже згадано вище, почав 1879 р. виходити „Господарь и Промышленник“, що від 1883 р. переніс ся до Львова.

Найважливішою з тих москвофільських публікацій була все таки газета „Слово“, що закінчила своє існуванє в половині 1887 р. Видавцем підписував ся до кінця Венедикт Площанський, а відповідальними редакторами в часі його виїздів до Росії були в р. 1886 Мончаловський, а 1887 якийсь час Клемертович. Всі ті остатні річники „Слова“ визначали ся багатством кореспонденції

із різних сторін Галичини. Белетристична часть загалом була слаба, в части зичена з російських газет, за те в науковім відділі в фелетонах поміщено не мало цінних праць і дрібнійших причинків, споминків, описів та некрологів. Дуже пильним і талановитим співробітником був Яків Головацький, що помістив тут ряд статей історичних та літературних критик, із яких зазначимо особливо: „Польская ученость“ (критика на польську бібліографію Естрайхера 1881 р.), яка викликала в тім же річнику „Слова“ ще два просторі причинки. В тім же річнику „Слова“ він подав відомість про записки Василянського суперіора Костецького в Умані про уманську різню, і свої спомини про Достоевського. В р. 1886 він подав „Матеріялы къ исторіи Галичины съ 1772 года“ і статю в обороні памяти Зубрицького, а в р. 1887 між иншим „Какъ жилось русскому народу въ золотый вѣкъ цвѣтущей Польши“ і „На какомъ пространствѣ земнаго шара господствуетъ православіе и употребляется русская азбука“.

Другий визначний співробітник „Слова“ А. Петрушевич помістив у р. 1880 статю „Столѣтняя годовщина рожденія В. Копитара“, а починаючи від р. 1884 до 1886 друкував під загальним титулом „Отвѣты и вопросы“ простору розвідку, в якій ще раз трактував справу неавтентичности старочеських памяток на основі новійшої літератури, а найширше зупинив ся над питанем, де саме вмер св. Методій. Се питанє тоді в славянофільских кругах Австрії й Росії наробило багато шуму з нагоди тисячоліття від смерти Методія в р. 1885 і дало привід до всеславянського паломництва до моравського міста Велеграду, як буцім то місця, де вмер і був похоронений Методій. Славянофіли

опирали ся при тім на працях чеських учених Шафарика й Паляцкоґо, не вважаючи на досліди новііших німецьких та російських учених, які місце смерті Методія уважали непевним, або клали його на панонське місто Мосбург по правім боці Дунаю, яке колись було столицею славянських королів Прівіни та його сина Коцеля, що перші прийняли християнство, а другий із них виробив Методієви папську номінацію на панонського єпископа. Петрушевич станув також на тім становищі, що Методій умер у Коцелевій столиці, і обставив свій погляд дуже богатою літературою та ріжнородними полемічними вилазками.

Із інших співробітників „Слова“, що в 80-их роках дали в ньому важнііші праці, назовемо поперед усього Венедикта Ружицькоґо, якого праця „Славяны и Турки“ тягла ся більше як два роки (1880 — 1882), і який крім того в р. 1882 помістив тамже історичний нарис про Ірляндію. В р. 1880 „Слово“ передрукувало згадану вже статю Адольфа Добрянського про західні границі Прикарпатської Руси. В р. 1881 Теодор Білоус, тоді директор гімназії в Бохні, помістив тут простору працю „Родина князей Остроже лихъ, защитителей юго-западной Руси“.

В роках 1880 і дальших о. Тит Блонський, парох із Дори, друкував у „Словѣ“ частини „Изъ записокъ русскаго туриста“ та принагідні літературно-критичні фелетони п. з. „Литературныя записки“. В р. 1885 в ювілейнім числі „Слова“ на память двадцятьпятилітя його видавання Богдан Дідицький надрукував свої спомини „Якъ я сталъ редакторомъ Слова“ і свої спомини про Михайла Качковського. Сам редактор Площанський надрукував 1885 р. свої „Записки изъ поѣздки въ Прагу 1883 р.“.

Із змісту „Незого Пролома“ 1885 р. треба піднести простору статтю Ф. Свистуна, тоді гімназіяльного учителя в Ряшеві, п. з. „Чѣмъ есть для насъ Шевченко?“, в якій автор суперечно з дотеперішніми відзивами москвофілів про Шевченка як про неука і п'яницю, не завагався піднести національне значінє Шевченка також для москвофілів. Той сам автор помістив у тійже газеті 1886 р. дві просторі статі: „Галицкая Русь въ европейской политикѣ“ і „Споръ о Варяго-Руссахъ“ з приводу полеміки між Партицьким і Петрушевичем за Скандинавщину в старій Русі.

Деякий літературний інтерес мав також „Родимый Листокъ“, видаваний у Чернівцях від р. 1879 до 1882 о. Миколою Огоновським. Се була интересна проба погодити на буковинськїм ґрунті москвофільство з українофільством. „Родимый Листокъ“ друкував деякі твори Федьковича, Данила Млаки, опублікував навіть один вірш Маркіяна Шашкевича та пару статей Ігнатія Онишкевича руською народньою мовою, а обік того вірші та статі авторів, що намагалися писати російською мовою. Між поетами стрічаємо тут Галичанина Гушалевича та Угроруса Александра Павловича; в відділі оповідань передруковано в р. 1880 „Капитанскую дочку“ Пушкіна, а в р. 1881 одну статтю Пипіна. Між оповіданнями стрічаємо імена Галичан Василя Залозецького, В. Хиляка та йогож псевдоніми Єронім Анонім і В. Нелях, і самого редактора Миколу Огоновського. Із статей наукових найважнійші Миколи Устіяновича „Возрождение Галицкой Руси и Маркіянъ Шашкевичъ“ (1880), Онишкевича студія про Макаровського, та Амбровія Шанковського „Воспоминанія изъ недавной бывальщины“, про події в Станіславові весною 1848 р. Із Буковинців крім Ісидора Воробкевича

та Федьковича стрічаємо тут вірші й оповідання Григорія Купчанка, Омеляна Поповича та Л. Симігінювича.

В Станіславові в р. 1883 розпочав і в тім же році скінчив своє життя „Листокъ Господарскій“. В Льондоні зійшла й загасла в р. 1882 „Звѣзда“, ілюстроване письмо видаване Купчанком, якого появило ся ледво кілька чисел, разом 72 сторони. В Ярославі виходив протягом 1886 р. місячний часопис „Кирилъ и Методій“, видаваний о. Кирилом Сілецьким, мовою досить чисто народньою, без партійної закраски, але також без визначного літературного змісту.

Із усіх москвофільських публікацій, розпочатих у 80-их роках, найдовше продержав ся „Страхопудъ“. Третя серія сеї гумористично-сатиричної газети, розпочата 1880 р., простояла до 1882 під редакцією Степана Лабаша, а потім аж у 1886 р. розпочата Мончаловським нова, четверта серія, держала ся аж до смерти редактора. Найдіяльнішим співробітником „Страхопуда“, „Пролома“ і „Нового Пролома“ був Володимир Луцик, що підписував ся також псевдонімами Бодак Музика і Како Іоръ. Як додаток до „Страхопуда“ почала від р. 1887 виходити „Бесѣда“, письмо присвячене літературі, в якого перших річниках окрім нової москвофільської белетристики та перекладів поміщено також деякі твори наших старших письменників із 30-их і 40-их літ, як ось два вірші Михайла Мінчакевича, два вірші Маркіяна Шашкевича, по одному віршу Антона Могильницького та Антона Петрушевича, все в першій річнику. В річнику за 1889 р. надруковано один, мабуть апокріфічний вірш Тараса Шевченка, що починає ся словами „І дружини і піхота на Дунай ідуть“.

Із москвофільських інституцій найстарша віком, Ставропигійський Інститут, протягом 80-их років публікував що року свій „Временник“, календар з більш або менше багатим та цінним науковим змістом, переважно одначе, як на таку багату інституцію, досить убогий. Найцінніші були причинки Петрушевича, який у роках 1880—82 опублікував ряд листів молдавських господарів XVI—XVII в. до Ставропигійського Братства, в р. 1883 дав статтю „О началѣ книгопечатанія на Руси вообще, а въ городѣ Львовѣ въ особенности“, а в р. 1884 бібліографію книжок друкованих кирилицею у Львові від р. 1574—1800.

Найважнішим фактом в історії Ставропигії 80-их літ був ювілей 300-літнього існування Ставропигійського братства, що припадав на день 15 січня 1886 р. Сей день почтив інститут не тільки музикально-декламаційним вечерком, устроєним у салі Народного Дому, але також далеко поважніше археологічно-бібліографічною виставою руських літературних і річевих памяток старовини, а надто трьома публікаціями актових матеріалів, що виясняють початки Ставропигійського братства. Перша з тих публікацій п. з. „Юбилейное изданіе въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго Братства. Томъ I“, містить крім просторої передмови сеніора Інститута, проф. дра Ізидора Шараневича, а) грамоти королів і контракти братства з будівничими, б) грамоти молдавських воєвод і вельмож, видані братству, в) приватні листи різних людей до братства, г) реґести, т. є. змісти поодиноких документів. Видане друковане в форматі великого folio, на найкрасшім папері, оздоблене многими фототипічними таблицями, належить до найкоштовніших видань, на які здобула ся Південна

Русь. Що одначе його зміст, зложений досить на скоро по пляну проф. Шараневича, не вичерпав усього документального матеріалу з кінця XVI в., приступлено в дальшій пляні до видання групи документів належних до основаня братства, які вийшли в р. 1894 п. з. „*Diplomata statutaria a Patriarchis Orientalibus confraternitati Stauropigianae Leopoliensi ab a. 1586 ad a. 1593 data*“, що містить між иншим грамоти та листи патріархів константинопольських, під редакцією проф. Івана Кристиняцкого, бувшого директора гімназії в Дрогобичи. На ширшій основі оперте видане „*Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis*“, що мало обіймати корпус документів, збережених в архіві Ставропігійського Інститута, а також таких, що мали деякий звязок з братством. Перший том сеї збірки, редагований дром Володимиром Мільковичем, з його латинською передмовою, обіймає актовий матеріал від р. 1518 до р. 1600 і був виданий у Львові 1895 р.

Друга важна інституція старої партії „Галицко-русская Матица“, прославши блаженним сном від р. 1874, в яким перервало ся її видаване „Литературного Сборника“, відновила се видане аж 1885 р., головно заходом Богдана Дідицького, що в р. 1884 в часі великого краху москвофільського був спроваджений до Львова з Жовкви, щоб своєю працею, так сказати, піддержати духа партії. Сей відновлений „Литературный Сборникъ“ Матиці під редакцією Дідицького продержав ся одначе тільки два роки (1885 і 86), таї то лише перший із тих річників можна назвати справді блискучим що до богатства, різнородности та вартости поданого в нїм матеріалу. Особливо для історії національного відродження галицької Руси в 30-их і 40-их роках XIX в. сеї річник дав цінні при-

чинки в статях Якова Головацького, Богдана Дідицького, Йосифа Лозинського та Миколи Устияновича. Важним причинком для історії розвою громадського життя Русинів у другій половині XIX в. були огляди стану та історії галицько-руських товариств: Народного Дому, окремо його бібліотеки, Галицько-руської Матиці і окремо змісту її „Сборників“, Русської Ради і Общества русских дам, а нарешті Товариства „Просвіти“ і Рольничо кредитного заведенія. Петрушевич дав до сего річника дві статі: „Бывшая Радовецкая епископія на Буковинѣ“ і „О каменномъ истуканѣ Хорса-Дажбога, открытомъ въ руслѣ рѣки Збруча въ 1851 р.“. Шараневич, тоді сеніор Ставропігійського Інститута, дав також дві статі, а власне: „Указанія въ писанныхъ источникахъ, а особливо въ документахъ и актахъ до археологическихъ изслѣдованій Львова и Галича“, а друга: „Археологическіи предметы, открытіи на мѣстѣ старокняжого города Галича“.

В р. 1886 вийшли тільки два випуски „Литературного Сборника“ Матиці, а найважнішою появою в ній було доконане Петрушевичем видане „Слова о полку Игоревѣ“, де текст розділено на вірші. Руководячи ся очевидно самим слухом Петрушевич розділив текст на такі короткі вірші, що відповідають властиво тільки віршовим стопам. Обіцяного наукового мотивованя свого видання він не дав.

В дальших трьох роках „Сборникъ“ Матиці був заповнений майже виключно працями Петрушевича. В р. 1887 випав ювілей його 50-літньої літературно-наукової діяльності. З тої нагоди опубліковано в „Сборнику“ першу його не друковану доси наукову розвідку про найстарші славянські переклади Біблії, написану латинською мовою, а надто чотири уступі

з його „Лингвистическо-историческихъ изслѣ-
дованій“, а починаючи роком 1889 пішли два
томи „Сводной галицко-русской лѣтопи“, з яких
один містив матеріал від р. 1772—1800, а другий
доповнення до XVIII в.

Перед тим, в ряди-годи перериваючи свій
сон, Матиця публікувала окремими брошурами
праці двох своїх членів, Антона Петрушевича й
Івана Гушалевича, дуже не однакової вартости.
Вр. 1882 Петрушевич опублікував коштом Матиці
„Краткое историческое извѣстіе о введеніи
христіанства въ Прикарпатскихъ странахъ во
времена св. Кирилла и Меодія, тыхже учени-
ками и проповѣдниками“. Окремим відтиском
із сеї брошури вийшла її третя частина п. з.
„Краткое историческое извѣстіе о времени вве-
денія христіанства въ Галичской Руси, осо-
бенноже объ учрежденіи святительскихъ сто-
лицъ въ Галичѣ и Львовѣ и о святителяхъ
сидѣвшихъ на упомянутыхъ столицахъ“. Ся
праця може найліпша з усіх праць Петруше-
вича, подає старанно зібраний матеріал із
першорядних чеських і польських жерел та
новіших праць спеціалістів, що саяк чн так
доторкають початків христіанства в Чехії та
Польщі. На жаль і тут, як і скрізь у своїх пи-
саннях, автор виявляє брак історичної методи,
особливо там, де з твердого ґрунту жерельних
свідочств виходить на поле етимологічних ком-
бінацій. І так прим. зовсім наївним можна
назвати його трактуванє імени найстаршого
польського короля Земовита (Ziemowit), яке
він на підставі німецьких жерел пише „Семо-
вит“ і толкує зовсім довільно „семейний“ чи
„семянистий чоловік“, забуваючи, що польські
історики сего короля виразно називають Земо-
витом, і що в німецькім язичі початкове с пе-
ред голосною читає ся як з (Satz, Seele, Süden),

а се ім'я в такім разі треба вважати зложеним із пнів „земь“ (земля) і „вит“ (відси „витязь“), що означає витязя, володаря землі, і дуже добре годить ся з цитованим у Петрушевича пророцтвом Методія, що охрещений польський король зробить ся паном многих земель.

Накладом „Галицко-рускої Матиці“ вийшла надто 1883 р. „Гальшка Острожская княжна, историческая повѣсть изъ XVI вѣка“ и „Козацкая выправа въ Молдавію подъ Свирговскимъ, украинскимъ гетманомъ въ XVI вѣцѣ“. Двѣ историческіи повѣсти, стихотворенія П. Гушалевича“, а в р. 1884 тим же накладом ще дві його поеми „Бранка, повѣсть изъ 1834 до 1845 г.“ і „Иванъ Подкова, повѣсть изъ XVII ст.“, ся остатня досить слаба віршована перерібка польського оповідання дра Ролле (Antoni J.) п. з. „Iwan Pidkowa“. В часописі „Галицкій Сіонъ“ 1881 р. Гушалевич опублікував „Стихъ въ память торжества св. Кирила и Методія, празднованного въ Римѣ 5 липця 1881 р.“. Сей вірш окремою відбиткою був тоді ж опублікований у Львові з додатком латинського перекладу, доконаного дром Іваном Бартошевським.

Третя і найбогатша руська інституція москвофільської партії „Народный Домъ“ довгі літа стояла заперта для зовнішнього світа, обмежуючи тісно число своїх членів і не даючи ніякого знаку свого життя, крім річних, досить шабляонових „Отчетовъ“. Аж від 1883 р. вона почала видавати маленький часопис „Вѣстникъ Народного Дома“, що виходив по одному аркушу раз на місяць, і крім офіціальних звісток про внутрішнє діловодство інституції, від самого початку містив статі одного лише Петрушевича, а власне в першім році „Археологическія находки близь города Галича“, в другім крім про-

довження сеї статі окрему статю „О городъ Галичъ за Луквою“, в третім окрім продовження сеї статі надто „Короткое описаніе старинныхъ предметовъ открытыхъ на залуковскихъ поляхъ близъ города Галича“, в четвертім окрім продовження статі про Галич за Луквою ще „Извѣстіе о древнѣйшемъ греческомъ письменномъ памятникѣ изъ IV или III ст. передъ рожд. Хр. находящемся въ монастырской церкви въ Драгомирнѣ близъ города Сучавы“; в р. 1887 крім продовження статі про Галич за Луквою ще дві менші статі „О предградіи Галича за рѣкою Днѣстромъ“ і „О мнимой старинной картѣ Царствъ Галицкаго и Владимірскаго“. В річнику 1888 крім продовження статі про передмістє Галича за Днѣстром поміщено доповнення і поправки до статі „Археологическія находки близъ города Галича“, а в окремо пагінованім додатку до річника 1889 „Археологическо-историческое разсужденіе о пачаткахъ города Львова“. В оцінку тих праць годі мені тут вдавати ся. Здаєть ся, своїм власним накладом видав Петрушевич 1881 р. свою простору працю „Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича, теперь костелъ св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшомъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтія“. Ся праця звернула на себе увагу ріжних людей і була мабуть першим товчком до розкопок в околицях Галича на більший розмір, особливо там, де й доси вже трапляли ся принагідні нахідки.

Найрухливійшою на полі видавництва москвофільською інституцією в 80-их роках було „Общество имени Качковского“, яке тоді в своїх „Изданіяхъ“ опублікувало ряд книжок важних

для практичного життя селянства, як ось: Дмитра Вінцовського „Порадникъ въ справахъ войсковыхъ“, і „Порадникъ въ справахъ писарскихъ“, обі 1880 р.: Ігнатія Гальки „О правахъ и повинностяхъ въ громадѣ“ в двох частях, обі 1881 р.: Євгенія Згарського „Історія Галицкои Руси отъ р. 1015—1093“ і в тім же році Ігнатія Гальки „О нашихъ школьныхъ дѣлахъ“ всі три р. 1883; Богдана Дідицького дуже основно оброблений житєпис Антонія Добрянського 1881 р., його ж „Русская лѣтопись для русскаго народа въ Галичинѣ ростолкована“ в двох виданнях 1885 р., і того ж року його „Історія Руси отъ 1340 до 1885 на основанію лѣтописей ростолкована“. Того ж року осївши у Львові, Дідицький окрім сих дав іще три книжечки для „Ізданій“ Общества Качковскаго, що всі три дотикали тодішніх виборів послів до Ради державної.

В тіснім звязку з кризою в москвофільській партії стояла також дуже важна криза, яку в початку 80-их років пережила уніятська церков у Галичині. Заява громади Гнилицьок, що переходить на православє, викликала подвоєні заходи римської курії до більшого олатинненя унії. Се знайшло вираз у постанові римської курії віддати в руки Єзуїтів реформу василіянського ордена. Процес Ольги Грабар і товаришів викликав ще одну несподівану пригоду, а власне те, що митрополіт Йосиф Сембратович, якого москвофільські сімпатії були досить живі, мусів зрезігнувати зі своєї митрополічої столиці, а в дальшій наступстві сего осїсти в Римі, де пробував аж до смерті. Митрополітом після нього став його братанок Сильвестер.

Важним причинком до златинненя і евентуального ополяченя галицьких Русинів мали

бути два духовні інтернати, засновані католицькими духовними орденами на галицько-руській землі, а власне інтернат Змартвихстанців, польського патріотичного і ярко католицького ордена у Львові, та інтернат Єзуїтів у Хиріві. Майже рівночасно з тим другим інтернатом, а властиво троха вчаснійше від нього, Єзуїти завели в поблизькій Добромилі свій новіціят для Василіян, у якім мала виховувати ся нова генерація т. зв. реформованих Василіян у строго католицькій душі. На чолі львівського інтернату Змартвихстанців, що тішив ся повною симпатією галицько-польської маґнатурії і за її впливом зараз на початку свого істнованя одержав із краєвих фондів річну субвенцію в сумі 10.000 ринських, станув Валеріян Калінка, Краковянин родом, колись у 50-их роках емігрант, видавець парижських „Wiadomości polskich“, визначний польський публіцист і історик. Ліберальний що до руської народности, він бажав зробити львівський інтернат розплодником освічених Русинів, перенятих католицьким духом, а особливо безженних священників. На чолі добромильського новіціяту для Василіян станув Єзуїт кс. Яцковський.

Хирівський єзуїтський інтернат по кільколітніх слабих пробах заховати польсько-руський характер, переіменив ся на чисто польську школу для шляхотських і маґнатських синів, які тут, під доглядом отців Єзуїтів, не потребували посполітувати ся з плебеями в публичних школах. Сьогодні можна сказати, що всі три ті інституції, засновані в значній частині руськими грішми для олатинщення і ополячення галицьких Русинів, не осягнули своєї мети, бо й інтернат Змартвихстанців у Львові швидко по смерті Калінки майже зовсім стратив руський характер, а єзуїтський новіціят у Добромилі видав ряд

мужів, що, не вважаючи на свій щирий католицизм, не тільки не затратили почуття своєї національності, але поробили ся завзятими народовцями, як о. Філяс, тепер ігумен василіянського монастиря у Львові, і о. Ортинський, тепер єпископ північно-американської Руси, який в обороні церковних прав тої Русі не завагав ся стати опором проти заряджень римської курії.

Ся криза в галицько-руській церкві відбула ся також по троха в тій часті галицько-руської преси, що більш або менше безпосередно стояла на услугах церкви й церковної єрархії. Видаваний у Львові вже десятій рік „Рускій Сіонъ“ по авансованю Сильвестра Сембратовича на архідіякона ведений під редакцією Александра Бачинського, ректора львівської духовної семінарії, помістив 1880 р. в числі 20 статю „Записки Римлянина“, в якій острими словами скритиковано не тільки ведене руської духовної семінарії у Львові, але також посередню всю єрархію. Розсерджений сею статтю митрополіт Йосиф Сембратович суспендував А. Бачинського зі становища ректора і о. Малиняка, автора статі, зі становища настоятеля духовної семінарії, завісив видаване „Руского Сіона“ і поручив канонікови дру ІІ. Мільницькому видаване нового церковного орґана п. з. „Галицькій Сіонъ“. Сей орґан виходив одначе тільки два роки, а з початком р. 1883 о. Александер Бачинський був привернений на місце ректора духовної семінарії, відновлено „Рускій Сіонъ“ і зорґанізовано редакцію, до якої належали Пелеш, Торонський, Галька, Теодор Пюрко, тоді ректор духовної семінарії у Відні аж до її розв'язання, і Александер Стефанович.

Політичні справи, до яких у 80-их роках чим раз діяльнійше почала мішати ся руська

єпархія, викликали потребу для неї мати крім чисто церковного також більше світський орган у формі політичної газети. І ось за почином митрополіта від 1 марта 1885 р. почала виходити газета „Миръ“, три рази на тиждень під редакцією о. дра Йосифа Комарницького. Ся газета не визначила себе нічим особливим і в р. 1887 перестала виходити, не дотягнувши до кінця року.

Як „Миръ“ з кожного погляду був блідий і безбарвний, так за те двонедільник для справ церковних, політичних, суспільних і літературних, видаваний священником, виходцем із холмської єпархії, Лукою Бобровичем у Львові п. з. „Русь“, був аж надто яркий, острий у словах і задористий у полеміці, явно провокуючи всіх, кого можна було провокувати. О. Бобрович виявив із себе в повні тип войовничого латинського ксьондза в роді Поляка кс. Стояловського, і воював сміло цілий 1886 рік, поки добився доброї парафії в самому Львові, по чім зараз, з початком 1887 р. звинув свою редакцію і покинув письменське ремесло.

Із московфільської белетристики протягом 80-их літ не появило ся ніщо таке, що переходило би міру середнього таланту. Із річних, виданих окремими книжками, зазначу лише три. В р. 1881 вийшла збірка поезій Гушалевича п. з. „Галицькі отголосы“, в якій окрім ліричної поезії, в значній мірі партійно-політичної і дуже низькопробної, містить ся епічна поема „Панцизняки“, основана на суспільних відносинах галицько-руського народа перед р. 1848. Ті відносини, хоч Гушалевич у своїх молодих літах мав можливість придивити ся їм своїми очима, не скристалізували ся в його поемі так ясно й вірно, щоб їх образ міг робити справді поетичне вражінє.

В р. 1882, в 10-ті роковини засновання студентського товариства „Академічеській кружокъ“ се товариство видало своїм накладом три томи оповідань Володимира Хиляка п. з. „Повѣсти и рассказы Іеронима Анонима“. В р. 1887 ввійшов четвертий том тої збірки тим самим накладом, попереджений портретом і біографічним нарисом автора, який написав Іван Омелянович Левицький. Біограф дуже високо ставить вартість оповідань Хиляка, називаючи їх „преlestними произведеніями“ і додаючи, що вони від першої своєї появи в фелетонах „Слова“ 1872 р. „читались на расхватъ“, при чім кождий читач „чувствовався ободреннымъ“. Поява збірного видання оповідань Хиляка викликала окрему статтю російського критика Пипіна в „Вѣстникѣ Европы“, в якій сей учений признав авторови не малий белетристичний талант і добру обсервацію народнього життя, а висловив тільки сумніви що до мови, яка не може вважати ся ані галицько-руською ані російською. Перший том містить лиш одну повість „Шибеничний верхъ“, другий чотири оповідання: „Русская доля“, „Послѣдній изъ рода“, „Влеченіе сердець“ і „Лихо на свѣтѣ“, третій пять оповідань: „Польскій патріотъ“, „Смерть и жена отъ Бога“, „Повѣсть въ пору“, „Супружество и четыре факультеты“ і „Великій перекинчикъ въ маломъ размѣрѣ“. В четвертім томі поміщено шість оповідань: „Мой бл. п. дякъ“, „Рыбы“, „Почтовый рожокъ“, „Клара Миличъ Тургенева“, „Упрямы старики“ і „Кусникъ жизни людской“. Нарешті в „Бесѣдѣ“ 1888 р. було поміщене оповідане „По совѣту врача“, а 1889 „Не только жену, но и тещу выбирай“.

Між оповіданнями Хиляка головне місце займає простора повість „Шибеничний верхъ“, основана на лемківській народній традиції про-

гостюванє барських конфедератів у лемківських горах у роках 1768 до 1772. Ся повість, з разу друкована в фелєтонах „Слова“ 1877—78 р., була швидко потім перекладена також на російську мову під куріозним титулом „Шибенический брегъ“ і надрукована в часописі „Славянскій Міръ“. Авторowi вправді не можна відмовити таланту і деякої знайомости народнього життя та народньої мови, яку він декуди вживає в розмовах селян, але все таки ані композиція повісти, ані характеристика дїєвих осіб, ані в загалі письменська техніка не стоять на висоті того часу, коли писала ся повість. Найцікавійша в ній вставлена в оповіданє записка о. Щавінського, пароха Ізб, писана коло 1766 р., про його пожитє з жінкою кальвіністкою та її наверненє перед смертю на греко-католицьке віроісповіданє. Записка містить дуже інтересний психологічний проблем, тай сама фігура о. Щавінського, змальована автором, містить у своїй характеристиці проблеми далеко глибші від тих, які зумів розвинути автор. З менших оповідань деякі мають характер гумористичний, але й тут авторowi звичайно не стає того поетичного такту, щоб відрізнити правдивий комізм від карикатури. До сеї збірки не війшли гумористичні фелєтони, писані під псевдонімом „Я сам“, друковані в „Слові“ протягом 70-их і 80-их років.

У 80-их роках виступив на літературне поле Петро Полянський, видавши в Липську накладом Вольфганга Гергарда два томи своїх оповідань п. з. „Карпатскіи новелли“. Кожний томик містить по три оповіданя, а власне перший: „Карпатскій гончарь“, „Странный гробовый духъ“ і „Партизантъ“, а другий: „Неизгладимый“, „Лѣсный кобольдъ“ і „Мармарошскій свать“. Того самого року надруковане

було у фльорентійськїм журналі „Rivista contemporanea“ його оповіданє „Moldavesca“, з руського рукопису на італійську мову перекладене Софією де Губернатіс Безобразовою. І сему авторови не можна відмовити таланту, тільки що в повнім противенстві до застарілої літературної техніки Еронїма Анонїма, він старає ся бути модерністом, пише короткими, уриваними реченнями з претенсією на дотеп в смаку віденських буршів, а про Карпати. їх місцевости і жильців виявляє просто фантастичну незнайомість, мішаючи презабавно лемківщину, мадярщину і румунщину при характеристиці прим. гуцульського села. Додам до того, що герої його оповідань звичайно якісь міжнародні манекени без означеного характеру, національності і професії, тільки з претенсією на європеїзм.

Здаєть ся, відчуваючи брак власної бетристички, а може по троха під впливом ідеї Драгоманова про потребу знайомити Галичан з творами російського письменства, розпочав Квінтїліян Лужницький (він у половині 70-их років був моїм товаришем у „Академічєскім Кружку“) видаванє „Библиотеки русских писателей“, подаючи тексти в орігіналі і додаючи при кінці кожного томїка словничок менше відомих у Галичині російських слів. На першій раз пішов „Вій“ Гоголя, далі його „Ссрочинская ярмарка“, „Страшная месть“, „Тарасъ Бульба“, а в дальших нумерах Тургєнєва „Ася“ і „Кляра Милчъ“, Пушкина „Капитанская дочка“ і „Вибір поезій“, Лєрмонтова „Герой нашего времени“. Се виданє перестало виходити 1885 р., закінчивши ся одинацятим томиком. Його продовженє п. з. „Русская Библиотека“ почав 1887 р. видавати Іван Пєлєх, пускаючи в тім році Гоголя „Ночь передъ Рождествомъ“, а 1888 р. „Мертвыя души“. Се видавництво виходить

і доси і опублікувало довгий ряд творів різних російських белетристів.

Партія народовців була в 80-их роках, можна сказати, на дорібку. Доси її політичне значінє було дуже мале. Основанє „Дѣла“, якого редактором з разу не смів підписати себе його ініціатор Володимир Барвінський, але висунено зовсім безбарвного і майже забутого народовця, львівського міщанина Михайла Косака, що колись у роках 1860—61 видав два річники календаря п. з. „Львовянинъ“, а в р. 1867 дуже цінний з огляду на зібраний у нїм історичний матеріал „Шематизмъ провинціи чина св. Василя В. въ Галиціи“, у перве втягло партію в течію щоденної політичної боротьби, а скликанє заходом В. Барвінського в тім же 1880 р., в сотні роковини смерти ці-Йосифа II перше руське народнє віче у Львові, не вважаючи на диверсію, яку зробив тут народовцям Наумович, все таки освоїло по троха народню масу з народовецькими поглядами та проводирями, так що вже вибори до Союму краєвого в р. 1883 впровадили де кого з них, головно Романчука, до Краєвого Союму. Друге велике віче, скликанє до Львова в 1883 р., мало вже зовсім народовецький характер, не вважаючи на те, що й тут виступали численні бесідники з москвофільського табору. Третє віче, скликанє до Львова для протесту проти віддання василіянської реформи Єзуїтам, було менше численне і не так важне головно тому, що справа була вже пересуджена і протест не міг мати ніякого практичного значіння. Важним здобутком народовецької праці протягом 80-их років треба вважати те, що в тім десятилітї деякі народовецькі послї, а головно знов Романчук, вїйшли до Ради державної у Відні, а при

виборах до Союму краювого 1889 р. перший раз перейшли переважно народовецькі кандидати.

Той зріст свого політичного значіння народовецька партія завдячує головно зростови своєї преси протягом 80-их років. Ще з кінцем р. 1879 Юліян Романчук розпочав видавати з разу двотижнєве, а потім щотижнєве письмо для народа „Батьківщина“, а з початком 1880 р. спромогла ся львівська українофільська громада, за почином Володимира Барвінського, на видаванє політичної газети „Діло“, з разу два, потім три, а далі шість раз на тиждень, з виїмком свят. „Батьківщина“ видавана з разу дуже добре, робила величезне вражінє на селян, головно завдяки великій масі кореспонденцій, переважно писаних самими селянами, які мали тут нагоду підносити найрізноморідніші свої місцеві кривди та потреби. З інтелігентних співробітників згадаю лише Антона Дольницького та Михайла Дорундяка, обох юристів, що в різних річниках газети подавали популярні поученя про різні юридичні справи, які доторкали близько селянського життя. І так Дольницький під псевдонімами Харко Таран або Х. Нарат помістив у річнику 1880 р. статю „Податок ґрунтовий і новелі о нїм“, в річнику 1881 р. „Про вивлащенє під желізниці“, „Про реклямації податку ґрунтового“ і „Такса військова“, а в р. 1882 „Податок від кас позичкових і оплати від них“ і другу статю „Про вивлащенє під желізниці“. Мих. Дорундяк, потім адвокат у Борщеві, помістив у річнику 1886 р. поученє „Про ліцітацію селянських ґрунтів і як їй зараджувати“. В р. 1889 співробітником „Батьківщини“ якийсь час був Михайло Павлик, що помістив тут свій переклад новелі Бернзона Беряштерна „Арне“.

Як літературно-науковий, популярний додаток до „Батьківщини“ 1886 р. виходило щомісячне письмо „Додатокъ до Батьківщини“, видаване заходом молоді кнївської студентської громади, головню за почином і заходами Олени Доброграєвої, тоді слухачки кнївських університетських курсів для жінок, пізнійше якийсь час народньої вчительки, яка по короткій службі передчасно померла в Ментоні. В тім „Додатку“, головню її заходами, поміщено деякі недруковані доси твори Михайла Максимовича (три віршовані псалми), три байки Івана Нечуя-Левицького, популярний огляд „Про наше руско-українське письменство“, популярні історичні нариси „Запороська спілка“ і „Січове товариство, його впорядкування і побит“, та публіцистичні статі: „Чого треба сільській школі?“, „Сільський схід на Україні і його права“, „Волостний схід“ і загальніший огляд „Що робить ся на Україні“. Ся коротка бібліографічна згадка нехай буде памятою многонадійної і дуже цирої людини, що в тяжких для України часах здобула ся на таку діяльність, про яку не подумали люди з більшими засобами і впливами.

„Дѣло“ звертало ся більше до інтелігенції, головню до духовенства, пильно заступаючи його не лише церковні, але також, і то головню горожанські та громадські інтереси, не занедбуючи при тім інших інтелігентних і народніх, сільських і міських верстов.

Перший річник, фактично редактований Володимиром Барвінським, який писав у нїм найважнійші вступні статі, підписували як відповідальні редактори зразу Михайло Косак, а від ч. 48 до 100 Маркил Желехівський. Окрім безіменно друкованих статей Барвінського взначають ся в тім річнику дві просторі статі

Степана Качали, які можна назвати програмовими, а власне „Правнополітичне становище Русинів“ (ч. 5, 6, 10, 11) і „Австрія, Німеччина і Росія, погляд на положення політичне“ (ч. 17 до 23). В фелетонах того річника була поміщена повість Володимира Барвінського „Безталанне сватанє“, повість Дікенса „Святий вечір“ в перекладі Євгена Олесницького, а в науковім відділі між иншим три статі Юліяна Целевича: „Дещо про Скит Манявський і устне переданє про його знесенє Йосифом II“, „Історичний причинок до нашої мартирології і рицарської слави“ та „Росія і Китай і де-що про Кульджу“. Навязуючи до другої статі Целевича написав Стефан Коцюба „Дальший причинок до історії нашої мартирології“. З підписом В. П. надрукована була стаття „Про іконостас із Скита Манявського в місті Богородчани“, а безіменно статі „Зелений Єрін“ (Ірляндія) і „Чи було в Польщі невільничє підданство?“ З підписом Онисим помістив Володимир Навроцький у тім річнику огляд русько-польських відносин у Галичині п. з. „Za wolność naszą i waszą“, а в фелетоні статтю „Огнева сторожа“, в якій подав пробу національного гимну для галицьких Русинів на взір популярної церковної пісні „Пречистая Діво, мати руського краю“.

Другий річник підписував уже Володимир Барвінський, хоча як видавець, невідомо чому, усе ще фігурував Михайло Косак. Із важнійших політичних статей другого річника зазначу уваги Степана Качали „По вічу“, що тягли ся через 7 чисел, далі його статтю „Чехи і Русини“ і статтю про пекуче питанє „Чи примиренє партій у нас можливе?“ З підписом Подолянин помістив у тім річнику Александер Барвінський статтю „Наші народні хиби і потреби“ і простору розвідку „Реформа народних шкіл“, що тягла

ся через 17 чисел. З підписом Оп (Оянисм) помістив Володимир Навроцький простору статтю „Подвійна крейдка, студія над податком ґрунтовим“, а з приводу полеміки, яку повела проти сеї статі польська преса, додав репліку п. з. „Герої подвійної крейдки“. З нагоди обіцяних Поляками концесій для Русинів він написав статтю п. з. „Щедрість польська“, а з нагоди виданої за границею брошури „La Pologne et les Habsbourg“ написав їдку замітку про претенсії Поляків на відбудоване Польщі під управою монарха з габсбурьського роду на основі т. зв. секундогенітури. Дуже гарну студію, мабуть на основі якоїсь заграничної праці, дав Григорій Цеглинський п. з. „Американська конкуренція“. З приводу засновання інтернату Змартвихвстанців у Львові написав Степан Качала статтю „О що ходить, чи о скріплене Унії, чи о знищенє Руси?“

Третій річник підписували як видавці знов Володимир Барвінський і Михайло Косак лише до п'ятого числа, по чім Косак виступив і видавцем став сам Володимир Барвінський. Відповідальним редактором весь рік був Володимир Барвінський з виїмком двох літніх місяців, у яких він мусів виїхати на ліченє до Карльсбаду і в яких його (ч. 60—77) заступав Антін Горбачевський. Із поміщених у тім річнику політичних статей важна особливо стаття В. Барвінського „Задачі руської інтелігенції на Україні“ та його ж статі „Панславизм австрійських Славян“ і „Політика шовінізму“. Степан Качала в сьому році забрав голос тільки два рази з приводу наміреного переходу селян із Гниличок на православє. Тут поміщена була також моя стаття „Галицька індемнізація“, написана на основі польської безіменної статі „Sumy galicyjskie“, опублікованої в додатку до краківської

газети „Reforma“ і також окремою брошурою. В відділі науковім та літературнім Олександр Барвінський дав короткий „Огляд словесної праці австрійських Русинів за рік 1881“, Володимир Барвінський згадані вже статі „Памяти наилучшего друга“ (Володимира Навроцького), „Незамічена повість з українського життя“ та критичний розбір драми Омеляна Огоновського „Федько Острожський“. Юліян Целевич дав статтю „Про Олексу Довбушука, його попередників і наступників“. Здається, Корнилові Заклинському належить стаття „Йосиф Годермарський, іменованій; єпископ мункацький, і пляни Петра Великого що до північної Угорщини“, а Ярославу Романчукови стаття „Болгарія і угорський Русин Юрій Венелін“, обі надруковані безіменно.

В р. 1883 Володимир Барвінський підписував тільки 8 перших чисел, а по його смерті видавцем і відповідальним редактором став Антін Горбачевський. Із важнійших статей друкованих у тім річнику зазначу тут Александра Барвінського „Огляд суспільної праці Русинів австрійських в р. 1882“ і „Організація суспільної праці Русинів“, обі підписані псевдонімом Олег. Із моїх статей назву тут „Давні матеріали до оцінення нових заходів коло польсько-руської угоди з р. 1848“ та „Дальші прояви ргасу *organiźnej*“, із статей Володимира Коцовського „Ключ розуміння“, „І ми братя Славяне“ та „Організація наших народних сил“. Не зайвим буде тут зазначити, що бесіда Василя Нагірного про економічні справи Галичини, виголошена на другім всенароднім вічу у Львові, була мою роботою. У відділі науково-літературнім треба зазначити праці Андрійчука „Де що про Львів перед сто роками і про триразовий приїзд Йосифа II. до того міста“, Йосифа Барвінського

„Юрій Давічич“ некрольоґ із сербських жерел, Олега (Ал. Барвінського) „Огляд словесної праці австрійських Русинів в р. 1882“ і його ж „Огляд словесної праці українських Русинів в р. 1882“; Михайла Подолинського „Правописний рух в Європі“ та його ж „Наші праці на полі шкільництва“; Коцовського „Переговори царя Івана IV. Грозного з цісарем Максиміліяном II. дотично Польщі, Литви і Руси“, та Ізидора Шараневича „Про розкопи руїн Галича“ і його ж „Споминки з побуту в Празі відпоручників галицьких Русинів з нагоди відкриття чеського театру“.

В р. 1884 на чолі редакції стояв Антін Горбачевський до ч. 25, а опісля видавцем і редактором став Іван Белей. Із праць науково-літературних, поміщених у тім річнику, зазначу хіба розвідку Михайла Зубрицького „Образ „Царство і пекло в мшанецькій церкві“, Олександра Кониського оцінку книжки Петрова „Очерки історії укр. літератури XIX ст.“, з численними доповненнями, видану під псевдонімом Кость Одовець, та розвідку Михайла Подолинського „Чистість язика“.

В річнику 1885 зазначу статтю Олександра Барвінського „Про упадок нашого хліборобства і спосіб його піддвиження“, його ж „На Україні, споминки і вражіння з подорожі“, О. Кониського „Микола Костомаров, мої згадки про него і його листи“, Івана Нечуя „В Карпатах“, і Ярослава Окуневського „Чорногора і Чорногорці, подорожні споминки“. У відділі белетристики тут був поміщений перший твір Михайла Грушевського „Бех-аль Джугур“ під псевдонімом Михайло Заволока.

В р. 1886 у відділі науковім варто зазначити статтю Андрійчука „Клопоты міста Львова з кагалом жидівським в половині XVII в. і погром

Жидів у Львові 1664 р.“; В. з С. „Згадки із студентського життя в Пряшові на Уграх“, Івана Нечуя „Дреготин та Остріг, померші українські городи, замітки з дороги“; О. Кониського біографічна замітка про Михайла Максимовича; Ом. Партицького „Переїздом через Молдавію“ та „З Одеси до Акерману“, подорожні замітки, і розвідку про „Слово о полку Ігоревѣ“, а нарешті оповідане Приблуди „Не увіриш, аж змириш, замітки галицько-руського школяра з його мандрівки за щастем в Росії“.

Із змісту річника 1887 зазначу три оповідання Кониського „Казенний млинець“, „Конокрад Іван Дранка“ і „Не люби двох“, далі статтю Александра Барвінського „Пів століття народної рускої літератури в Галичині“, дуже цікаву статтю Б. п. в. Д. „Єзуїти в Добромилі“, матеріял до історії реформи Василян; В. з С. „Згадки із студентського життя в Кошицях на Уграх“, Степана Качали „Конституція 3-го мая 1791“, Ом. Партицького записки „Вечер на одеськім лимані“, „Між українськими переселенцями“ і „Образки з Одеси“ та простору статтю „Скандинавщина в давній Русі“; Целевича „Три судові розправи перед 150 роками“ та безіменну статтю „Кілька дат з історії руської духовної семінарії у Львові і Відні“.

Із змісту „Діла“ 1888 р. зазначу важніші праці: Н. Вахнянина „Археологічна вистава інститута Ставропігійського“, В. з С. „Згадки із семінарського життя у Львові“ і його-ж „Хроніка духовної семінарії Львівської від 1783 до 1888 р.“; Драгана (Ярослава Романчука) „Гадки з подорожи по північній Болгарії“, „Рух науковий в Болгарії“, „Хід до монастиря Архангела і на Шишманів град“; Омеляна Калитовського „Проба організації галицьких Жидів за Марії Тереси і Йосифа II.“; О. Кониського

„Шляхта на Україні“; Евгена Олесницького три просторі юридичні студії: „Примусова асекурація“, „Нові робітничі закони в Австрії“ і „Право пропінації в Галичині“ та його ж статю „Володимир Навроцький, його значінє і заслуги“. Омелян Партицький дав до сего річника дві просторі студії „Волхви-чародії в давній Русі“ і „В справі правописній“; Микола Січинський працю „Новеля дорогова з р. 1885“; Олексій Торонський дві праці „Іужицько-сербський нарід“ і „Спори о правопису Русинів і у Румунів“; А. Уманський статю „Роля шляхти в історії польській“; Корнило Устіянович два спомини „В Римі і Неаполї“ і „З подорожі до Риму“ та статю „Де-що о нашій живописи церковній“. Юліян Целевич дав статю „Ще дещо про Олексу Довбушука і його наслідників“ і другу „Староста і полянецький каштелян Андрій Гжи-мала Яблоновський, після автобіографії“. Нарешті др. Андрій Чайківський присвятив простору студію темі „Причини зубожілости наших селян і міщан через судівництво“.

Зі змісту „Діла“ р. 1889 зазначу дві просторі статі Н. Вахнянина „Die Heimat der Szlachciscen“ і „Географічні і статистичні вісти про королівство галицько-володимирське з р. 1783“ та його розвідку „Туреччина в язиці руським“. В. з С. подав „Згадки з семінарського життя в Перемишлі“, а Андрій Качала споминки „Кілька днів в дорозі“. Омелян Партицький надрукував тут свою остатню велику працю „Велика славянська держава перед двома тисячами літ“, а в шістьох остатніх числах того річника була поміщена моя розвідка „Наші (церковні) коляди“. Нарешті Іван Югик подав коротку звістку „Про Русинів в южній Угорщині“, а Олексій Торонський досить просто-

рий „Причинок до житєписи о. Томи Полянського“.

Щоб задоволити потребу читання у інтелігентної публіки, почала редакція „Дѣла“ з роком 1881 видавати в додатку „Бібліотеку найзнаменитшихъ повѣстей“, у якій протягом десятиліття опубліковано 34 томів, до чого треба додати нумерований том мого перекладу „Мертвих душ“ Гоголя. В першій десятиліттю вибір тих „найзнаменитших“ повістей був зовсім не особливий. Обік таких цінних річий, як Дікенсові „Новорічні дзвони“, дуже старанно перекладені Іваном Белеєм, і його ж „Два міста“, Бальзака „Батько Горіо“, перекладений Михайлом Подолінським, Алексія Толстого „Князь Серебряний“, перекладений М. Павликом, та „Фромон молодий і Ріслер старший“ Альфонса Доде, перекладений А. Борковським, друковано переважно дуже слабі твори другорядних письменників в роді німецького Раймунда, французьких Фейє (Feuillet) і Оне (Ohnet) або шведського Дядька Адама, тай то звичайно в дуже лихих перекладах, у яких попадали ся такі мовні куріози, як „почта нова“ для передання німецького „Hiobspost“ — сумна відомість, або „тигровий кіт“ для передання німецького Tigerkatze — тигриця. Навіть так скрупулятному перекладачеві, як Борковський, трапила ся така немила річ, що сам титул повісти Оне „Le Maître des forges“ — властитель гамарні — переклав Бог зна яким способом словами „Великий Лім“. Та про те в усякім разі „Бібліотека Дѣла“ була поважною пробою дати руській публіці лектуру перекладаних повістей, а довгенький ряд тих повістей, виданих протягом десятиліття, являєть ся показним вкладом у галицько-руське письменство 80-их років.

Головним літературно-науковим органом, зразу одного чоловіка, Омеляна Партицького, а пізнійше протягом майже цілих 15 літ усеї соборної Русі-України була „Зоря“, видавана у Львові від р. 1880. З початку, в першій році свого існування „Зоря“ робила вражіння органа не тільки майже виключно галицького (із українського письменства тільки й усього було в першій річнику, що передруки п'ятих віршів Руданського і одного Шевченка та по одному оповіданню Мордовця, Омельковича та Стороженка), але навіть у значній мірі компромісового між народовцями й москвофілами, із яких тут поміщено вірші Гушалеви́ча, Маркова, Миколи Устияновича і дві прозові статі Ісидора Шараневича.

З галицьких письменників крім старших — Ільницького, Козановича, Маркіяна Шашкевича, Івана Омеляновича Левицького та Н. Вахнянина — тут у перше виступають з численними поезіями й оповіданнями Іляріон Грабович та Володимир Масляк, у яких сам редактор додає великі літературні сили. Грабович дав у першій річнику крім численних віршів також два оповідання, із яких найважливішим треба признати історичну повість „Марта Борецька“, що однак не була його оригінальним твором, а тільки перерібною. В зв'язку з тою перерібною стояла також його стаття „Коротка історія Новгорода“. Ані Іляріон Грабович, ані Володимир Масляк у дальшій своїй літературній діяльності не справили надії на їх літературні таланти і не здужали підняти ся вище понад свої перші проби, з якими виступили в 1880 р. Спеціальну увагу в тім річнику присвячено українській народній поетці Марусі Чурай, про яку Василь Лукич (Володимир Левицький) дав статтю-оперту на російській статі А. Шкляревського.

і як зразок її творчості подано пісню „Заспівали козаченьки“. У відділі матеріалів для історії нашого письменства звернено особливу увагу на видаву тоді А. Н. Поповим у Москві „Переписку Погодина зі славянськими ученими“, в якій важне місце займали також Галичани. Із тої книжки важнійше подали Іван Ем. Левицький (про С. Шеховича та Вагилевича) та Ом. Партицький (про Дениса Зубрицького). Як новелісти виступають тут у перше Данило Лепкий, що визначився пізнійше довгим рядом дрібних статей про різні предмети народніх вірувань, звичаїв та обрядів, яких вартість одначе задля їх неметодичного збирання і майже ніякого наукового підготовання автора дуже не висока. Другий новик, що в першій річнику „Зорі“ виступив у перше на літературне поле, був Лев Сапогівський (recte Васильович), який помістив тут два невеличкі оповідання і одну критичну статтю, а в дальшій році дав ще два оповідання, в тім числі найліпше п. з. „Марійка“. Васильович мав незаперечений, своєрідний талант, але доля не дала йому розвинути ся: арестований безпідставно в р. 1877, він утратив посаду народнього вчителя в Сапогові, і не добивши ся потім ніякого дохідного місця вмер молодю 1882 р.

В „Зорі“ 1880 р. виступив також з першою науковою працею Корнело Заклинський, що тут протягом дальших літ опублікував досить довгий ряд історичних праць, по частині оригінальних („Рускі літописи і літописці XVII ст.“, „Літопись Хмельницка“, „Зносини цісаря Рудольфа II. з козаками“, а в справозданю академічної гімназії у Львові за р. 1883 „Зносини козаків зі Шведами і з князем Юрієм Ракочим“), по частині перерібок чужих статей („Київські вїйти пани Ходики“ В. Антоновича, „Павло-

Полуботок“ М. Костомарова, „Судьба і значіне Київ“ В. Антоновича, „Про весільні руські пісні“ Боровиковського). І сему молодому вченому, що був учеником львівського професора історії Ліске, доля поскупила віку і не дала йому в повні розвинути його вроджений талант.

По троха компромісовий характер має ще також і другий річник „Зорі“, в яким знаходимо один вірш визначного москвофіла Ореста Авдицького, одно оповіданє та одну статю о. Олексія Торонського, що тоді не крив ся зі своїми москвофільськими сімпатіями. На поле белетристики виступає тут у перше Константин Бобикевич з досить просторим оповіданєм „Клопотн скінченого академіка“. В р. 1882 він помістив у „Зорі“ друге своє оповіданє „На обзори нах“. На жаль, і сей автор умер передчасно (1884 р.), не розвинувши як слід своїх здібностей.

З р. 1883 я зробив ся головним співробітником „Зорі“, помістивши тут свою повість „Захар Беркут“, яку редактор Ом. Партицький наділив розписаною ним премією в сумі 100 ринських. Крім того я помістив тут ряд віршів, два менші оповідання, простору статю про Тургенєва і другу більшу працю „Жіноча неволя в руських піснях народних“, що була видана також окремою брошурою в повнійшій текстї, ніж се було можливо в „Зорі“, та ряд дрібніших критичних заміток, а надто студію „Потопа світа“, основу на виданій тоді праці віденського вченого Едварда Зіца (Suess) п. з. „Die Sintflut“. Разом зо мною приступив до співробітництва в „Зорі“ Володимир Коцовський. Тут же у перше в 1883 р. появили ся перші поезії Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко), а з Українців прихилила ся одна тільки Олена

Пчілка, приславши для „Зорі“ два вірші. Поміщене в тім річнику ніби оповідане Нечуя-Левицького „Воздвиженський і Дашкович“, було вняте самим редактором із повісти „Хмари“, що появилася тоді в Києві. В тім річнику „Зорі“ її редактор Омелян Партицький розпочав ряд праць із обсягу нашої літературної та історичної старовини, які мали бути головним ділом його життя, але чи то задля поспіху, з яким були писані, чи задля недовстачі критичної методи зробилися більш ученими фантазіями, ніж дійсними науковими дослідками. В „Зорі“ 1883 р. він помістив дві праці: „Темні місця в Слова о полку Игоревѣ“ і як довершенє її висновків розвідку „Хто був автор Слова о полку Игоревѣ?“. Обі ці розвідки вийшли також окремою книжкою, за якою в дальшій році наступила книжка „Слово о полку Игоревім“, текст з перекладом і з поясненєм староруских правил акцентових і ритмічних“. Партицький станув тут на зовсім хибній основі, що ціле „Слово о полку Игоревѣ“ написане ямбами, і замість ділити поему на вірші, він подав скрізь наголоси над словами, які відповідали ямбовому ритмови, але аж надто часто зовсім не відповідали дійсному наголосови слів.

В р. 1884 участь Українців у „Зорі“ робить ся вже більша. Крім Олени Пчілки тут містить свої перші вірші Леся Українка, появляються Борис Грінченко під псевдонімом Перекотиполе та В. Чайченко, і Кониський під псевдонімом Перебендя. В тім році появилося в „Зорі“ також перше і мабуть найкраще оповідане Наталії Кобринської „Задля кусника хліба“. Із наукових праць важніші були моя „Польське повстанє в Галичині 1846 р.“ та студійка „Останки первісного світогляду в ру-

ських і польських загадках народних“, Партицького „Староруський акцент і ритміка Слова о полку Игоревѣ“, без більшої наукової вартості, та В. Чайченка „Джон Браун, перший борець за визвол американських невольників“. Більшої повісти не було, а в ряді дрібних оповідань визначалися Антона Могильницького „Конігуа о. Жегаловича“, перекладена мною з німецького листу Могильницького, та три белетристичні уривки з посмертних паперів Володимира Навроцького.

В р. 1885 в „Зорі“ у перше появляються вірші двох молодих Українців, тоді товаришів, студентів київського університета, що пізніше пішли дуже різними дорогами, а власне Володимира Самійленка, що виступив тут з двома віршами, і Костя Арабажіна, що виступив тут під псевдонімом К. Не—я, псевдонімом, що зробився фатальним символом його дальшої кар'єри. Олександр Кониський крім дрібнійших причинків дав до сего річника „Зорі“ просторе оповідане „В гостях добре, а дома краще“, підписане псевдонімом Дрозд, а основане на фактах пам'ятної еміграції одної частини галицько-руського духовенства до Росії. Як белетрист виступає тут у перше Григорій Цеглинський з двома оповіданнями і одним гумористичним монодрамом, а київський учений Орест Левицький подав тут одиноку свою по українськи писану працю „Про шлюб на Руси-Україні в XVI до XVII століття“ під псевдонімом Левко Маячанець. Інтересна з многих поглядів була стаття Льва Вітошинського „Антошко Ревізорчук“, основана на споминах про відомого опришка, якого польський письменник Корженєвський зробив героєм найліпшої своєї драми „Каграссеу Górale“, популярної також на руській сцені

в перекладі Миколи Устияновича п. з. „Верховинці“.

Під кінець 1885 р. Омелян Партицький зложив редакцію „Зорі“, передавши се письмо на власність Товариства імени Шевченка. З рамени Товариства редактором був якийсь час др. Омелян Калитовський, а потім Олександр Борковський. Фактично одначе редакцію провадив я. Моїми заходами в тім році „Зоря“ обогатила ся цінними матеріялами з України, в тім числі просторою повістю Свидницького „Люборадські“, що була окрасою того річника, далі просторою збіркою недрукованих доси співомовок Руданського, яких рукопис я одержав від П. Житецького. Моїми заходами написані були для „Зорі“ в тім році статя Франтішка Ржегоржа про Сватоплюка Чеха, Ізидора Бернфельда статя „Жидівська література гебрейська і жаргонова“, та цінні, хоч дрібні причинки Антоновича до біографії Свидницького та Олельковича, Бориса Познанського до біографії Свидницького та Руданського і його дуже гарна статя „Весна в українськїм селі“. Моїм заходом дав для „Зорі“ Владислав Федорович декілька своїх афоризмів, Іван Волосянський цінну статю „Дещо про цех кушнірський у Старім Місті“, панна К. Бурачинська народню пісню і прозове оповіданє про Грдлічку та Юріштана: невідомий із Петербурга прислав на мої руки вірш Некрасова на смерть Шевченка, один львівський Поляк передав для „Зорі“ недрукований вірш Каспра Ценглевича, а студент Яворський віршу з 1848 р. про Стадіона; на мої руки прислано також із Одеси п'яту пісню Одисеї в перекладі Ніщинського, а о. Іван Озаркевич передав свою віршовану байку „Пес і вовк“. На мої руки переданий був також Житецьким для „Зорі“ вірш Кон-

євстаїя Думитрашка „Чуприна і борода“: через мене дістав ся також для „Зорі“ переклад прегарного оповідання Короленка „Ліс шумить“, доконаний Масловим-Стокозом. У „Зорі“ 1886 р. пильним співробітником був Володимир Коцовський, який опублікував тут крім двох своїх віршів простору працю „Маркіян Шашкевич, кілька слів о його значеню“, а також одну недруковану проповідь, один недрукований, а другий друкований у 30-их роках окремо вірш Шашкевича, і простору бібліографічну відомість про польський вірш „Wieniec z serc żywciliwych“, зложений на честь діда Шашкевича, о. Р. Авдиковського. Він дав також причинки до біографій Вагилевича, Верещинського та Йосифа Левицького разом з передруком його першої вірші „Домоболіє проклятихъ“. В. Підманастирський дав з приводу опублікованої мною вірші Келестина Скоморівського причинок до його біографії. Даніло Лепкий дав причинок до біографії Володимира Навроцького, Одесит (М. Комаров) цінний причинок до біографії Руданського з доданем його листів, а Михайло Зубрицький причинок до біографії Снігурського та до історії руської літератури XVIII в. Причинок до біографії Свидницького дав також Я. Черниговець, а з моїх паперів подано причинки до біографій Йосифа Левицького, Северина Шеховича, до історії 1848 р., до історії руської літератури XVIII в., до біографій Шевченка та Бодяняського. Із ширших моїх праць у тім річнику опубліковано статтю про Йосифа Богдана Залеського, про Осипа Юрія Федьковича і про жидівського реформатора Мозеса Мендельзона. В тім річнику виступили у перве на літературне поле Алексій Бобикевич з одним віршом, Осип Маковей з трьома поезіями, і Кирило Студинський з працею „Дідів-

ська жебрацька мова“, підписаною псевдонімом Кость Вікторин. У відділі поезій заступлено було в сьому річнику 28 імен поетів, у тім числі із Українців Кониський, Пчілка, Самійленко, Ніщинський, Руданський, Омельченко, Тарасенко та Чайченко, а з Галичан крім названих уже мене та Коцовського Єронім Калитовський, Володимир Масляк, Юлія Шнайдер, та Буковинці Данило Млака і Федькович. У відділі оповідань, крім згаданої вже повісти „Люборадські“, надруковано просторе оповіданє Олени Пчілки „Світло добра і любови“ та її ж оповіданє „Чад“, одно слабше оповіданє Кобринської, одно не то оповіданє, не то фелетон Борковського п. з. „На село“, два спомини Василя Ільницького з подій 1848 р., по одному оригінальному оповіданю мойому, Ісаєвича, Чайченка та Цеглинського, два оповідання Кониського, два переклади мої і по одному В. Савича та В. Чайченка, обох із Альфонса Доде, М. Комаря із „Поезій в Прозі“ Тургєнєва, та згаданий уже переклад Маслова-Стокоза із Короленка. В науковім відділі крім згаданих уже праць були поміщені Ілії Кокорудза „О становищі жєнщини в стариннім законодательстві руськїм“, Николаїчика „З другого кінця, короткий огляд Сїверської України“ під псевдонімом Р. і Н., дра Омеляна Калитовського розбір праці Юліяна Целевича „Історія Скиту Манявського“, Юліяна Целевича „Пригода після нападу татарського в 1676“, Олександра Борковського „О хібах в нашій письменній мові“ і нарешті найважнійша, що тягла ся цілий рік у всіх 24 нумерах, „Коротка історія літератури рускої“ Омеляна Огоновського. Се був справді короткий, переважно бібліографічний огляд нашого старого письменства аж до часів Котляревського, з просторим одначе історіософічним

вступом, що в початку 1887 р. вийшов окремою відбиткою як перший том „Історії рускої літератури“. Як бачимо, зміст „Зорі“ 1886 р. був надзвичайно багатий і різномірний, мене одначе, що причинився до сего найбільше, зустріла зовсім несподівана відставка за поміщення одного вірша Руданського і одної рецензії Б. Вільхівського (Грінченка), в яких народовецька су-перредакція добачила „неморальність“. Швидко по тім в р. 1887 мене спіткала така сама відставка із редакції „Діла“ і то — сміху варто — за нотку з некорисною опінією про Володимира Барвінського, написану Павликом у його польській статі, друкованій в „Kuryerze Lwow-skim“. Се змусило мене шукати заробітка між Поляками, серед котрих я ще від 1879 р. виробив собі деяку повагу, друкуючи оповідання та статі в польських часописах „Tydzień“, „Przegląd Tygodniowy“, „Prasa“, а далі „Prawda“ в Варшаві та „Краї“ у Петербурзі. В червні і липні 1887 р., опинившись без заробітка серед Русинів, я пробув у Тернополі як кореспондент устроєної там, головнo заходом Владислава Федоровича етнографічної вистави на честь приїзду архикнязя Рудольфа до Галичини, і в тім часі, протягом майже двох місяців помістив багато безіменних кореспонденцій та дописок у галицько-польських часописах „Czas“ і „Reforma“ в Кракові, „Gazeta Narodowa“, „Dziennik Polski“, „Gazeta Lwowska“ і „Kuryer Lwowski“ у Львові, за які зрештою не дістав ніякого гонорара.

Лінія, зазначена роком 1886 у „Зорі“, продовжає ся і в дальших роках. В р. 1887 вона виходила під редакцією Григорія Цеглинського, який у ній, крім декількох рецензій та одного оповідання надрукував свою найліпшу комедію „Шляхта Ходачкова“. Із поетів виступає тут

у перше Галичанин Михайло Бачинський і Українець Сергій Павленко (Шелухин). З дотеперішніх співробітників стрічаємо Олексія Бобикевича, В. Коцовського, Данила Млаку, В. Масляка, О. Кониського, В. Чайченка: зі старшої генерації галицьких поетів дав Остап Левицький: два віршовані переклади і надруковано один вірш Миколи Устияновича: зі старших Українців подано чотири вірші Якова Щоголева, з молодших по одному З. В. Петруся, В. І. Полтавця, Івана Тарасенка, Федора Устенка, Уманця, К. Ухача-Охоровича, один Я. Чернигівця, один Явір-Федоренка і два В. Чайченка. Леся Українка дала переклад частини Міцкевичевого „Конрада Валленрода“. З Буковинців заступлені Ізидор Воробкевич та Юрій Федькович. У відділі оповідань виступає у перше Олександр Катрекко з двома оповіданнями: „На панському обіді“ і „Чумацьке лихо“, та Красюченко з оповіданєм „Чотири вечери, образки з життя народного учителя“. З моїх оповідань тут поміщено тільки одно „Яць Зелепуга“, перекладене мною з польського, рівночасно друкованого в „Kuryer-i Lwowski-m“. Надто дав Олександр Кониський три оповідання, а по одному Д. Ленкий, Лесько і Д. Млака. Понад се були чотири переклади з Тургенєва, Брет-Гарта і Шміт-Вайсенфельса.

В честь 50-их роковин видання „Русалки Дністрової“ видано, головню за старанєм Коцовського, подвійне ювілейне число 21 — 22, в яким поміщено простору статю Коцовського „Огляд національної праці галицьких Русинів“, Омеляна Огоновського „Маркіян Шашкевич, його життя і діяльність“, Н. Вахнянина „Деякі дані о перекладі Слова о полку Ігоревім М. Шашкевича“, Костя Лучаківського „Доля Русалки Дністрової“, редактора Цеглинського

„Отець і син, Маркіян і Володимир Шашкевичі“ і Юліяна Целевича „Нічний напад на дім Маркіянового діда о. Романа Авдиківського в Підлісся“. Се ювілейне число справді було найкрасшою пам'яткою тих роковин і приносить честь його редакції. Протягом цілого річника крім згаданого подвійного ювілейного числа йшла даліше Огоновського „Історія літератури рускои“, новий період, оброблений автором головню біографічною метою з поділом письменників на поетів, повістярів та драматургів і вчених. Ся праця тягла ся і в дальших річниках „Зорі“ аж до смерті автора, який остатньої групи не встиг докінчити. Ся праця Огоновського, видавана рік за роком також окремими томами, має важне значінє, особливо задля зібраного в ній, інколи з перших жерел, біографічного матеріалу, але розросла ся над міру через те, що автор силкував ся подавати зміст кожного важнішого твору, а також голоси посторонньої критики про нього, і на рещті свій власний, по змозі мотивований осуд. Основною хибю сеї праці треба вважати її методу, яка з горн виключає можливість дати повний образ чи то цілої історії письменства, чи то хоч би розвою самої поезії, самого повістярства, самої науки, бо все те при біографічній методі та естетичнім ґрупованю біографій розриває ся на ріжні особи і на ріжні часи.

В тім самім річнику „Зорі“ Омелян Огоновський опублікував свою п'ятиактову трагедію „Гальшка Острожська“, що була також виставлена на сцені і може вважати ся найліпшим драматичним твором сего автора.

В науковій часті „Зорі“ 1887 р. зазначимо ще статі Б. Вільхівського „Забутий писатель Михайло Макаровський“, Кониського „Олєксан-

дер Чужбинський“, кріптоніма Д. Х. „Місто Добрилів“, Кокорудза „О власности і її нарушеню в стариннім законодавстві руським“, Бориса Познанського „Чумаки“, Івана Нечуя „В концертї“, Костя Одовця (Кониського) „Освіта на західно-південній Україні“ та „Просвітний поступ галицької Руси в послідне десятилітє“, дра О. Лебедовича простору популярну статтю „О бактеріях“, Г. Цеглинського „Руський театр“, дра Ст. Смаль-Стоцкого споминку про ювілей Ізидора Воробкевича, та чотири статі з обсягу галицько-руської етнографії Данила Лепкого. Кость Вікторин (К. Студинський) подав „Народну думу, записану з уст лірника у Львові“, яку одначе треба вважати досить наївним фальсифікатом.

Річник 1888 далеко біднійший змістом, бо обтяжений двома працями, яким у кождім числі прийшло ся давати багато місця. Се були „Історія літератури“ Огоновського, та повість Івана Левицького „Старосвітські батюшки і матушки“. До сего треба додати ще трагедію Шіллера „Орлеанська Діва“ в перекладі Евгена Горницького, що тягла ся також мало що не цілий річник. Із поетів тут чиступають у перве Галичани Орест Дубенський, Юліян Рожанковський, Кирило Студинський та О. Філяретів, із яких ані один не здобув собі пізнійше видного місця на полі руської поезії. В відділі белетристичної прози визначає ся сего року З. Петрусь, що дав три оповідання з сільського життя і один водевіль „На досвітках“, та Українець Іван Спілка, що дав також три оповідання з народного життя. Сергій Павленко дав два переклади російських новель Короленка й Мачтета, Ольга Левицька переклад російського оповідання Леонтієва, а кріптонім Ф. Ст. переклад казки Щедрина „Коняка“. По одному короткому опо-

віданю дали українські криптоніми Г-ко „Одна хвилинка“, О. Я. „Смерть Хруща“ і Н. Е. Шукай „З ранку до ночі“. В науковім відділі того річника найважніші причинки Катерини Балашівної про Олександра Шишацького-Ілїча, Кониського про Анатолія Свидницького, Тита Реваковича про Осипа Федьковича і Остапа Ніжанковського „Памяти Дениса Леонтовича“. Омелян Огоновський опублікував прислану йому для його „Історії літератури“ автобіографію Олени Пчілки, а Ярослав Романчук, емігрувавши до Болгарії, прислав відтам гарну студію „Любен Каравелов, найзнаменитіший болгарський писатель і его епоха“. Цінні матеріяли подав Михайло Зубрицький п. з. „Михайло Максимович і Денис Зубрицький“ і „Письмо о Ломницького з Кромержа 1848 р.“. Цінним причинком до історії „руської трійці“ треба вважати опубліковані тут „Протоколи (семінарської влади) списані з Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем і Яковом Головацьким 1837 р.“. Більше рефератами, як оригінальними працями треба назвати статі Олександра Борковського „Вук Стефанович Караджіч“ і дра К. Лучаковського „Дубровчанин Іван Гундуліч, сербсько-хорватський поет XVII в.“, з приводу його ювілея, і „О Байроні і байронізмі“. Дуже пересолоною в оцінці треба вважати статю Григорія Цеглинського про Осипа Федьковича.

В р. 1889 наступила зміна в редакції „Зорі“: редактор О. Борковський був зі Львова перенесений до Дрогобича на директора тамошньої гімназії, а замість нього з числом 17 редакцію обняв Петро Скобельський. Участь Українців у „Зорі“ робить ся чим раз більша. У відділі поезій стрічаємо обік відомих досі нові імена, в тім числі з Галичан Ганина Буцманюка та Омеляна Мурашку, а з Українців

Володимира Александрова, Евгена Жарка, Івана Калічку, М. Кононенка, Василя Маслов-Стокоза і М. Старицького. Особливо численні поетичні причинки дали Сергій Павленко, Леся Українка та Василь Чайченко. Із поетичної спадщини Федьковича тут у перше надруковано поему „Новобранчик“ із копії, достарченої мною. Олена Пчілка дала між иншим віршовану пробу перекладу частини Овідієвих Метаморфоз п. з. „Кипарис“. У відділі повістей і оповідань виступає тут у перше Кость Арабажін під кріптонімом Не—я з оповіданєм „Житє — сон“, та з трьома перекладами, з яких один із Льва Толстого, другий із Гю де Мопасана, а третій із Григорія Мачтета. Того ж Мачтета більше оповідань „Біла панна“ дав у перекладі з російського сам редактор Борковський. У перше виступає тут М. Обачний (Михайло Косач, брат Лесі Українки) з оповіданєм „Різдво під Хрестом Полудневим“ і з перекладом Короленкового оповідання „В великодну ніч“. Так само у перше виступають тут Вячеслав Потапенко з нарисом „Чубатий“, Марія Максименкова з нарисом „Орися“, і М. Сіромаха з оповіданєм „Пригородне село“. З Галичан виступає тут у перше Василь Щурат, тоді ще гімназіяльний ученик, з перекладом французького оповідання Октава Мірбо „Щастю на стрічу“, Українка Олеся Зірка (сестра Лесі Українки) з перекладом одної із „Поезій в прозі“ Тургенєва п. з. „Горобець“ і Буковинка Євгенія Ярошинська з прозовою байкою „В городі“.

В науковім відділі того річника варто зазначити простору студію Омеляна Калитовського про Стефана Качалу, статтю Петра Скобельського про археологічно-бібліографічну виставу Ставропигійського Інститута, Івана Матієва „Образки з Африки“, Костя Лучаківського

реферат із статі Еміля Дюрана про Шевченка, друкованої в „Revue des deux Mondes“, Івана Кузьова „Житє-бутє, звичаї і обичаї гірського народу в Дидьові“, Бориса Познанського „Вихід на заробітки з України“ та С. Н. Ісаєвича некролюг Андрія Козачковського. Рефератами та перекладами статей, друкованих у „Кіевской Старинѣ“ та „Газетѣ Гатцука“, О. Борковський та кріптонім Т. О. подали причинки до біографії Шевченка, а Михайло Зубрицький опублікував цікаві записки із Служебника, друкованого в р. 1765.

В р. 1890 з числом 17 редакція „Зорі“ від Петра Скобельського, зі Львова перенесеного до Бродів, перейшла під редакцію Василя Тисовського. Се був одначе тільки відповідальний редактор, бо дійсним редактором від самого початку того року зробив ся Василь Лукич (Володимир Левицький), що протягом свого девятилітнього редакторства зробив „Зорю“ дійсним органом усеї Руси-України, багатим на найріжнорідніші літературні інформації, рецензії, бібліографічні та персональні звістки. Живучи в Станіславові як нотаріяльний кандидат він розвинув широку кореспонденцію з письменниками Галичини, Буковини та України, скрізь стягаючи співробітників або хоч би таких кореспондентів, що могли достарчати йому потрібних відомостей. В „Зорі“ 1890 р. появляють ся в поетичнім відділі вірші Леоніда Глібова, П. Куліша, Івана Манжури та знавих нам уже З. Петруся, В. Самійленка, В. Чайченка, Олени Пчілки та Лесі Українки, а з нових Українців П. Паїсича, А. Бобенка і Цезаря Білиловського. Із Галичан являють ся нові Т. Боднаришин та В. Д. Ріленко. У відділі оповідань Іван Левицький дав свою простору повість „Над Чорним морем“, якою після циклу

історично-побутових повістей („Кайдашева сім'я“, „Микола Джеря“, „Бурлачка“ та „Старосвітські батьки і матушки“) розпочав цикл оповідань із життя сучасної інтелігенції, навіяних сильно дидактичною або полемічною тенденцією. В цьому річнику „Зорі“ виступив у перше також А. Кримський зі своїм оповіданем „Історія одної подорожі“ і А. Бобенко з оповіданем „Богата кутя“. Із Галичан тут у перше стрічаємо Павла Кирчова з оповіданем „Туркавки“. Я дав до того річника чотири нариси, що були вишивками з моєї недрукованої повісти „Не спитавши броду, не лїзь у воду“ і мали окремі титулики: „На лонї природи“, „Гава і Вовкун“, „Борис Граб“ і „Геній“, а надто оповідане з тюремного життя п. з. „До світла“.

При „Зорі“, поки вона була під редакцією Партицького, в р. 1884—86 виходила „Бібліотека Зорі“, якої вийшло 11 томів. В тім числі були: передрук моєї повісти „Boa Constrictor“, два писання Василя Ільницького „З різних країв і народів“ та „Море і його чудеса“, три комедії Григорія Цеглинського „На добродійні цілі“, „Тато на заручинах“ і „Соколики“, два томи поезій Шевченка в виборі Партицького, його ж видане писань Антона Могильницького, його ж видане тексту „Слова о полку Игоревѣ“ з перекладом і поясненнями, та Омеляна Калитовського збірка „Матеріяли до рускої літератури апокріфічної“, взята з одного рукопису бібліотеки Оссолінських. Се остатнє видане, роблене похапцем, не вичерпуючи всего рукопису, вкорочуючи текст і не подаючи нічого про характер і значінє опублікованих текстів, не має ніякої наукової вартости. Дуже не велику літературну вартість мають усі три комедії Цеглинського. Видане писань Могильницького, dokonane Партицьким, вийшло не повне, а видане „Слова

о полку Игоревъ“ задля самовільних доповнень тексту, викликаних теорією автора про розмір сеї поеми, має хіба вартість наукового куріоза.

В роках 1884—86 виходила також окремими книжочками на взір німецької бібліотеки Рекляма „Русько-українська бібліотека“, видавана Євгеном Олесницьким. Тої „Бібліотеки“ вийшло 14 томиків, у яких поміщено переважно передруки відомих уже творів Нечуя Левицького („Запорозжці“ і „В Карпатах“, се остатнє передрук із „Дѣла“), В. Барвінського („Сонні мари молодого питомця“), оповідання Стороженка, Мордовця і відомі доси поетичні твори Руданського, а також повість Свидницького „Любоградські“, передрук із „Зорі“, та мої „Галицькі образки“, передруки із „Правди“ та „Зорі“. Новостями були тільки три книжечки: „Лихий день“, одноактівка Григорія Цеглинського, „Prima vera“, збірка поезій Юлії Шнайдер, і „Юрій Горovenko, хроніка з смутного часу“ Олександра Кониського під псевдонімом Красюченка. Поезії Юлії Шнайдер, опубліковані в тій „Бібліотеці“, виявили дуже гарний талант; від них справді віяло неначе запахом весни. Натомість повість Красюченка, не вважаючи на деякі гарні уступи, в цілости задля фальшивої тенденції робила прикре вражіє.

Не мале значінє обік тих чотирьох періодичних часописів народовецького табору мало також гумористично-сатиричне письмо „Зеркало“, якого повстанє належить завдячити починови Корнила Устїяновича, що у двох перших річниках показав себе не тільки не злим гумористом, але також добрим ілюстратором. Се письмо, розпочате 1882 р., перейшло протягом 80-их літ чотири фази розвою. В роках 1882—3 його провадив Корнило Устїянович,

що майже сам достарчав до кожного номеру ілюстрацій та гумористично-сатиричних заміток. Між співробітниками були В. Масляк, В. Коцовський і я. З важніших віршованих творів першого річника зазначу Коцовського „Клеветникам“ і мою сатиру „Воронізація“. В другім річнику зазначу вірш Коцовського „Ми такої прості чорні хлопці“ та мій вірш на смерть Володимира Навроцького. В половині 1883 р. Устіянович перестав видавати „Зеркало“, а від першого липня почало під його ж редакцією виходити „Нове Зеркало“ в зміненім форматі; по шести числах „Нового Зеркала“ задля виїзду Устіяновича зі Львова редакцію обняв Василь Нагірний, який підписував шість номерів 1883 і дев'ять номерів 1884 р.; решту до кінця того року як відповідальний редактор підписував др. Кость Левицький, а в р. 1885 весь рік відповідав за редакцію Євген Олесницький. Найпильнішими співробітниками „Нового Зеркала“ були Володимир Масляк та Іляріон Грабович; перший звичайно підписував ся Вуйцьо Влодзьо, а другий Квасний. Протягом 1884 р. я крім інших віршованих та прозових причинків провадив у „Новім Зеркалі“ віршовану гумористично-сатиричну „Сучасну літопись“. Пізнавши ся ще 1881 р. в домі Володислава Федоровича в Вікні з Корнилом Устіяновичем, я сходив ся з ним не раз також у Львові; зазначу тут для пам'яті, що деякі з його ілюстрацій в „Зеркалі“ і „Новім Зеркалі“ піддані були мною, як прим. ілюстрація до популярного тоді польського оклику „grasa organizna nad ludem“: на середині рисунка стоїть руський селянин, з одного боку один Поляк здіймає з нього сорочку, а з другого боку другий накладає йому на голову конфедератку. Моїм концептом був також рисунок із загадковим

підписом, немов на відкопаній старинній плиті. Нарисовано залізничний поїзд з написом на льокомотиві: „Postupus“; проти льокомотиви упирають ся лобами два бугаї з підписами на черевах: Андраші і Бісмарк, а на переді два руські селяни; під рисунком підпис латинськими буквами: „Nise. mene. nespi. nit. tota. parato. tu paru“, що треба було відчитати: „Ні, Семене, не спинить тота пара тоту пару“. В р. 1886 Олесницький перемінив „Нове Зеркало“ знов на „Зеркало“, та видавав його без більшої части давнійших співробітників тільки до вересня. Нарешті третє „Зеркало“ з головним співробітництвом Володимира Масляка та невідомих мені досить численних співробітників почав видавати в р. 1889 Володимир Левицький (не Лукич). Масляк підписував ся тут псевдонімом Залуквич, а під псевдонімом Олекса Мотиль писав віршами й прозою священник Олекса Здерковський, у яким мабуть за клопотами священничого стану занідів дуже замітний гумористичний талант.

Осторонь від усіх народовецьких періодичних публікацій 80-их років стоїть „Денниця, письмо літературно-наукове“, видаване Іваном Верхратським у Станіславові 1880 р. Не вважаючи на те, що зміст часопису світить ся досить численними підписами ніби ріжних авторів, весь річник крім чотирьох віршів Іляріона Грабовича, п'яťох віршів Данила Млаки та триактової опери кріптоніма Т. III. (Ізидора Мидловського) п. з. „Нещасна любов“, містить самі тільки вірші, оповідання та статі, оригінальні та переклади самого редактора Івана Верхратського, друковані під ріжними псевдонімами та кріптонімами. Всі вірші, між якими стрічаємо також переклад чудової поеми Словацького „В Швайцарії“, визначають ся браком

поетичного чуття й таланту, та неприродною, мішаною, а при етимологічним правописі ще більше незугарною мовою. Такими самими прикметами визначають ся також прозові оповідання, оригінальні й перекладані. В науковій частині „Денницї“ найцінніші в усякім разі природописні статі автора, а найменше вартні його уваги „Про взаємини руского язика і народної літератури“, подіктовані в переважній частині особистою злобою та затратою почуття живої народньої мови.

Із руських просвітних інституцій народо-вещького табору найважнішою треба вважати „Просвіту“, яка протягом 80-их років стояла незмінно під проводом професора Омеляна Огоновського. У виданнях того Товариства вийшла в роках 1879—80 популярна „Історія Руси“ Олександра Барвінського в трьох частих і популярна праця Йосифа Барвінського „Паша, душа в господарстві“. В р. 1881 окрім календаря, справоздання та на борзї склевної Володимиром Шухевичем читаночки „для малих і старих“ п. з. „Веснянка“ не вийшло нічого. В р. 1882 знов тільки оба Барвінські ратують гонор „Просвіти“. Олександр Барвінський крім четвертої частини „Історії Руси“ дає першу частину популярної перерібки англійської книги Самуїла Смайльса „Self help“ п. з. „Поміч власна“, а Йосиф Барвінський популярну працю „Рогата худоба“. Зрештою крім календаря видано тільки, і то кирилицею, популярний переповід життя св. Пантелеймона, dokonаний головою товариства, проф. О. Огоновським, із якого галицький простолюдин міг вичитати, що в випадках хвороби ліпше вдати ся до шептухи або знахоря, що лічать самими словами, ніж до лікаря.

В р. 1883 крім календаря „Просвіта“ видала знов лиш три книжечки, із яких одну, про жите Веняміна Франкліна, написав Олександр Барвінський, сим разом під псевдонімом Подолянин, друга „Про гроші і скарби“ (популярне вияснене економічної теорії грошей) написана була мною, а третя „Про живоплоти“ д. Негребецьким.

В р. 1884 крім календаря вийшли знов лиш три книжечки, а власне пята часть „Історії Руси“ Олександра Барвінського, популярне оповідане про відкритє Америки, написане о. Кирилом Селецьким, і переклад оповідання Льва Толстого „Чим люди живі?“ зладжений В. Чайченком.

В р. 1885 знов оба Барвінські ратують гонор „Просвіти“: Олександр дає „Літопис суспільної роботи і сили Русинів австрійських“, а Йосиф дві книжечки, а власне „Дрібна птиця господарська“ і „Жите святого Евстахія“ — добір в усякім разі відповіднійший для народнього читаня, як жите св. Пантелеймона. Надто Роман Заклинський подав книжечку „Про напади татарські“ з доданєм тексту думи про втеку трьох братів із Азова.

В р. 1886 Олександр Барвінський подав популярну книжечку „Ставропігійське братство Успенське у Львові, його заснованє, діяльність і значіне церковно - народне“, Антія Глодзинський книжечку „Про хованє свиний“, Олександр Кониський „Історію України за часів Петра Великого і Катерини II“, Омелян Огоновський популярну книжечку „Маркіян Шашкевич, його жите і письма“, а передруком із українського виданя подано популярну книжку О. Степовика „Оповіданя про рослини“.

В р. 1887 помістив Іларій Гарасимович у виданях „Просвіти“ свої два відчити, виго-

лошені на засіданнях філії „Просвіти“ в Станіславові п. з. „З науки господарства“. Треба зазначити, що Гарасимович у перше визначився 1886 р. на вічу в Коломиї своїм рефератом: „Яким способом розвинути промисл у нашого народа, аби з нього вийшла як найбільша користь“. Сей реферат повторили всі три львівські руські газети і черновецька „Буковина“. Ще більшу увагу звернула на себе його стаття „Про міські торги та ярмарки“, друкowana в „Дѣлѣ“. В 90-их роках Гарасимович зробився одним із визначних членів руської радикальної партії.

В тім самім році вийшла як 98-ма книжка „Просвіти“ „Географія Руси, часть перша, Русь галицька, буковинська й угорська, з картою“, написана Романом Заклинським. Сей, здається, найстарший із трьох братів Заклинських. виступив на літературне поле ще в половині 70-их років, друкуючи свої праці в „Газетѣ Школьній“, в виданнях „Просвіти“ і в „Школьній Часописи“. З тих давнійших праць назву тут лише статтю „Русини в Банаті і Добруджі“, друкovanу в „Школьній Часописи“ 1881 р. „Географія“ Заклинського вийшла дуже слаба і автор не брався вже писати другу часть.

В тім же році написав для видань „Просвіти“ Кирило Кахникевич, співробітник, а якийсь час також відповідальний редактор „Дѣла“, популярний переповід російської повісти Данила Мордовця „Сагайдачний“. Кахникевич пізнійше від редакції „Дѣла“ перейшов на урядову службу, ставши редактором газети „Народна Часопись“, що була заснована намісником ір. Баденім і видавала ся як додаток до урядової „Gazet-и Lwowsk-oї“.

В р. 1888 помістив Олександр Барвінський у виданнях „Просвіти“ книжечку „Цісар і ко-

роль Франц Йосиф I.", з приводу ювілея 40-літнього пановання австрійського цісаря. В тім же році дав Кирило Кахникевич три книжечки: „Богатства землі: нафта і віск земний“ і „Як робити гроші, або наука, як можна в короткім часі стати ся богачем“ у двох частях. Др. Кость Левицький дав у тім же році книжечку „Наша свобода, або які ми маємо права“, популярний виклад австрійських основних і конституційних законів. Книжечкою „Просвіти“ передруковано в тім же році моє оповіданє „Гава“.

В р. 1889 подав знов Кирило Кахникевич книжечку „Сили природи: огнисті гори і землетрясеня“, др. Кость Левицький дві книжечки: „Наш закон громадський“ і „Про каси пожиткові“, а Антін Дольницький „Про вибори до Сейму“. О. Кирило Селецький дав популярний переповід життя св. Івана Золотоустого.

Друге важне народовецьке „Товариство імені Шевченка“ протягом 80-их років не могло виїзти з грошових клопотів, які причиняла йому друкарня, і опублікувало своїм накладом лише працю дра Омеляна Огоновського „*Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*“ в р. 1880, а при кінці 80-их років, перенявши на свій наклад „Зорю“, видавало поміщену в ній „Історію рускої літератури“ того ж автора окремими томами. Граматична праця проф. Огоновського була в усякім разі найліпшою його науковою працею, подаючи на троха старій уже тоді Мікльошічевій основі багатий і свіжий матеріал для пізнання найрізнішших відтінків української мови, а особливо галицько-руських діалектів.

Досить рухливости в 80-их роках розвинуло ново засноване „Руське товариство педагогічне“, що 1884 р. розпочало своє ви-

давництво популярно-наукових книжечок „Хемією“ Роско, перекладеною Володимиром Шухевичем, а рівночасно з тим видавало серію маленьких книжечок для дітей з образками, як ось „Гостинець для чемних дітей“, „Малий звіринець“, „Менажерія“, „Домові звірята“, „Забавки дітей“ і т. и.

Четверте народовецьке товариство з осідком у Львові, „Руська Бесіда“, окрім казина для місцевої інтелігенції, удержувало також вандрівний руський театр і побирано його іменем признану краєвим Соймом для руського театру субвенцію в сумі 4000 ринських річно. В сьому десятиліттю руський театр під дірекцією Івана Біберовича та Івана Гриневецького пережив кільколітню добу дуже гарного розвою, яка на жаль скінчила ся зі смертю Гриневецького, що вмер 1889 р. В руськім театрі під тою дірекцією крім обох діректорів визначали ся як добрі драматичні сили пані Біберовичева, Стефурак, Стечинський і Підвисоцький. Коротко гостив у нїм дуже талановитий комік Кирницький, що „задля кусника хліба“ перейшовши до польського театру у Львові, занидів там у оперетках.

Нарешті треба згадати деякі важні публікації, що вийшли з народовецького табору окремими книжками чи то приватним накладом, чи накладом публичних безпартійних інституцій. В першій лінії тут треба згадати „Малоруско-німецький словар“ Євгена Желехівського, учителя гімназії в Станіславові, що розпочав се многоважне виданє сам своїм коштом, числячи на передплату, а докінчив його по його смерті проф. С. Недільський. „Словар“ Желехівського як на свій час був дуже добрий, і принявши фонетичний правопис зробив ся основою пізній-

шої побіди фонетики в школі й урядах. Се була остатня і найкрасша праця чоловіка дуже сімпатичного і щирого народолюбця, що розпочав свою літературну діяльність ще 1867 р., помістивши під псевдонімом І. Соколик інтересні „Подорожні помічення Опілянина“ в тодішній „Правді“; там же 1868 р. помістив деякі етнографічні записи та статтю „Коротка історія Сербів від найдавніших часів до р. 1389“, та й пізніше не раз озивався в письменстві рецензіями та принагідними короткими статтями.

В справозданю академічної гімназії у Львові за р. 1886, а також окремою книжкою вийшла найважніша праця Юліяна Целевича „Історія Скиту Манявського від його основаня аж до приступлення львівської єпархії до унії (1611—1700)“; другої части, що мала обіймати історію Скита Манявського аж до його знесеня при кінці XVIII віку, автор не встиг написати; з неї подав лише в „Дѣлѣ“ 1885 р. один уступ „Процес Скита з шляхтичем Семеном Ладновським в роках 1736—39“.

Власним накладом у р. 1886 видав Василь Нагірний свій „Порадник для крамниць“, який видати було мабуть обов'язком „Просвіти“. Невідомо чім накладом вийшов 1880 р. у Відні другий том „Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom“ Юліяна Пелеша, а 1885 р. друге виданє його „Пастирського богословія“. Пелеш був талановитим і досить любленим професором львівського університету, і визначився також у Соїмі як талановитий бесідник, але ставши єпископом зразу в Станіславові, а потім у Перемишлї, не оправдав надій, покладаних на нього народовцями, а по частині й духовенством, і в буквальному значіню того

слова змарнував ся під мітрою та вмер у досить молодім віці.

Годі тут поминути ще одну серію руських видань, дуже характеристичну для 80-их років, сплodgeну польською асіміляційною політикою, яка не можучи нарешті остояти ся при давнійшій оклику „*Ruś i Polska to wszystko jedno*“, думала дійти до своєї мети, анексії Русинів до історичної Польщі, признанем прав руського язика, але з тим, щоб усяка „органічна“ робота Русинів і Поляків вела ся спільно „*pod jednym dachem*“, розумієть ся в польськім дусі. Сею політикою ще від 70-их років почала руководити ся краківська Академія, друкуючи в своїй антропологічно-етнографічній публікації „*Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*“ руські етнографічні матеріали поруч з польськими, і трактуючи також у інших своїх публікаціях не тільки галицьку, але також російську Україну та Білу Русь як частини польської землі. Впливовим і енергічним репрезентантом тої ідеї був гр. Казимір Бадені, що з кінцем 80-их років був іменований намісником Галичини, і одним із головних завдань своєї адміністраційної політики поклав собі *per fas et nefas* урядовими способами вбити і знівечити сепаратистичного духа Русинів. Систематичне переслідуване руських народніх організацій, особливо сільських читалень, фальшоване конскріпцій та виборів, при яких власти, не тільки політичні, але навіть судові, кермовані тайними обіжниками намісництва, не цурали ся ніяких надужитъ та беззаконностей, щоб тільки де й як можна пошкодити Русинам, се були головні обяви тої політики. Поруч із тим ішли такі буцїм то культурні заходи, як господарсько-промислова вистава в Коломиї 1881 р., устроєна

з приводу приїзду цісаря до Галичини, на якій зібрані там прегарні вироби домашнього промислу покутських та гуцульських селян представлено цісареві як вироби польського люду. Подібний характер мала також археологічна вистава у Львові 1885 р., на якій рядом із многочисленними пам'ятками польського панованя та польської шляхетської традиції фігурували також численні дорогоцінні предмети руської церковної штуки, між иншим також кальки величезного руського стінного напису в капищі св. Софії в Кракові, збудованої руськими майстрами для королеви Ядвіґи.

Для сеї самої цілі мало служити також засноване коштом урядових фондів „Народне видавництво“ у Львові, що починаючи роком 1881 видало звиш 50 брошур руською мовою, друкованих то кирилицею, то гражданкою, то латинкою. Завідателем того видавництва був Казимір Оказ, а в числі його співробітників, обік явних перевертнів Тита Будзиновського та Теофіля Меруновича стрічаємо, і то як найплодовитішого, Івана Омеляновича Левицького. Він подав у тім видавництві цілий ряд оповідань, оснований на руській історії („Дмитро Детко“, „Під Зборовом“, „Поражене Татар під Мартиновом“, „Житє Йосафата Кунцевича“, „Король на ловах“) також деякі передруки давнійших популярних руських писань, а власне з Вагилевичевого „Rusk-ogo Dnewnyk-a“ з 1848 р. Більшість своїх писань у тім видавництві він підписував криптонімом Іван з Берліг. Крім нього стрічаємо тут імена згаданого вже Михайла Кореневича, Володимира Стебельського та Володимира Березовського, що дав для сього видавництва популярне оповіданє про святого Кирила й Методія та про житє поль-

ського короля Яна Собеского. Між польськими іменами, що заховали ся в тім видавництві, згадаю імя Александра Скаєвського, емігранта з російської Польщі, завзятого анархіста, що для сего видавництва дав „Повістку, яких мало“.

Івана Омеляновича Левицького в половині 70-их років я пізнав у Львові як члена і співробітника „Общества Качковского“ та Наумовичевої „Науки“. Працюючи в 80-их роках для хліба при „Видавництві народнім“, він займав ся давно розпочатою ним працею над уложенем галицько-руської бібліографії, збираючи рівночасно матеріали для біографічного словаря всіх галицьких Русинів, що чим будь визначали ся в публичнім житю протягом ХІХ віку. Тільки в другій половині 80-их років він міг приступити до виконання сего величезного пляну. Своє виданє бібліографії, розпочате 1886 р. з тихою підмогою Інститута Ставропигійського, а з грошевою підмогою управителя ставропигійської книгарні Антона Хойнацького, він редагував російською мовою (нею писана передмова до першого тому, датована днем 8 (20) грудня 1888 р. і всі уваги автора в текстї), з тим наміром, щоб виданє могло узискати доступ до Росії. Сей намір автор осягнув, але пренумеранти в Росії, на яких він числив багато, не дописали не лише числом, але також точністю в присиланю гроший. Виданє виходило двоаркушевыми випусками з разу раз на місяць, а далі чим раз рідше, так що другий том, доведений до р. 1886 (перций обіймав роки 1800—1860), міг появиити ся аж весною 1895 р., мало що не девять літ по початку.

В р. 1887 вийшли аж три альманахи літературно-наукового змісту окремими книжками. В Стрию коштом тамошнього Руского Касина

вийшов літературно-науковий збірник „Ватра“, редагований Василем Лукичем, recte Володимиром Левицьким, що тоді був у Стрию кандидатом нотаріальним. „Ватра“ визначала ся різнородністю, добором, а подекуди й свіжістю змісту. Із поетів були тут заступлені Шевченко, на жаль неавтентичною віршею „До сестри“, Куліш гарними чотирма віршами, Самійленко майстерною політичною сатирою „Ельдорадо“, Руданський двома історичними поемами „Мазепа“ і „Полуботок“, яких копії я уділив редактору, а Федькович дав дві пісні політичного змісту п. з. „Нова Січ“ і „Страж на Русі“. З поетичної прози найкрасше було оповідане Мирного „Лови“, якого рукопис я уділив редактору. По одному оповіданню дали Кониський, Нечуй-Левицький, Мордовець, Чайченко, В. Лучаківський і я („Місія“). Мордовець надто дав свою автобіографію, а редактор помістив також мою оцінку писань Мордовця, перекладену з польського. Кониський дав дві статі: „Зруйноване Батурина“ після Костомарова і „Біографічні замітки“, в яких подано причинки до біографій Василя Гречулевича, Петра Охоцького-Огієвського, якого вірш „Пані і дві челядки“ був також надрукований у „Ватрі“, Олександра Ілїча-Шишацького, Петра Кузьменка та Анатолія Свидницького. Той сам автор дав також замітку „Публичні і приватні архіви на Україні“. Дуже цінний причинок дав Михайло Драгоманів п. з. „Із історії вірші на Україні“, в якій розбираючи українську віршу про зруйноване пекла Христом висловив здогад, що ся вірша мусить бути скороченем драми, догад, який потім справдив ся віднайденем тої драми. Олександр Барвінський дав „Огляд життя і творів Юрія Федьковича“ та „Погляд на життя і твори Тараса Шевченка“, Омелян Огоновський розбір

повісти Кониського „Юрій Горовенко“, а сам редактор крім декількох дрібнійших „звісток і заміток“ простору статтю „Угорська Русь“, в якій старанно, хоч не зовсім критично зібрано всі доступні автору відомости про сю частину нашої землі.

Того самого року вийшла у Львові під моїм доглядом дуже оригінальна своїм замислом літературна збірка „Веселка“, яку буцім то зложив Андрій Молодченко. Се було прозвище фіктивне, бо статі тої збірки були укладані студентською українською громадою в Кніві і передіскутовані докладно з метою, дати українській молодіжи як найпопулярнійше і найкрасше оброблений образ рідного села з його природою, людьми та їх житем. Прозові статі чергують ся тут з народніми піснями та найкрасшими віршами Шевченка й інших новочасних поетів. Як що до оброблення поодиноких тем, так і що до укладу цілості ся книжечка може назвати ся взірцевою і не стратила й доси своєї літературної та педагогічної вартости. На жаль, надії молодой кнівської громади, що книжка друкована у Львові зможе дістати одобрень російської цензури і розійти ся по Україні, не справили ся: цензура без ніяких мотивів заборонила привіз сеї книжки в границі Росії.

В тім самім році під моєю редакцією вийшов у Львові „Перший Вінок, жіночий альманах“ виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Було се видане компромісове з різних поглядів, як і не можна инакше в хаті, де дві господині. Були дві редакторки: Кобринська для галицької часті, а Олена Пчілка для української, але *de facto* не обійшло ся без того, що галицька редакторка помістила українські твори (два оповідання Ганни Барвінок

„Перемогла“ і „Жіноче оповідання“ без одобрень і навіть проти волі української редакторки. Компромісом був уже навіть сам титул, бо коли Кобринська стояла за тим, щоб збірка називалася просто „Жіночий альманах“, то Олена Пчілка переперла таки, що перед тим загальним титулом поміщено сантіментальний надтитул „Перший вінок“. „Альманах“ складав ся з праць самих жінок, Українок і Галичанок. З Українок окрім редакторки Олени Пчілки, яка крім двох віршів дала досить просторе і свіже що до своєї теми оповіданє „Товаришки“ (дівчина Українка їде за границю слухати медицини і по повероті стає лікаркою в селі), та її дочки, Лесі Українки, що крім трьох ліричних віршів дала поемку „Русалка“, виступають тут згадана вже Ганна Барвінок з двома оповідањями, Дніпрова Чайка з шістьма гарними віршами, і Людмила Старицька з одною віршою. З Галичанок найвиднійше місце займає редакторка Наталія Кобринська, яка крім переднього слова дала два оповідання: „Пані Шумінська“ і „Пан судія“, обоє при всій простоті композиції глибоко ідейні і добре оброблені, і чотири статі, а власне: „Про рух жіночий в новійших часах“, „Руське жіноцтво в Галичині в наших часах“, „Замужна жінка середньої верстви“, інтересна студія з поля соціальних питань, і нарешті „Про первісну ціль товариства руських жінок у Станіславові“. До Галичанок зачисляю також свою жінку, хоч Українку родом, яка дала тут одинокую свою статю „Карпатські Бойки і їх родинне житє“, основу по части на своїх власних спостереженнях, а по части на устних і писаних матеріалах, достарчених о. Іваном Кузьовим. У перве з підписом Уляна Кравченко виступає тут згадана вже галицько-руська поетка Юлія Шнайдер з кількома віршами, що ввійшли піз-

нійше в її другу збірку, видану мною п. з. „На новий шлях“. Друга галицько-руська поетка, що виступила рівночасно з Уляною Кравченко, Климентія Попович, пізнійше замужна Боярська, дала до сего „Альманаха“ одну і найліпшу свою поему „Звичайна історія“ та одну ліричну віршу. У перше виступила тут з одним віршиком і з оповіданем „Кіндрат“ Олеся Бажанська, пізнійше замужна Озаркевичева. По одному оповіданню дали Ольга Левицька і Сидора Навроцька; сеї остатньої, сестри Володимира Навроцького, замужної Палієвої, оповідане п. з. „Попав ся в сіть“, взяте з попівського життя, виявляло дуже гарний белетристичний талант, та на жаль, замужнє життя якось не дало йому розвинути ся. Те саме треба сказати про Михайлину Рошкевичівну, що дала тут два оповідання з народнього життя „Таку вже Бог долю судив“ і „Теща“, та пізнійше вийшовши за муж за о. Іванця, за домашніми клопатами покинула перо. Одно оповідане з міського життя і студійку „Родинна неволя жінок в піснях і обрядах весільних“ дала панна Окуневська під псевдонімом Єрина, а один вірш „В осени“ Олена Грицай, яка крім сего помістила декілька віршів у річниках „Зорі“. Інтересні причинки з життя жінок дали дві сестри Павликівни, а власне Анна Павлик „Зарібниця, образок з жіночого життя“, а її сестра Катерина Довбенчукова дуже інтересні записки „Дівка й княгиня. народні обичаї з Косівщини“. Як бачимо, зміст альманаха був досить різнородний і свіжий. Жаль, що через незгоду редакторок дальше видане не могло продовжати ся в тім самім напрямі, а видані пізнійше самою Кобринською дві книжки альманаха „Наша доля“ і що до змісту і що до видавничої форми, при незви-

чайно лихій коректі, не ставули на тій самій висоті.

Компромісовим видавництвом, хоч у зовсім иншій роді, була поновлена в осени 1888 р. „Правда, місячник політики, науки і письменства“. Ініціатором сего видання був Олександр Кониський, що задля сего на довший побут приїхав був до Львова. У нього завязали ся були вже перед тим тісні приятельські зносини з Олександром Барвінським, який також за ініціативою та підмогою Кониського і в порозуміню з Антоновичем ще 1886 р. в Тернополі розпочав видавати „Руску історичну бібліотеку“, зложеноу з самих перекладів історичних праць друкованих російською або польською мовою, що мали зложити ся на повний образ історії українського народа¹⁾. В р. 1888 Барвінський із Тернополя перейшов до Львова, і тут задумане було періодичне виданє, в якому могли би працювати спільно Українці, приєднані Кониським, з Галичанами, яким не вистарчала дотеперішня галицька преса. Кониський задумав притягти до сеї праці також Драгоманова, який на його просьбу згодив ся написати програмову статю з умовою, щоб та статя була надрукована під його іменем, і щоб редакція в разі незгоди на деякі її точки виразно зазначила, чого буде держати ся, а чого ні. Редакція одначе від разу поступила нельо-

¹⁾ Ся бібліотека, в якій друкували ся переклади роблені майже самими Українцями, по пляну уложеному також Українцями, тратила багато своєї наукової вартости через те, що переклади роблені були досить свобідно і з пропуском цитатів, де вони були в оригіналах. Барвінського заслуги в тім виданю було хіба стілько, що коректа. З кінцем 90-их років, по укінченю Костомарова „Руїни“, дальше виданє обняло Наукове Товариство ім. Шевченка.

яльно, надрукувавши статтю Драгоманова як буцім то редакційну програму, і рівночасно відразу, майже від перших випусків, а де далі чим раз виразнійше почала тягти зовсім погану лінію особистих нападів, калюмній та явних або маскованих доносів. Бувши тоді вже постійним співробітником „Круга-а Lwowsk-ого“ я зразу обіцяв своє співробітництво в тій „Правді“ і помістив у ній деякі свої праці („Молодий вік Осипа Федьковича“, де я пробував визискати його повісти для відтворення атмосфери його молодости, один політичний і один науковий огляд, усе те в трьох перших випусках 1888 р.), а далі відвернув ся від неї. Те саме вчинив з кінцем 1888 р. Евген Олесницький, якого Кониський приєднав був на відповідально-го редактора, і який спекав ся тої редакції, скоро переконав ся, що „Правда“ стоїть на таємній польській субвенції. Від р. 1889 під фірмою Івана Стронського, а під дійсним проводом Олександра Барвінського й Кониського „Правда“ почала провадити ту на всі боки фальшиву та нещиру політику, що в р. 1890 вицвіла буйним пустоцвітом т. зв. нової ери, а пізнійше, коли пустоцвіт зів'яв, тягла ся далі лихим репяхом „нового курсу“ політики Олександра Барвінського.

Протягом 80-их літ зайшла, як уже було згадано, значна зміна в партійнім життю на Буковині. Під впливом головно проф. Степана Смаль-Стоцького, що по смерті Ігнатія Онишкевича заняв на черновенькім університеті катедру руської мови та літератури, і майже відразу далеко більше, ніж наукою, для якої мале число слухачів, до того слабо підготованих у рушині, давало мало принуки, заняв ся товариським житєм та громадськими справами місцевої Руси, і швидко довів до того, що місцеве

руське товариство „Руська Бесіда“ зробило ся з москвофільського огнища народнім. Від р. 1885 починає в Чернівцях виходити часопис „Буковина“, і то відразу під редакцією Юрія Федьковича, який містить у ній також деякі нові свої твори. Під впливом Стоцького з москвофіла стає народовцем Омелян Попович, який також 1885 р. накладом „Руської Бесіди“ почав видавати малими місячними книжечками „Бібліотеку для молодіжи“. Федькович був редактором „Буковини“ до кінця 1887 р. Від 13 числа 1888 р. „Буковина“ почала виходити фонетикою, а від числа 22, т. є. перед кінцем року з тимчасової редакції Павла Кирчова перейшла під редакцію Буковинця Сильвестра Дашкевича. Додатком до „Буковини“ 1888 р. вийшли під редакцією проф. Стоцького два випуски літературно-наукової збірки „Зерна“, де між иншим поміщені були дві поезії Самійленка, по одній Кониського й Чайченка, і мій переклад чотирьох болгарських народніх пісень із групи т. зв. гайдуцьких пісень, перекладених із збірки Любена Каравелова. Тут вийшло також одно, мабуть перше оповіданє Євгенії Ярошинської п. з. „Борба і перемога“ та одно оповіданє Павла Кирчова.

На закінченє згадаю ще про одну інтересну публікацію, що була впливом народнього руху, який наслідком оплаканої „галицької нужди“ розпочав ся ще в 70-их роках. Маю на думці еміграційний рух галицьких Русинів, з рази найбільше Лемків, до північної Америки, куди вони тягли, не як инші емігранти, на оселенє, але тимчасово для заробітків, головно в копальнях камінного вугля в північних Сполучених Державах. Коло половини 80-их років тих Русинів набрало ся там уже майже 100.000; деякі з них, перті самою

природою того руху, поосідали на місці, заняли ся торгівлею і ріжними промислами і подоробляли ся більш або менше значних маєтків. У них почула ся потреба духового проводу, якого не давала їм жадна американська церква, і в половині 80-их років туди виїхав руський священник Іван Волянський із Острівчика, тернопільського повіту, який незабаром потім, літом 1886 р. розпочав видавати у власній друкарні в Шенандоа першу американсько-руську газету „Америка“, що продержала ся повні два роки під редакцією о. Волянського, а по його відїзді до Європи по деяких редакційних змінах перейшла разом із друкарнею на власність руської компанії, що вдержувала церков у Шенандоа. „Америка“ була скромним, але дуже інтересним початком русько-американської преси, що в дальшій десятиліттю розросла ся дуже значно разом зі зростом руської еміграції до Америки, а в початку нового столїтя могла вже числити на десятки й сотки тисяч читачів.

Крім сих партій, що zarazом були головними течіями галицько-руської публіцистики та письменства в 80-их роках, існувала ще одна, що досить різко зазначила ся була в другій половині 70-их років соціалістичними процесами та нецензурними виданнями, а в початку 80-их років заявила себе тільки двома неповними річниками часопису „Свїт“, та деякими окремими виданнями і публікаціями по газетах своїх і чужих, за які вже в початку 80-их літ одержала прозвище „замлетрясці-радікали“. Хоча в 80-их роках вона не виступала ще як організована сила, то все таки була вона силою, що не давала спати консервативним верствам не тільки Русинів, але також і Поляків, а з кінцем 80-их років могла розпочати сильнішу агітаційну та організаційну роботу, якої здо-

бутком було утворенє руської радикальної партії з одного боку, а польського „Stronnictwa ludowego“ та польської соціалдемократичної партії з другого боку. Люди, що в 90-их роках відіграли визначну ролю в тих трьох опозиційних і радикальних організаціях, протягом 80-их років знайомили ся ступнево одні з одними, входили з собою в різнородні зносини і виробляли свої погляди в різнородних товариствах, сходинах, розмовах та кореспонденціях. Не місце тут розводити ся про се ширше: досить буде зазначити тільки ті літературні появи, що були показниками тої нової у нас течії.

Ще при кінці 1879 р. гурток гімназіяльних учеників та університетських студентів-Русинів у Львові за моїм почином обговорював плян видання літературно-наукового журналика „Нова Основа“, який би не віддаляючи ся від напряду, зазначеного збіркою „Молот“ та женецькими виданнями Драгоманова, пробував тягнути ту саму лїнію так обережно, щоб не стягати на себе поліційних та судових переслідувань. В тім дусі видана була відозва „До читаючої громади“, але до видання журналу не дійшло. Аж з початком 1881 р. ми оба з Іваном Белеєм здобули ся на видаванє місячника „Сьвіт“, у яким рядом з Галичанами забирали голос також Українці, що швидко окликали ся на наші листи. Виданє не ставило остро радикальної програми, але все таки у многих статях та віршах віяв радикальний дух. Особливо треба се сказати про мої статі „Мисли о еволюції в історії людськості“, „Причинки до оціненя поезій Тараса Шевченка: а) Гайдамаки, б) Темне царство“, „Промислові робітники в східній Галичині і їх плата“, „Католицький панславизм“, „Чи вертати нам назад до народа?“. В тім

самім дусі написана була стаття Остапа Терлецького „Робітницька плата і робітницький рух в Австрії в остатніх часах“ та стаття кріптоніма — р — (Пшевуского) „День 13 (1) марта в Петерзурзі“ (про вбійство царя Александра II). В дусі Дарвінового еволюціонізму написана була стаття Володимира Олеськова „Як розвивали ся погляди людські на звірів“ і В. Коцовського некрольоґ Чарльза Дарвіна. В дусі політичного радикалізму написав тут Олександр Кониський „Листи про Ірляндію“. Дуже цінним причинком була біоґрафія Миколи Костомарова, написана М. Драгомановом, якого статі п. з. „Війна з пам'ятю про Шевченка“ і „П'янство, штука і свобода“, друковані по російськи в „Вольномъ Словѣ“ в Женеві, були тут подані в моїм перекладі на нашу мову. Радикальним духом навіяна була також белетристика, головню моя недокінчена повість „Борислав сміє ся“, сатиричні нариси Белея та О. Кониського „І ми люди“. Болячку мілітаризму пробував я освітити на основі спеціальних німецьких публікацій у статі „Війна і військо в наших часах“, а деякі болючі питання порушувано в моїх „Знадобах до вивчення мови й етноґрафії українського народу“. Цінними вкладами в історію нашої літератури були автобіоґрафії Івана Нечуя Левицького, Миколи Лисенка та Олександра Кониського; не без вартости були також подавані Кониським „Відчити з історії українсько-руського письменства ХІХ в.“, в яких окрім літературних характеристик письменників подавано також їх недруковані твори (власне чотири поезії Артемовського-Гулака, одну Костомарова і одну Куліша). Також оповідання Кониського, особливо „Антін Калина“, визначали ся добрим літературним обробленем.

В „Сьвіті“ у перше виступив на літературне поле Борис Грінченко під псевдонімом Іван Перекотиполе, і Євген Борисів зі статтю „Чумацька пісня“. Зазначу ще поміщені тут біографії Достоєвського, написану Федором Вовком, і Мікльошіча, написану Ігнатієм Ошипкевичем. Досить пильним співробітником був Володимир Коцовський, що дав кілька рецензій, в тім числі досить простору на видане Драгоманова „Нові українські пісні про громадські справи“. Чеський письменник Прімус Сobotка, редактор чеського ілюстрованого письма „Svetozor“, написав на просьбу Белея біографію чеського поета Яна Неруди, а Людвік Інлендер, урядник при діректіі залізниці у Львові, написав дуже гарний розбір першого тому поезії Марії Конопніцкої п. з. „Початки людового реалізму в польській літературі“. Кониський подав для другого річника 6 недрукованих листів Шевченка та свою автобіографію, а Цезар Білиловський крім двох віршів характеристику російського маляря Верещагіна з приводу віденської вистави серії його образів із російсько-турецької війни.

Я був головним робітником у обох річниках „Сьвіта“ і друкував у ньому протягом усіх чисел обох річників просторе оповіданє „Борислав сміє ся“, яке одначе не було тоді докінчене. Се була проба представити саморідний робітницький страйк бориславських ріпників, що закінчив ся великою пожежею Борислава в осени 1873 р. З поезії крім власних (серії „Веснянки“ та „Галицькі образки“) я надрукував переклад поеми Некрасова „Княгиня Трубецька“ і баяди Гете „Бог і баядера“. В науковім відділі я подав крім деяких рецензій простору статю „Мисли о еволюції в історії

людськості“, другу статтю „Війни і військо в наших часах“ та два просторі „Причинки до оцінення поезії Т. Шевченка“ а власне про „Гайдамаків“ з приводу критичного розбору сеї поеми проф. Ом. Огоновського, і „Темне царство“, уваги над поемами „Сон“ і „Кавказ“. П. з. „Знадоби до вивчення мови й етнографії українського народу“ я подав чотири монографії: „Дещо про шляхту ходячкову“, „Дещо про Борислав“, „Дещо про картоплю“, „Суд громадський в селі Добрівлянах“; до сеї групи причинків можна зачислити також розвідочку: „Лісові шкоди і кари в Нагуєвичах“ та „Дітські слова в українській мові“, словничок, списаний переважно також у Нагуєвичах. На основі довірочно одержаних публікацій промислової палати я написав статистичну студію „Промислові робітники в східній Галичині в р. 1870“, де цифрово показано було зріст капіталізму і нерозлучного з ним визиску робітників у східній Галичині. На подібну тему, але з ширшим обсягом написав Остап Терлецький статтю „Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах“. Не вважаючи на те, що зміст „Світа“ як на ті часи був свіжий, різномірний і зачіпав різні важні питання народного життя, на які до того часу не звертано уваги, а при тім був редагований на стільки обережно, що ані одно число не було конфісковане, він не достояв навіть повного другого року, головню з вини редактора Івана Белея, що віддавши свої сили співробітництву в „Дѣлѣ“, не міг як слід вести ані редакції ані адміністрації „Світа“.

В р. 1882 вийшов мій переклад першої частини Гетевого „Фауста“ заходом редакції „Світа“ і з грошевою підмогою Драгоманова.

Переклад, розумієть ся, далеко не відповідає теперішнім моїм вимогам, але все так: в ньому я поборов не малі мовні та мовні труднощі, яких не поборили деколи перекладачі багатих літератур.

Для мене особисто 80-ті роки були великою, як на галицько-руські відносини, школою життя. Ще з кінця 70-их років я познайомив ся з деякими польськими письменниками, в тім числі з Болеславом Лімановським і його жінкою, з книжарями Бартошевичем і Бернадким, відомим у польській письменстві сатириком і перекладачем Беранже та Віктора Гіґо, що писав під псевдонімом М. Rodoc. Слухаючи далі курсів університету, я здобув собі прихильність доцента Охоровича, якого виклади психології та антропології відкривали для мене нові царини людського знання. В домі Лімановського я познайомив ся з зецером Данилюком, Русном, що видавав робітничу газету „Ргаса“, якої я зробив ся пильним співробітником. З університетської салі викладової я познайомив ся з д. Вімutom і знаходив приємне товариство в його помешканю в розмовах з ним і його молодою жінкою. З університету познайомив ся я також з двома станіславівськими учениками Дзвонковським і Феліксом Дашинським, якого брата Жеготу (Ignacy), пізнішого проводиря галицько-польської соціально-демократичної партії, я ще 1881 р. пізнав у Дрогобичі як ученика гімназійного. Дзвонковський ввів мене в дім Броніслава Дескура, де під проводом старого і дуже симпатичного господаря відбували ся оживлені розмови молодіжи, що шукала нових доріг для суспільно-політичної праці.

Коло половини 80-их років завязала ся у Львові з посеред польської та жидівської молоді інтелігенції „Czytelnia naukowa“, до

якої пристав і я, і в якій протягом кількох літ був навіть головою. Се було дуже оживлене і рухливе огнище духового життя, в яким дискутовано різні біжучі справи політики та соціальні питання, і з якого повиходили головні проводирі пізнійшої соціалдемократичної партії, Гнат Дашинський, Діаманд, Френкель і інші. Постійними гістьми були тут освічені жінки Феліція Прухнікова, сестри Перльмутер, пані Чайковська, жінка залізничного урядника, та пані Гольдфарбова, розвідка, з заграничною освітою. Гостював тут також перед своїм виїздом за границю Альфред Носсіґ, брат Феліції Прухнікової, талановитий письменник, що розпочав свою літературну кар'єру драмами: „Tragedya myśli“ (герой її Джордано Бруно) та „Bar-Kochba“, та престою повістю „Jan Prorok“, у якій досить виразними контурами змалював себе самого в осередку львівського інтелігентного кружка, до якого входили деякі члени „Czytelni naukowej“, а також Вислоух і його жінка. Виїхавши з Галичини Носсіґ оселив ся в Берліні і опублікував там декілька просторих праць з обсягу соціальної науки німецькою мовою.

В р. 1885 я перший раз поїхав до Києва і познайомив ся там особисто з многими членами старшої і молодшої громади. Була думка видавати за підмогою громади у Львові літературно-наукове письмо, що мало називати ся „Прапор“. На се письмо стара громада дала на мої руки 200 рублів, а 100 прислала пізнійше; та що на співробітництво Українців годі було числити, виданє не почало ся, а часть присланих грошей я повернув на виданє праці Михайла Павлика „Про русько-українські народні читальні“.

В р. 1886 весною я був другий раз у Кіїві, де й оженив ся. Знов у громадї була розмова про видаванє періодичного письма в Галичинї, що мало називати ся „Поступ“, і знов окрім просторої програми, уложеної тісним кружком молодїжи в моїй стилїзації, не вийшло нічого. Замість сего я по часті за кїївські гроші, а по часті за власні видавав „Наукову бібліотеку“ 1887—8 р., в якій окрім згаданих уже „Читалень“ Павлика вийшов як перша книжка „Нарис історії філософії“ Фріца Шульце в моїм перекладї, часть перша.

Як проба періодичного виданя, держаного в радикальнїм дусї, яке одначе не вийшло поза перше число, появил ся в липнї 1888 р. „Товариш“, фактично під моєю редакцією, але як орґан кружка університетської молодїжи радикального напрямку. В тїм письмі подав М. Драгоманів просторий розбір праці О. Стодольського (псевдонім О. Кониського) п. з. „Етноґрафія Славянщини“, а Михайло Павлик простору працю „Русини в Америці“. У перве виступає тут на літературне поле Вячеслав Будзиновський з обговоренєм німецької книжки про відносини російських рільних робітників, уложеної на підставі російської праці Каблукова. З руськими статями виступили тут два Поляки, тоді студенти львівського університету, а власне В. Арцишевський з обговоренєм книжки Щепановського „Nędza Galicyi“, і З. Северин з рефератом „Давнійші форми сімі на підставі Люїса Морґана“. Я подав для сеї збірки оповіданє „Домашній промисл“ і фелетон „Наша публіка“, переклади двох епіграм Гавлічка та одної жидівської жарґонової поезії, а нарешті лист Федьковича до Данила Танячкевича, важний причинок до біоґрафії й характеристики поета,

характерній головно тим, що автор подав неправдиві дати про своє походженє.

В р. 1889 замість „Наукової бібліотеки“ я почав своїм накладом видавати „Літературно-наукову бібліотеку“, якої до 1892 р. вийшло 15 томиків. В тій бібліотеці вийшла на сам перед моя розвідка про „Перебендю“ Шевченка, моя поема „Смерть Каїна“ і моя простора розвідка „Іван Вишенський“, що була моєю габілітаційною дисертацією. В р. 1889 розпочали в тій бібліотеці друкувати ся „Австро-руські спомини“ Драгоманова, яких вийшло чотири части. Тут же були передруковані з „Народа“ його „Чудацькі думки“. Збірними працями Драгоманова й моїми були книжечки „Листочки до вінка на могилу Шевченка“ та „З історії публичного вихованя в сучасній Європі“. Одну книжечку заняла збірка віршів Уляни Кравченко „На новий шлях“, одну переклад Фльоберової „Легенди про Юліяна Милосердного“, доконаний В. Щуратом, одну „Основи критики біблійної“ Моріса Верна в моїм перекладі з французького, а одну передрук реферата д. Е. С. (Тучапського) „Шевченкові ідеали і українська дійсність“, друкованого первісно в „Народі“ 1892 р.

Друга половина 80-их років була для мене о стілько важною зворотною точкою, що стративши постійний заробіток у руських періодичних виданнях, я був змушений шукати його у Поляків. Крім кореспонденцій та принагідних праць для варшавських тижневників „Prawda“, „Głos“, „Przegląd tygodniowy“, дневника „Kurjer Warszawski“, місячників „Miesięczny dodatek do Przeglądu tygodniowego“ і „Ateneum“, та петербурського тижневника „Kraj“ я від липня 1887 ввійшов у склад редакції львівського щоденника „Kurjer Lwowski“. Сей щоденник був

кілька літ перед тим заснований Людвіком Масловским, що з перекладача творів Дарвіна зробив ся в Галичині пропагатором шляхетських і католицьких ідей, і в тім дусі зразу видавав свою газету. В р. 1886 в редакції зайшла якась криза: Масловский був змушений продати свою газету, замість котрої субвенція віденського Länderbank-у уможливила йому заснувати нову, виразно реакційну газету „Przegląd“, що в перших своїх річниках осмілював ся не раз плювати на такі річі, які польські патріоти уважали своїми національними святощами. Редакцію „Kurjer-a Lwowsk-ого“ по виході Масловського обняла спілка, в якій склад входили Едвард Лілієн, молодий адвокат, син львівського банкира, Болеслав Вислоух, емігрант із російської Литви, і Генрик Ревакович, випробуваний журналіст і чоловік щиродемократичних переконань. Головною духовою силою в тій спілці був Вислоух, що пару літ перед тим оселивши ся у Львові, розпочав був 1886 р. видавати місячне письмо „Przegląd społeczny“. Мені довело ся познайомити ся з Вислоухом і його жінкою швидко по їх приїзді до Львова, і я був також співробітником „Przegląd-у społecznego“ протягом його не сповна трилітнього існування. Мое прийняте в склад редакції „Kurjer-a Lwowsk-ого“ я завдячую одначе не Вислоухови, а Адольфу Інлендерови, брату згаданого вже вельми симпатичного бібліофіла, а з фаху скромного залізничного урядника Людвіка Інлендера. В противенстві до свого брата, чоловіка спокійного і вдумливого, Адольф був палкий і непосидющий. Оженивши ся з дочкою львівського аптикаря Рукера він одержав у посагу фонди на отворенє власної аптики, але швидко збанкрутувавши на ній кинув ся на поле журналістики. Попрацювавши якийсь час

у редакції „Kurjer-a Lwowsk-ого“ він виробив собі місце кореспондента „Dziennik-a Polsk-ого“, смертельного ворога „Kurjer-a Lwowsk-ого“, для достарчування кореспонденцій і телеграм із Відня. Вибираючи ся до Відня він предложив мені зайняти його місце при редакції „Kurjera“. Я з рештою був уже перед тим знайомий не тільки з членом спілки Вислоухом, але також із обома головними співробітниками, Болеславом Червеньським і Болеславом Спаустою, які радо привитали моє вступлене до редакції. Так само радо прийняв мене головний редактор Ревакович, у яким я пізнав чоловіка наскрізь чесного і щирого, правдомовного і дуже добре обізнаного з дзєвникарським ремеслом, і мав у ньому за весь час моєї десятилітньої газетярської служби дуже доброго шефа і приятеля. Оба головні співробітники, Червеньський і Спауста, померли досить швидко по моїм приступленю. Перший із них дав себе пізнати в польським письменстві томиком віршів, окремо виданою поемкою „Uczony“, декількома новелями та оповіданнями, але найпопулярнішим зробила його пісня „Czerwony sztandar“, уложена на взір французького робітницького гимну „Drapeau rouge“, якого текст і мелодію привіз із Парижа Едвард Пшевуский, бувший студент кїївського університета, талановитий польський кореспондент і популяризатор, що одначе вмер у молодім віці.

В Kurjer-i Lwowski-im я не жалувал своєї праці ні для якого відділу, та головнo займав ся біжучими економічними та соціальними справами краєвими, а також справою організації польських демократичних елементів у партію, що могла б іти рука в руку з демократичною організацією Русинів, Пізнійше не жалувал я труду також помагаючи при органі-

зації польської селянської партії „Stronnictwa ludowego“, якої організатором був Вислоух, а головним робітником з часом зробився співробітник „Kurjera“ Ян Стапінський. Крім публіцистичних праць я друкував у фелетонах „Kurjera“ деякі свої оповідання: „Маніпулянтка“, „Яць Зелепуга“, „Панталаха“ й інші, писані польською мовою, а також літературні студії та критики.

В р. 1887 я видав свою збірку віршів „З вершин і низин“ у маленькій форматі; головною частиною тої книжечки була поема „Панські жарти“. З польських праць, друкованих мною в різних польських періодичних виданнях, зазначу тут: „Wrażliwość na barwy, jej rozwój i znaczenie w organicznej przyrodzie“, реферат із німецької праці американського вченого Грант Аллена, друкований у першому підрозділі „Dodatku miesięcznego do czasopisma Przegląd tygodniowy“ у Варшаві 1881 р. В самому тижневнику „Przegląd tygodniowy“ я помістив 1884 р. статтю „Szczątki pierwotnego światopoglądu w ruskich i polskich zagadkach ludowych“; у петербурському „Kraj-u“ 1885 р. „Adam Mickiewicz w rusińskiej literaturze“, а в р. 1887 „Roman Czartoryski i Kalinka, ze wspomnień osobistych“. В варшавському тижневнику „Głos“ в р. 1887 були поміщені мої статті „Gmina Dobrowlany“ і „Gmina i zadruha wśród rusińskiego ludu na Bukowinie“, а 1888 р. „Szkice z dziejów literatury rusińskiej w Galicyi“. В львівському місячнику „Przegląd społeczny“, видаваним Болеславом Вислоухом, надрукований був 1886 р. переклад мого оповідання „На дні“ та студійка „Odrębność Galicyi“, в р. 1887 оповідання „Dżума“, реферат із студії проф. Бенедикта у Відні п. з. „Туру moralne“, і статистична студія „Galicyjska własność ziemska“. В львівському тижневнику

„Ruch“, в р. 1887 були поміщені мої казки „W pogoni za biedą“, „Jak Rusin tłukł sie po tamtym świecie“, та студійка „Jak powstają pieśni ludowe“ і розбір повісти Болеслава Пруса „Placówka“.

В р. 1888 я приступив до заснованого недавно перед тим у Львові „Towarzystwa historycznego“, в якого поважнім органі „Kwartalnik historyczny“ я надрукував досить довгий ряд рецензій та кілька наукових статей¹⁾. В р. 1889 одно моє оповідане, а властиво перший розділ моєї недрукованої повісти „Lelum i Polelum“, було друковане в варшавському „Ateneum“ п. з. „Jeden dzień z życia uliczników lwowskich“.

В редакції „Kurjer-a Lwowsk-ого“ я познайомився досить близько з визначним польським поетом Яном Каспровичем, так само як я сином люду, родом із Познанщини, та на його поезію я не мав ніякого впливу, так само, як і він на мою. Оба ми діаметрально різнилися і вдачами і розумінєм письменської штуки.

Протягом 80-их літ мені довелося познайомитися троха ближше ще з двома Поляками, що лишили по собі літературні пам'ятки, писані нашою мовою. Один із них був Михайло Котурницький, російський емігрант, що в р. 1887 стався причиною нашого процесу і був засуджений, крім тримісячної кари в'язниці, на видалення з Австрії, але протягом 80-их літ кілька разів, тайно і явно приїздив до Галичини, а літом 1886 р. після побуту в Одесі і горячих розмов з тамешніми Українцями приїхав до Львова горячим українофілом і видав тут під

¹⁾ Досить повний реєстр моїх писань у роках 1874 до 1898 знайде читач у книжочці М. Павліка, „Спис творів Івана Франка за перше 25-літє його літературної діяльності“. Львів 1898.

кріптонімом Michałko збірку українських віршів п. з. „Ukrainki“. Під псевдонімом М. Борковського він видав у варшавському „Głos-і“ дуже інтересну статтю про Адамполь, польську колонію в Малій Азії недалеко константинопольського передмістя Галати, колонію прозвану Адамполем на пам'ять Адама Міцкевича, що вмер у Галаті, а в краківській газеті „Nowa Reforma“ статтю „Mickiewicz i Puszkini pod pomnikiem Piotra Wielkiego“.

Належачи до редакції „Kurjer-a Lwow-sk-ого“ я познайомився також із Осташевським, що якийсь час був власником друкарні, в якій друкувалася та газета. Він був сином Спіридона Остої-Осташевського, що, хоч Галичанин родом, закупив був мабуть ще за часів панщини село на Україні в житомирському повіті, і зазначив своє ім'я в українському письменстві двома книжками, друкованими латинськими буквами. В р. 1850 вийшла в Вільні його книжка „Piw kory kazok“, а в р. 1869 у Києві гражданкою „Пів сотні казок для веселих людей“. Обі ці книжки були мені доси недоступні. Накладом родини в друкарні молодого Осташевського (вона називалася Drukarnia polska) вийшла під моєю редакцією також латинськими буквами книжка віршів того ж автора „Sto bajek, a w nich znajдете bilsze jak sto prawd“, а як друга частина польською мовою „Sto bajek jako dalszy ciąg „Moich dobrych chęci“ dla ludu wiejskiego napisał Teofil Ostoja Ostaszewski“. Ані польські, ані руські байки при всій їх учтивій тенденції не визначаються особливим поетичним талантом.

Михайло Павлик протягом 80-их років по повороті з Женеви і по відсидженню шестимісячної вазниці жив у Львові переважно газетярським заробітком, по частині за мою гроше-

вою підмогою. Для редакції „Дѣла“ він переклав між іншими „Князя Серебряного“ Алексія К. Толстого, один неповний рік працював при редакції „Батьківщини“, один неповний рік був кореспондентом варшавської „Prawdy“, і написав також для варшавського „Głos-u“ дві просторі статі п. з. „Spółczesne opryszkowstwo w Galicyi“ про надужиття уряду в Росії, а особливо в Жабю, і „Chłopi na obczyźnie“, про еміграцію галицьких селян до Америки. Знайшовши 1887 р. заробіток при порядкованю бібліотеки Крашевського в Кракові, він видав 1888 р. просторий „Katalog księgozbioru, rękopisów, dyplomów, rycin, map, atlasów, fotografii, jakoteż osobistych dyplomów, adresów i t. p. pozostałych po śp. Józefie Ignacym Kraszewskim, staraniem Franciszka Kraszewskiego uporządkował i spisał Michał Pawlik“. Для нашого письменства робота Павлика над упорядкованем бібліотеки Крашевського мала ту користь, що він скопіював там докладно текст двох руських інтермедій Гаватовича, опублікованих і оброблених Драгомановом, уділив мені копію листів Шевченка до Броніслава Залєського, з якої я міг подати цілий ряд поправок і доповнень до тексту тих листів, з недокладної копії Крашевського опублікованих Драгомановом у „Кіевской Старинѣ“; ці поправки були поміщені в томику „Літературно-наукової бібліотеки“ „Листочки до вінка на могилу Шевченка“. Там же скопіював Павлик листи Куліша до Крашевського з часу Кулішевого побуту у Львові. 1880—82, які пізнійше опублікував у „Народі“.

Літом 1889 р. нас постигло нещастє. Наслідком якогось фальшивого доносу, а властиво тільки для кинення постраху між народ перед близькими виборами, уряд зробив нагінку на вільнодумні елементи східної Галичини. Аресто-

вано зразу Вислоуха і ще деяких польських емігрантів, а потім арештовано також мене і Павлика та компанію київської університетської молодіжи, що прибула на літні ферії погостити в Галичині. Арештовано в тім числі Росіян, генеральських дітей, Сергія Деґена та його дві сестри, Богдана Кістяковського, студента Маршинського і ще декого з львівської молодіжи. Нас продержано три місяці в слідчій арешті, та не вважаючи на численні ревізії та судові допити, роблені по цілїм краю, не знайдено нічого хоч би для формулованя якого будь оскарження, і випущено нас на волю, при чім одначе Росіянам заборонено дальший побут в Австрії. Се надужите уряду не осягнуло своєї ціли, бо соймові вибори в осени 1889 р. випали світло для Русинів, особливо народовців, а рівночасно з тим радикальні елементи почали організувати ся, і з початком р. 1890 виступили з виданєм двотижневника „Народ“, що в тім першій році свого істнованя дав вірець найкрасшого часопису, доступного й цікавого рівно для освічених селян, як і для інтелігенції, і при тім так багатого і різнородного змістом, як ні одяо подібне виданє в Галичині. В „Народі“ виступили у перве на літературне поле крім старших робітників радикального напрямку молоді, талановиті та енергічні письменники, що з часом поробили ся правдивими двигачами галицько-руської культури, такі як С. Данилович, І. Гарасимович, В. Охримович, Евген Левицький. Обік них стають як кореспонденти та автори самостійних статей або визначні народні бесідники, освічені селяни: Павло Думка, Іван Сандуляк, Андрій Марцінюк, Іван Бородайкевич; як бесідники визначають ся навіть неграмотні селяни Запаринюк, Антін Грицуняк та Петро Нова-

ковський. Радикальна агітація в ім'я поступової програми, в якій основі лежить здобуте права загального голосовання, стає від р. 1890 загальним окликом селянства. З поняттям радикалізму відразу, як би елементарною силою, вяжеся живе почуття людської гідності та горожанської свободи, сміливість і солідарність в обороні конституційних прав, тверезість і людяність у товариськім поводженні.

На жаль руська соймова делегація зараз підчас першої сесії не видержала своєї ролі — острої, легальної та річової опозиції, на яку ступила була зразу, і піддавши ся неясним обіцянкам намісника Казимира Баденього та неясним натякам на цісарську волю, що буцім то бажає згоди Русинів з Поляками в Галичині, на остатнім засіданні зимової каденції 1890 р. устами Романчука проголосила акт зовсім неясної угоди Русинів з Поляками, в якій з поза загальних фраз про народню самостійність виразно виширала тільки надія на „зміну системи“, під якою найпростійше було розуміти протегування урядом тих Русинів, що будуть їти йому на руку і мовчати про кривди народніх мас. Так зрозуміла се не тільки новозаснована радикальна партія, але також самі прихильники т. зв. „нової ери“.

Боротьба з тою „ новою ерою “ стала головним окликом радикальної партії. Поруч із нею пішли також москвофіли, яких проводирі готові були зробити таку саму „ нову еру “, коли б уряд був потребував їх, але тепер запозичаючи у радикалів популярні оклики удавали завзятих опозиціоністів.

XLVII. Тимчасове закінченє.

Все на світі тимчасове, отже й сей „Нарис“ тимчасовий, викликаний загально відчуттю потребою і подіктований, надію ся, тим почутєм об'єктивности та виrozumілости, що являє ся найкрасшим знаком наукового трактування річи. Кінчу на разі роком 1890, щоб не розширяти занадто об'єму і так уже по над первісний намір розширеної книжки. Остатні розділи в порівнянню з початковими виїшли дуже широкі, але се й не могло бути инакше при богатстві матеріалу та різнородности духових і літературних течій, які треба було коли вже не зовсім випукло вияснити, то бодай зазначити. Про те не можу сказати, щоб я здужав вповні вичерпати весь так просторий матеріал, особливо в остатніх десятиліттях XIX в., для яких маємо досить мало підготовних праць.

Мій „Нарис“ при всій своїй науковій об'єктивности має все таки певну індивідуальну закраску. Мені досить часто доводило ся говорити про здобутки моїх власних літературних та наукових праць і наводити свої погляди замість утертих доси в науці. Думаю, що се не буде разити нікого, бо в таких випадках я ніколи не давав своїх догадок, тільки опирав ся на тім, що мотивовано чи то в моїх опублікованих доси працях, чи то в просторім курсі „Історії української літератури“, якої підклад написаний мною у роках 1907—8, і якої вступ був опублікований у „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові, р. 1909, т. LXXXIX, ст. 5—45, і якої дальші розділи будуть, коли Бог дасть дождати й освободити свої руки, публіковані в дальших томах „Записок“.

ДОДАТКИ.

Тому, що в представленю історії нашого старого письменства зайшла важна прогалина, що відбила ся в друкованім тексті помилкою в нумерації розділів (на ст. 82 нумерація перескакує від розділу XXVII на XXIX), подаю тут на чолі доповнень розділ XII, що повинен стояти на тім місці на ст. 36 і далі, а уміщений там розділ XII і далші аж до XXVII повинні мати числа о один більші. Таку нумерацію даю в змісті на початку сеї книжки. Деякі додатки прийшло ся поробити також до дальших розділів; вони віднесені тут до тих сторінок тексту, де повинні би стояти і де будуть уміщені в евен-туальнім другім виданю.

До стор. 36.

XII. Літописні компіляції XII—XIV в.

Висше на сторонах 12 до 17 подано відомість про найстарший київський літопис, що дійшов до нас у двох троха відмінних редакціях, із яких одна походить із Печерського, а друга з Видубицького Михайлівського монастиря біля Києва. Різниці між обома тими редакціями такі малі, крім випадкових прогалин у тексті, що доконечним являєть ся

припущене одного спільного жерела, скопійованого одним і тим самим редактором. Значну різницю можна бачити хіба в тім, що Видубицька редакція дійшла до нас у досить нечисленних копіях, із яких одна, т. зв. Радивилівський кодекс, писана на пергамені і має в тексті кольоровані ілюстрації, коли тим часом Печерська редакція дійшла до нас у далеко численнійших копіях, що всі мають продовжене. Найважніші копії містять окрім найстаршого літопису безпосередно приточене продовжене, т. з. Київський літопис, що обіймає час від р. 1112 до 1200 і кінчить ся оповіданєм про збудоване камяного обмурованя Видубицького монастиря великим князем київським Руриком Ростиславичем. Сей літопис можна би назвати одноцільним оповіданєм про боротьбу Володимировичів, потомків Володимира Мономаха, з Ольговичами, потомками Олега Святославича, якого „Слово о полку Игоревѣ“ прозиває Гориславичем, відомого князя-авантюриста XI в. Те суцільне оповідане про боротьбу двох ворожих дінастій написане з не малим талантом в інтересі дінастії Володимировичів, мусіло бути твором чоловіка світського, боярина і войовника, що розумів ся на політиці і бував у многих битвах, які описує не раз із многоцінними деталями. Оповідане сего літопису поділене окремими титулами на періоди, що відповідають протягови князюваня кожного великого князя київського. Перший період, без окремого титулу, починає ся роком 1112 і кінчить ся р. 1126, обіймаючи князюванє Володимира Мономаха. Се був час зглядного супкою, без більшої межиусобної війни. Осередком оповіданя являєть ся тут перенесенє мощий Бориса і Гліба до нової мурованої церкви, доконане Володимиром і його двома братами в маю 1115 р.

який одначе швидко також покинув Київ, де від 1180 р. починає княжити Святослав Всеволодович.

Час його князювання був добою найтяжших нападів половецьких на Русь. В ту пору під р. 1185 літопис подає оповіданє про похід Ігоря Святославича, князя Сіверського, на Половців, оспіваний також у відомім „Слові о полку Ігоревім“. Князь Святослав умер р. 1190, а по нїм наступив Рурик Ростиславович, якого князюванєм кінчить ся київський літопис, що таким робом обіймає князюванє 17 великих князів із двох ворожих дїнастій.

Текст сего оповіданя був якимось пізнійшим редактором полеретиканай під кождим роком принагідними записками, винятими то з утраченої для нас першої части Галицько-волинського літопису, то з Чернігівського літопису, то з ріжних монастирських записок дуже неоднакової вартости. Виписки з Галицько-волинського літопису визначають ся крім свого ляконічного стилю ще й тим, що залюбки говорять про зносини руських князів з Уграми, Чехами та Ляхами. Під кінець сього літопису редактор значно занедбує галицько-волинське жерело і не нотує прим. вступленє на княжий престіл Романа Мстиславича. Панованю сього князя мав бути присвячений окремий уступ, покладений під р. 1201, але сей уступ у всіх захованих до нашого часу копіях сеї літописної компіляції затратив ся, так що приточена далі кінцева часть Галицько-волинського літопису починає ся словами: „По смерти же великаго князя Романа“, що інтродукують досить реторичну похвалу сего князя, до якої нї з сего, нї з того притулено коштовну перлу староруської пісенної творчости — пісню про зіле

євшан¹⁾). В противенстві до драматичности оповідання в світських частинах Київського літопису, автор Галицько-волинського літопису, правдоподібно також світський чоловік, дуже ляконічний у своїх оповіданнях, любить ся в коротких, епіграматичних та влучних висловах, і мабуть з історичної конечности дуже пильно потує міжнародні зносини галицько-руських князів з Уграми, Чехами, Німцями, Ляхами та Литовцями. В текст літопису вставив мабуть сам автор заповіт князя Володимира Василь-

¹⁾ Тому, що ся пісня доси мало відома, подаю її текст у тім звязку, в яким вона стоїть у літописі. Автор похвали князеві Роману говорить про нього, що він, „ревноваше дѣду своему Мономаху, погубившему поганяны Измалтяны, рекомыя Половци,

Изгнавшю Отрока во Обезы
За Желѣзная врата.
Сърчанови же оставшю у Дону,
Рыбою ожившю,
Тогда Володимиръ Мономахъ
Пить золотом шоломомъ Донъ,
И приемшю землю ихъ всю,
И загнавшю оканьныя Агаряны.
По смерти же Володимеръ
Оставшю у Сърчана единому гудцю Ореви,
Посла и во Обезы река:
„Володимиръ умерлъ есть,
А вороти ся, брате,
Пойди въ землю свою.
Молви же ему моя словеса,
Пой же ему пѣсни половецкыя;
Оже ты не восхочеть [послушати],
Дай ему поухати зелья именемъ євшан“.
Оному же не восхотѣвшю
Ни обратити ся, ни послушати,
И дасть ему зелье [поухати].
Оному же обухавшю
И восплакавшю [ся] рче:
„Да лучше есть на своей землѣ костью лечи,
Не ли на чужей славну быти“.
И приде во свою землю.

ковича, Романового внука, під р. 1287. Можливо також, що сам автор, а може пізнійший редактор подав на кінці просторе оповідане про хворобу і смерть того князя під р. 1288, поставлене під окремим титулом.

Варто зазначити, що оповідане про перший напад Татар на Русь у р. 1223—4 в Галицько-волинській літописі заховалося в значно коротшій редакції, ніж та, очевидно південно-руська, що заховала ся в т. зв. Троїцькій літописі, редактованій по всій правдоподібності в Великій Новгороді.

Продовженням Галицько-волинського літопису аж до кінця XVI в. являється т. зв. Густинський літопис, а властиво „Кройника“, написана монахом Густинського монастиря Михайлом Лосицьким у р. 1670. Ця хроніка дуже інтересно доповнює люку Галицько-волинського літопису про пановане і смерть князя Романа Галицького в битві під Завихвостом, черпаючи переважно з польських, але правдоподібно для літ 1199—1205 також із старого руського жерела, доводить події до берестейського собору 1596 р.

Не зайвим буде тут згадати ще про одну літописну компіляцію, невизискану доси науково, що міститься в бібліотеці Оссолінських у Львові в рукописах під ч. 1229 і 1276.

Це так званий Руський літописець Івана Чорноризця, списаний десь у XVI в., але захований у пізнійшій копії мабуть із XVII в., з іще пізнішими поправками. Рукопис, у якому бракує початку, починається оповіданем про хрещене Володимира, а кінчить ся р. 1500. Він був первісно, в першій половині XIX в. власністю бібліотеки крилошанина Лаврівського в Перемишлі і відси невідомо як дістав ся до бібліотеки Оссолінських у Львові.

До розділу XXVI, ст. 80.

Часи політичного та освітнього занепаду звичайно забувають великі та цінні твори свого старшого письменства, а за те задовольняють ся витягами та енциклопедичними читанками. І в нашім письменстві середньої доби, по утраті державної самостійности, повставали такі твори, що не ставлячи великих вимогів до думання та памяти людей, подавали їм у найкоротшій формі немов жмінки потрібних, або й непотрібних відомостей, якими при нагоді можна було блиснути в товаристві. До таких творів належав принесений до нас із заходу „Люцидарій“, катехізм космогонічних, географічних та етнографічних відомостей, важних колись для середньовікових людей, але застарілих для людей XVI—XVII в. Незалежно від тої західної запозики, певно вчасніше від неї, повставали на Русі т. зв. Азбуковники, т. є. пояснення рідких слів і важних тем, упорядкованих поазбучно. Історія і склад тих збірок у нас доси мало оброблена, тай Азбуковників не багато дійшло до нас у старих рукописах. У бібліотеці Народного Дому я не стрічав ані одного, а в моім посіданю є один „Азбуковник“ у досить багатій рукописній збірці о. Іллі Яремецького-Білашевича, що писав свою збірку в роках 1746—50 і повносив у неї крім багатьох різнородних творів, популярних тоді серед руської інтелігенції, також власні переповіди деяких біблійних книг старого завіту.

Не малим розповсюдженням тішили ся також теологічні виклади на повсякденні молитви „Отче наш“, „Богородице Діво“, „Вірую“ і „Десять заповідей“. Толкованя, в яких іноді містить ся полеміка з найстаршими єресями

християнської церкви, вказують на грецьке походження; анї в російській, анї в нашій науці на ті популярні твори доси, о скільки знаю, ніхто не звернув уваги.

До розд. XXXII, ст. 92.

Між російськими писаннями Максимовича важне місце займає без сумніву його „Исторія древней русской словесности, книга первая“, видана в Києві 1839 р. Ця книжка не була оцінена відповідно до своєї вартости анї сучасними, анї пізнішими вченими, хоч була передрукована 1880 р. в третім томі „Собрания сочинений М. А. Максимовича“, виданім у Києві, ст. 346—371. Що правда, праця Максимовича має більше фільольогічний, ніж літературно-історичний характер, та про те зарівно у вступі, як і в спеціальних розділах „О развитии русской жизни и просвѣщеніи Руси въ древнемъ періодѣ“ та „Общее обзорѣніе русскихъ писателей и памятниковъ словесности древняго періода“ знаходимо багато цінних уваг, які можуть остати ся ще й супроти новішого поступу науки. Що правда, система, якої придержує ся Максимович у своїм поділі руського письменства на періоди, мусить у значній частині вважати ся даниною духови того часу, коли учений Українець міг зайняти місце „професора русской словесности въ университетѣ св. Владимира“. Максимович ділить історію руського письменства на три періоди, старий, середній і новий. У старім періоді розрізняє три відділи: перший до половини XI в., до смерті Ярослава 1054 р., другий до смерті Володимира Мономаха 1125 р., а третій до перенесеня митрополії з Києва на північ у другій половині XIII в. Середній період ділить на чотири від-

діли, а власне перший від кінця XIII віку, до початку церковно-славянського друку 1491 р., другий до заведення унії в південній Русі і патріархату в Московщині (цей останній факт 1589, а перший 1596 р.); третій період кладе Максимович на р. 1654, Переяславську угоду, якою Україна номінально була злучена з Московщиною, а четвертий кінчить роком 1700, датою скасування патріархату в Москві. Новий період обіймає вже майже виключно духове життя Північної Русі. Максимович ділить його знов на 4 відділи, з яких перший обіймає перших 40 літ XVIII в. до появи Ломоносова, другий 46 літ до смерті Катерини II і появи Карамзіна, третій кінчить ся р. 1812 і характеризує ся іменами Карамзіна та Жуковського, а четвертий, у яким Максимович бачить „обращеніє Россіи къ самобытному и своенародному развитию своей жизни во всей полнотѣ ея“, характеризуєть ся іменами царя Николая I і Пушкіна.

Українському письменству Максимович присвятив пізнійше цілий ряд спеціальних праць. Головно займали його увагу народні пісні та „Слово о полку Игоревѣ“, якому він присвятив 4 спеціальні розвідки. Так само подав він деякі цінні дані про початки українського друку і про деякі рідкості української бібліографії.

До згадки про пароху Миколу Соневицького на ст. 127 варто додати ще й те, що він був автором сатиричної поемки „Мишаїда“, друкованої у Львові в р. 1860 або 1861, про яку не знаходимо згадки в бібліографії Левицького. Поемка видає себе за наслідуване польської поеми Красіцького, та про те являєть ся досить оригінальним концептом в антипольським дусі.

До розділу про 50-ті роки в Галичині, який кінчить ся на ст. 141, треба додати згадку про Григорія Савчинського, пароха в Звенигороді, що був автором оповідання „Гет! гет! гет!“, друкованого в „Зорі Галицкій“ 1851 р. і виданого окремою книжкою, а також віршованого оповідання „Дід“, поміщеного в „Зорі Галицкій“ 1848 р., основаного на народній легенді, і деяких інших віршів, друкованих у тім же письмі в пізнійших роках, а також декількох статей з обсягу сільського господарства. Оповідане „Гет! гет! гет!“ написане для пропаганди тверезости і не позбавлене таланту.

В тім же ряді визначних діячів 50-их років треба згадати Льва Трешаківського, пароха в Рудні, що був одним із ініціаторів заснування „Народного Дому“ і написав декілька популярних оповідань з антиалкоголічною тенденцією і декілька популярних статей. Його писання повні життя й темпераменту свідчать про немалий письменський талант і своєрідний гумор.

До розділу XLIV, ст. 250.

Говорячи про „Дрібну Бібліотеку“ забув я згадати імя Ольги Рошкевичівної, що для тої бібліотеки переклала кілька початкових розділів повісти Зої „L' assommoir“ і цілу повість Зої „La curée“, яка доси лишилася в рукописі. Вона записала дуже цінну збірку весільних пісень у Полинї, що була надрукована в XIII т. „Zbiornik wiadomości do antropologii krajowej“ у Кракові. Пізніше переклала вона також повість Ланської „Обрусителі“, що вийшла у Львові в 2-ох томиках.

Показчик імен і річий.

Для влекшєня перегляду змісту сеї книжки подаю на закінченє поазбучний показчик важнїйших імен і річий, про які згадуєть ся в нїй. При укладаню сєго показчика я держав ся тої методи, що для старшої доби нашого письменства, до Котляревського, виказував крім імен осіб та географїчних назв у текстї наведених татож титули творів, що переважно були безіменні. Для новїйшої доби нашого письменства титули творів вїдомих авторів поминєно, а за те виказано титули вєїх згаданих збірників, альманахів та періодичних часописів.

А.

Авдиковський Орест 209, 242, 293, 325.

„ Роман 329, 333.

Авраам, патріарх 25, 62.

Австрія 83, 112, 222, 228, 291—2, 296, 321, 370, 373.

Агаряни 381.

Адам 25.

»Адам і Ева«, діялог 6 6.

Адамполь с. 371.

»Адельфотес«, граматика 45.

Азарія, монах 58.

»Азбуковник« 383.

Азія 3, 35, 80.

- Азов м. 180.
Академический Кружокъ 241—2, 245, 310, 312.
Академія Київська 59—60, 65—6, 75, 98—9, 262.
„ Наук Петербурська 22, 181, 262.
„ Художествъ 107.
Акерман м. 320.
Акиндин, монах 23.
Акир премудрий 30.
»Акты Южной и Западной Россіи« 46.
Александр I, цар 87.
„ II, „ 286.
„ III, „ 287.
„ Македонський 26.
Александрів Володимир 194, 256, 282, 336.
„ Степан 95, 96.
Алексевич Клявдія 155.
Аляркон Педро 243.
Алькоран Магомета 61.
Альта ріка 108.
Америка 3, 185, 343.
»Америка« часоп. 358.
Англії 30.
Андибер Ганджа 71.
Андрани 341.
Андрій Юрієвич Боголюбський, кн. 379.
Андрійчук 318—9.
Анни св. гімназія в Кракові 211, 242.
Анонім Бронім 298, 312.
Анти 3.
»Антиррезіс« 55.
Антоній св. 11, 22, 23, 62, 156.
Антоніна В. 254.
Антонович В. Б. 69, 71, 121, 146—7, 172, 180, 192,
229, 239, 260, 288, 314, 328, 356.
»Апокрізіс« 44, 55, 56.
Апокріфічні оповідання 27.
»Аполлея Апольотії« 57, 58.
»Апольотія« 56.

- Апостол 41, 42.
„ Кристиношільський 211.
Апостол Павло гетьман 149.
Арабажін Кость 327, 336.
Арабія 30, 81.
Арал озеро 110.
Арарат гора 257.
Арістід ретор 29.
Арсеній єпископ 45.
Артемовський Гулак 92, 281, 360.
Археографічна комісія віленська 105, 229.
„ „ київська 147.
„ „ петербурська 58.
Архипелія грецький 81.
Архів департаменту поліції 113.
»Archiv für slavische Philologie« 234.
Арциуріїв піст 35.
Арцишевський 91, 366.
Арцій вірменський єретик 35.
Аскольд 14.
Атеняни 17.
»Ateneum« 366, 370.
Афанасьєв А. Н. 192.
Афанасьєв-Чужбінський 230.
Афон 29, 55, 81, 208.
Африка 80, 336.
Ашкарєнко, дир. т. 265—6, 270.

Б.

- Бабєнко 253.
Бабич Яков 41.
Бабче с. 131.
Багалій Дмитро 260, 263.
Бадєні Казимір 344, 348, 374.
Бажанська Олеся 354.
Базілея м. 51.

- Байда козак 70.
Байрон Гордон 123, 191, 249, 258, 335.
Балабан Гедеон 45—6, 52.
„ Теодор 46.
Балашівна Катерина 335.
Бальзак Онорé 322.
Банат 344.
Бантин Каменський 98, 100, 149.
Баранович Лазар 60.
Барвінок Ганна 119, 256, 261, 352—3.
Барвінський Володимир 230—3, 243, 313—8, 331, 339.
Барвінський Олександр 217, 229, 232, 316—20, 342—4, 351—6.
Барвінський Осип 232, 318, 342—3.
Барський Василь 80—1.
Бартошевич книгар 363.
Бартошевський Іван 304.
»Батьківщина« 314—6, 372.
Бачинський Олександр 308.
„ Еміль. дир. т. 202.
„ Іларій 155.
„ Михайло 332.
„ Осип 155.
Безобразова де Губернатіс Софія 312.
Безродний Федір. козак 71—2.
Безсонов, проф. 181.
Белей Іван 242—5, 249, 319, 322, 359, 362.
Беллінгер 221.
Бенедікт проф. 369.
Бер акад. 110.
Беранже 363.
Берегиня 33.
Березовський Володимир 349.
Берестейський собор 47, 52, 55.
Берестечко 71—2.
Беринда Памво 57.
Берлін м. 364.

- Бернфельд Ізидор 328.
»Бескидь«, часоп. 234.
»Бесѣда«, часоп. 299.
Бецкий І. 96, 143, 145.
Бельовський Август 47.
Бернацкий (Родоць) 363.
Бернштерне Бернзон 314.
»Бібліотека рускихъ писателей« 312.
Біберович, дир. т. 346.
Біблійне тов. льондонське 123, 237.
»Biblioteka Warszawska« 88.
»Бібліотека для молодежи« 357.
„ »Зорі« 338.
„ найзнаменитших повістей» 322.
Біблія 41, 43, 122—3, 176, 302.
„ Острожська 42—4.
Бідяха, дир. т. 270.
Білецький Носенко П. 195—6.
Білик Іван 197, 232.
Біллловський Цезар 256, 337, 361.
Білобожниця с. 295.
Білозерська Олександра 119.
Білозерський Василь 71, 73, 119, 174.
Білоруси 3, 39, 41.
Білоус Теодор 157, 297.
Біргер Август 92.
Бісмарк Отто 341.
Благослав 69.
Блоньский Тит 297, 379.
»Блудний син«, діялог 66.
Бобенко А. 254, 337—8.
Бобикевич Константин 325.
„ Олекса 329, 332.
Бобринець м. 271—2.
Бобрович Лука 309.
»Богогласникъ« 78—80.
Богородчани м. 316.
Богоивленське братство 57—8.

- Богоявленський монастир 60.
Богуславка Маруся 180.
Богучарський (Костомарів) 117.
Бодак Музика 299.
Боднаришин Т. 337.
Бодянський Осип 93, 99, 118, 329.
Бойки 179, 353.
Бокачіо 201.
Болгари 184.
Болгарія 4—8, 28, 179, 188, 320, 335.
Бораковський М. 278—81.
Борецка Марта 323.
Борецький Пов 567.
Борис князь 19, 15, 62.
Борислав с. 361—2.
Борисікевич лікар 236.
Борисов Евген 248, 361.
Борковський Олександр 219, 322, 328, 330, 335—6,
371.
Боровиковський Левко 92 - 3, 325.
Бородайкевич Іван 373.
Боснія 204—5, 293.
Босняки 293.
Бохня м. 297.
Боян 18.
»Боянъ«, часопис 174.
Боярська (Попович) Климентія 354.
Бравнер А. 255.
Братковський Йосиф 190.
Брет-Гарт 332.
Броди м. 337.
Бронський Христофор 43.
Бруно Джордано 364.
Брут 109.
Брюлов маляр 108.
Бублій Іван 196.
Будевоя 164, 230.
Будзиновський Вячеслав 365.

Будзиновський Тит 349.
Будилович, проф. 292.
Будин м. 103.
Будний Симеон 43.
»Будятинці«, драма 161.
»Буковина« газета 344, 357.
Буковина край 131, 213, 295, 356.
Буневський 64.
Бурачинська Марія*) 328.
Бучач 220.
Бучинський Анатоль 155.
» Мелітон 182, 237.
Буша м. 181.

В.

В. із С. 320—1.
Вавилон м. 26.
Вагилевич Іван 104—5, 127, 212, 242, 324, 329, 335.
Вагилевич Михайло 242.
»Вакула Чмир«, вірша 78.
Валаам пророк 26.
Вашлер 221.
Варлаам ігумен 11.
»Варлаам і Йоасаф« повість 29, 58.
Варшава м. 58, 87—8, 107, 118, 120, 174, 194, 263, 265, 331, 369.
»Варшавській Дневникъ«, часопис 174.
Варяги 15, 31.
Василевський (Софрон Круть) 204—5.
Василенко, дир. т. 270.
Василєв, дир. т. 270.
Василій Великий 19, 25.
» дружинник 10—11, 16.

*) В тексті через помилку К.

- Василій священник 44.
„ цар конст. 24.
Василіяни 54, 77—9, 122, 307, 320.
Василько кн. 12, 16.
» Ватра«, збірка 201, 351.
Вахнянин Наталь 175, 220, 223—6, 320—1, 332.
Вацлав з Олеська (Залеський) 102—3.
Ващенко-Захарченко А. 193.
Велеград 296.
» Великое Зерцало« 78—9.
Великоруси 3, 70, 133, 135, 142.
Величко літописець 62, 73—4, 76.
„ Яків 170.
Велямін 149.
Венелін Юрій 318.
Вербицький Михайло 132, 274.
Вересай Остап 191.
Верещагін маляр 361.
Верещинський Йосиф 329.
Верн Жюль 142.
„ Моріс 366.
Верниволя 168.
Вертеп 66.
Верховина 131.
Верхратський Іван 217—8, 341.
» Веселка«, збірка 352.
» Весна«, часопис 235—6.
» Вечерниці«, часопис 112, 163—6, 220.
» Виклад віри« 59.
Видубицький ман. 376.
Вила 33.
Вилинська Марія 142.
Вислобоцький Василь 130.
Вислоух Болеслав 364, 367, 369, 372.
Витовт князь 50.
Вишенський Іван 55—6, 261, 264.
Вишневецький Дмитро 70.
Відень м. 27, 72, 106, 122—6, 134, 162, 172, 184
—5, 213, 236—8, 243, 295, 308, 313, 368—9.

- «Віденщина» вірша 72.
Вікно с. 235, 340.
Вікторин Кость 330, 334.
Вільна Спілка 288.
Вільно м. 41—7, 53—7, 105, 209, 371.
Вільхівський Б. 331—333.
Вільшана с. 109.
Віміна, венецький посол 65.
Вімут 363, 369.
Вінський 98.
Вінцовський Дмитро 250—1, 294, 306.
Вірина Александра 266.
Вірмени 38.
Вітошинський Лев 327.
Владимир над Клязмою м. 36.
Владимірський-Буданов, проф. 262.
Владислав король 54.
Вовк Хведір 121, 178, 187, 248, 361.
Волинський М. Г. 258.
Волинь з. 10, 16, 38, 42, 47, 116.
Волинь м. 4.
Волкович Йосаннікій 64.
Володимир Василькович 381—2.
„ Великий 4—6, 9, 13, 15—6, 19, 26, 157,
382.
„ Мономах 6, 11—13, 377, 379, 381, 384.
Володимировичі 377—9.
Волосянський Іван 328.
Волянський Іван 358.
«Вольное Слово», часопис 286, 360.
Воробкевич Ізидор 168, 298, 332.
Ворона Юрко 164.
Вороніжчина 114.
Воронов А. 262.
Востоков 214.
«Временник», календар Ставроп. 171, 207, 300.
Врецьона Григорій 234.
Всеволод Курський 17.

- Всеволод Ольгович 377.
Всеслав Полоцький 18.
»Wiadomości polskie«, часопис 307.
»Вѣнок Русинам на обжинки«, збірка 104—6.
»Вѣстникъ« (віденський) 130, 172.
„ Европы« 146, 182, 197, 242, 249.
„ Народного Дома« 304.
„ Юго-Западной Россіи« 120.
»Вѣче«, часопис 294.

Г.

- Габсбурська династія 126.
Гавлічек-Боровський Кароль 365.
Гадяч м. 179.
Гайдельберг м. 182.
Гайзе Павло 241.
Гайне Генріх 123, 258, 305.
Галата м. 371.
»Галицькій Сіонъ«, часопис 304, 308.
Галицко-Волинський літопис 18, 38, 380, 382.
„ -руска Матиця 106, 126, 159, 170, 301—4.
„ „ митрополія 157.
Галич м. 379.
Галичани 120—2, 174, 197, 225, 229, 359, 379.
»Галичанинъ«, часопис 135, 226.
Галичина *passim*.
»Галичо-рускій Вѣстникъ«, часопис 130.
Галка Єремія (Костомарів) 96, 105.
Галька Ігнатій 156, 158, 306, 308.
Гамалія 109.
Ганенко (Г--ко) Марія 255, 335.
Ганин Буцманюк 335.
Ганка Вацлав 262.
Ганкевич Володимир 241.
„ Клим 234.
Гарасевич Михайло 138.
Гарасимович Ілярій 343—4, 373.

»Гармонія« восточної церкви з костелом римським 54.

Гатцук Михайло 143—4.

Гегель 207.

Гельголянд, остров 208.

Геннадій, архієп. Новгород. 42.

Герцен Александер 189.

Герцеништайн 204—5.

Герцоговина 294—5.

Гетьманець (Старицький) 167.

Гіго Віктор 363.

Гікель Едвард 218.

Гірне с. 235.

Гладилович Дамян 221.

Гліб Володимирович 10, 15, 62, 377.

„ Переяславський 378.

Глібів Леонід 141, 171, 196—7, 337.

Глодзинський Антін 343,

Гнилиці с. 292.

Гнилички с. 292—3, 306, 317.

Гоголь Василь 83.

„ Микола 86, 88, 94, 100, 119, 125, 164, 190,
243, 258, 282, 311, 322.

Годермарський Йосиф 318.

Голейко Михайло 244.

Головатий 88.

Головацька Людмила 155.

Головацький Іван 106, 155.

„ Яков 67, 72, 103—5, 130, 155, 157—8,
170—1, 174, 212, 296, 302, 335.

Голота козак 71.

Голубев проф. 262.

Гомер 144, 149, 153.

Горбаль Кость 162—3, 166—7, 169.

Горбачевський Антін 317—9.

„ Іван 236.

Горленко Василь 259.

Горницький Євген 334.

- »Господаръ и промышленникъ«, часопис 250, 295.
Грабар Ольга 134, 209, 291—2, 306.
Грабович Іляріон 323, 340—1.
Грабянка літоп. 73—4.
Грамати́ка Смотрицького 57.
Грдлічка 328.
Гребінка Евген 93—5, 108, 143, 196, 258.
Греки 4, 6, 9, 14, 30—1, 33, 36.
Греція 24.
Гречулевич Василь 144, 351.
Григорій Амартол 13.
„ Богослов 19, 33.
Григорович Йосиф 231.
„ проф. 265.
Гриневецкий Иван 346.
Грицай Олена 354.
Грицуняк Антін 373.
Грінченко Борис 253—4, 256, 260, 326, 331, 361.
Гродненська губ. 42.
»Громада«, збірка 98, 188—9, 241, 282—7.
»Громадський Друг«, часопис 200, 247—9.
Грушевський Михайло 3, 314.
Грушкевич Зенон 231.
Гулак-Артемовський Петро 87, 89, 92, 261.
Гунасевич о. 47.
Гус Иван 110.
Густинський літоп. 382.
Гуцули 179.
Гушалеви́ч Иван 132, 134, 155, 171, 213, 274, 298,
303—4, 309, 323.

Г.

- Гаватович Яков 64, 372.
»Газета Гатчука« 144, 337.
„ Шкільна« 294, 344.
»Gazeta Lwowska« 331, 344.
„ Narodowa« 331.

Галаган 66.
Галятовський Йоаннікій 264.
Георгієвич 64.
Гергардт Вольфганг 113, 311.
»Gesta Romanorum« 78.
Гете Йоан Вольфганг 95, 361—2.
Гізель Іннокентій 59, 60, 264.
»Głos« тижневник варш. 366, 369, 371—2.
Голуховський Агенор 106, 169.
Гольдсміт 134.
Гольдфарбова 364.
Гонта Іван 109, 147.
Готама Будда 29.
Грант Аллен 369.
Грац м. 236.
Губернатіс Анджельо 185.
Губернатіс (де) Безобразова 312.
Гудзман Роман 248.
Гундуліч Іван 335.

Д.

Давидяк Василь 242.
Даль Володимир 154.
Данило Заточник 12.
„ ігумен, паломник 11.
„ князь 38.
Данилович Северин 379.
Данилюк Йосиф 363.
Данічіч Юрій 329.
Данкевич Лука 155.
Дарвін Чарльз 360, 367.
Дарес Фригієць 28.
Дарій, цар перський 26.
Дашинський Ігнат 363—4.
„ Фелікс 363.
Дашкевич Миколай 267.

- Дашкевич Сильвестер 357.
Деґен Сергій 373.
Дейницький Омелян 220.
Денис з над Серета 216.
»Денниця« часопис 341—2.
Деревляни 17, 226.
Деркач, дир. т. 270.
Дермань с. 55.
Дескур Броніслав 363.
Десна р. 3.
Детлев Карль (панна Баер) 242.
Дешко Андрій 171.
»Дзвін« збірка 247.
»Дзвінок« часопис 197.
Дзвонковський Владислав 363.
»Dziennik Literacki« 164.
„ „ Polski« 331, 368.
Дзержковский Йосиф 219.
Дзержон 123.
Дива 33.
Дидьова с. 337.
Диканька с. 86.
Динабург м. 270.
Дир 14.
Дігеніс Акріт 30.
Дідницька Марія 155.
Дідицький Богдан 132, 134—5, 157, 162, 170, 208,
297, 301—2, 306.
Дікенс Чарльз 316, 322.
Діктіс Кретенець 28.
»Діло« часопис 161, 219, 221, 232—3, 240, 313—5,
321—2, 331, 344, 347, 362, 272.
»Diplomata statutaria« 301.
Діяманд Герман 354.
Дмитренко 282.
Дмитрієва 279.
Дніпро р. 36, 65, 76, 109.
Дніпрова Чайка (Березина) 254—5, 353.

- Дніпрові пороги 278.
Дністер р. 305.
»Дністер« товариство 236.
Добрилів м. 334.
Добриловський 103.
Добрівляни 362.
Добровський Йосиф 83.
Доброграєва Олена 315.
Добролюбов 229, 249, 141.
Добромилъ м. 307, 320.
Добромильський новіціят 307.
» літопис 73.
Добруджа 3, 179, 344.
Добряни с. 136.
Добрянський Адольф 290—3, 297.
» Антін 156—7, 208.
» Мирослав 292.
Довбенчукова Катерина 354.
Довбуш (Довбушук) Олекса 268, 321.
Довгалецький Митрофан 66.
»Додаток до Батьківщини«, часопис 315.
»Додаток Слова для громад«, часопис 172.
Доде Альфонс 219, 322, 330.
Дольницький Антін 230, 242—4, 314, 345.
Доманицький Василь 113—4, 142.
Домжив Люткович Павло 59.
Домінікани 40.
»Домъ и школа«, часопис 171, 212.
Дон р. 28.
Дорошенко Петро гетьман 72.
Дорундяк Василь 313.
Дорфлер 216.
Достоевський Хведір 296, 361.
Драгоманова Лідія 230.
Драгоманов Михайло 64, 69, 71, 71, 73, 98, 112—3,
121—2, 127—8, 178—89, 198, 229, 237, 239
—41, 243—4, 247, 290, 312, 351, 355—6, 359,
361, 365—6, 372.

Драгомирна с. 305.
Дрезден м. 102.
Дрентельн, генерал 267.
»Дрібна бібліотека« 249, 386.
Дрогобич м. 139, 244, 251, 301, 335, 363.
Дрозд (Кониський) 327.
»Другъ« часопис 242—7.
Дружній Лихвар, тов. 241—2, 245.
Дубенський Орест 334.
Дуліби с. 218.
Думитрашко-Раїч Константин 144, 329.
Думка Павло 373.
Дунай р. 17—8, 297, 299.
Духнович Александер 157.
Д. Х. 334.
Дюран Еміль 337.
Дядько Адам 322.
Дячан Пилип 212.

Е, Є.

Ева 25.
Євангеліє 5.
 » путнянське 211.
 » учительне 42, 46, 56, 77.
Єве м. 57.
Євлашевський 73.
Європа 35, 80, 164, 185, 283, 358.
Євшан, зіле 381.
Єгипет 26, 81.
Ездри книга III, 43.
Єзуїти 44, 51, 306—7, 313, 320.
Єлабуга м. 151.
Єлисаветград м. 266—7.
Ельшідін 186.
Енгель, »Geschichte der Ukraine« 74.
»Енциклопедія Ерша і Грубера« 290.
Єремія патр. конст. 45.

Еркман-Шатріян 243, 249.

Ерліч Йоаким 72, 74

Ерусалим м. 26, 208.

Еспанія 257.

Естрайхер Кароль 296.

Ефрем Сирин 21, 148.

Ж.

Жабе с. 372.

Жарко Евген 336.

Жаркова Н. 266.

Желехівський Евген 346.

„ Маркил 231, 315.

„ Юстин 157.

Желябов 287.

Женева м. 112, 152, 184—6, 197—9, 232, 240, 249,
2822, 284—6, 288—9, 360, 371.

Жигмонт III, король 52.

Жиди 25—6, 34, 270, 272.

Житецький Павло 260, 328.

»Жите і Слово«, часопис 73, 129, 166, 238.

»Житіє св. Антонія« 22—3.

„ „ Бориса і Гліба« 10.

„ „ Теодосія печерського« 10, 22—3.

Житомир м. 266.

»Жіночий альманах«, збірка 353—4.

Жовква м. 301.

Жолкевський Станіслав 26.

Жуковський Василь 92, 108, 258, 285.

»Журналь Мин. Нар. просвѣщенія« 292.

З.

Забіла Віктор 93—4

Заблудів с. 42.

- Завихвост м. 382.
Заволока М. 255, 319.
Загірний Никола 227—8.
Заклинський Корнило 318, 324.
„ Леонід 241.
„ Роман 343—4.
Залеский Богдан Йосиф 343—4.
„ Броніслав 372.
Залізняк М. 109.
Залісе 36.
Залозецький Василь 298.
Зан Тома 93.
Заневич Іван 238.
Заньковецька Марія 266—7.
Запаринюк Яцко 373.
»Записки Наук. Тов. ім. Шевченка« 73, 375.
„ о Южной Руси« 118, 125.
„ Петерб. Академії Наук« 116.
„ Югозапад. отд. Р. Г. общества« 177, 213.
»Заповіді 12 патріархів«, апокріф 25, 27.
»Заповіт Якова«, апокріф 26.
»Запорожская Старина«, збірка 90, 99.
Заревич Федір 156, 164—6, 169.
Затиркевич Одарка 266—7,
Зафіовський 244.
Заячківський Йосиф 173, 175.
»Zbiór wiadomości do antropologii krajowej« 348, 386.
Зборовський Василь 130, 172.
Збруч р. 156.
»Збурене пекла« драма 65.
Звенигород с. 386.
»Звезда« часопис 299.
Згарський Євген 209, 304.
Здерковський О. 341.
Зельман 207.
Земовит, король польський 303.
Земський Союз 288.
»Зеркало« часопис 226, 339, 341.

- »Зерна« збірка 357.
Зизаній Стефан 44.
Зірка Олеся (Косачівна) 336.
Зіс Едвард 325.
»Златая Матица« 20.
„ Цѣль« 20.
»Златоструй« 8.
Змартвихстанці 174, 307, 317.
»Золотая грамота« часопис 173.
Золи Еміль 246, 386.
Зоровавель 26.
»Зоря Галицька«, часопис 125, 127—8, 131, 134, 140,
154—8, 165, 171, 209, 215, 386.
»Зоря«, двотижневник 195, 203, 215, 257, 268, 323
—9, 331, 333, 335, 337—9. 354.
»Зоря«, книжечки »Просвіти« 219, 239.
„ М. Пашкевича 103.
Зубрицький Денис 46, 135—7, 171, 296, 324, 335.
„ Михайло 319, 329, 335, 337.
Зуйченко 261.

И.

- »Извѣстія имп. Академіи Наукъ« 143.
»Изданія общества им. Качковскаго« 210, 305.
»Историческая бібліотека« 58.
»Историческія пѣсни малор. народа« 69, 71.
»Исторія Руссовъ« 98, 101, 109, 144.
»Пѣнка ієрополитика« 78.

Й.

- »Jahrbücher für slavische Literatur«, часопис 106.
Йоан Дамаскин 29.
„ екзарх болгарський 8, 25.
„ Златоуст 8, 19, 56.
Йосаф царевич 29.

»Йов« книга 122, 276.
Йоіль ігумен 30.
Йордан І. П. 106.
Йосиф П. 313, 320.

I.

Ібн-Даста 151.
Ібн-Хісдай 29.
Іван Грізний, цар 51, 117.
»Іван і Марьяна« пісня 70.
Іванов 203.
Іверський монастир 59.
Ігнатій з Любарова 157.
Ігор Ольгович 377.
„ Рурикович 4, 14, 31.
„ Святославич 17, 18, 379—80.
Ізби с. 311.
Ізидор митрополіт 50.
»Ізмарагд«, збірка 19—21.
Ізяслав Володимирович 377—8.
„ Давидович 378.
»Іліяда« Гомерова 164, 229—30, 256.
Іловайський, проф. 348.
Іларіон митроп. руський 10, 19.
„ Могленський 35.
»Ільйонянка«, поема 149.
Ількевич Григорій 106.
Ільницький Василь 156—7, 216, 323, 330, 338, 379.
„ Іван 156.
Індемнізація 126.
Інлендер Адольф 366.
„ Людвік 361.
Інтермедії 64, 66.
Іпатський літопис 16.
Ірена цариця 5.
Іречек 106.

Ірляндія 148, 316.
Ісаак, патріярх 25.
Ісав 25.
Ісаєвич С. К. 330, 337.
»Історія Руси України« 3.
Ісус 25—28.

К.

»Кааф« книга 34.
Каблуков 365.
Кавказ 3.
Казимір Великий 38, 100.
Календарі »Просвіти« 219.
»Календар римський новий« 52.
Календарь 41.
Калитовський Єронім 330.
„ „ Омелян 320, 328, 330, 336, 338.
Калінка Валеріян 307.
Калічка Іван 336.
Калііст, патріярх царгородський 46, 77.
Калуга м. 118.
Калужняцький Омелян 211.
Кальнофойський монах 61.
Каманін П. 260.
Каменець Подільський м. 64.
Канада 3.
Канів м. 111.
Канони 41.
Капушак Іван 126.
Каравелов Любен 355, 357.
Караджіч Вук 335.
Каразин Микола Н. 87, 96.
Карамзін 30, 74, 385.
Карий Гнат 253.
Карльсбад м. 317.
Карпати 3, 157, 312.

Карпенко Карий (Тобилевич) 255, 260, 266—7, 270
—1, 274, 276—7.

Карпінський Фр. 103.

Каспрович Ян 370.

Катерина II. цариця російська 76, 84, 385.

Катренко Олександр 332.

Кахникевич Кирило 344, 345.

Качала Андрій 321.

„ Степан 173, 175, 214, 223, 227—8, 316—7,
320, 336.

Качковський Михайло 208, 297.

»Kwartalnik historyczny«, часопис 370.

Квітка Основяненко Григорій 88—9, 96, 108, 119,
168, 171, 282, 266.

Кекропс, цар атенський 17.

Кибальчич Марія 276.

Київ м. 4, 9, 10, 13, 16, 36, 38, 54, 56—7, 59—60,
65, 69, 84, 92, 111, 141—7, 151—3, 168, 178,
183, 189—193, 196—7, 200—4, 211, 213, 229,
248, 253, 258—62, 266, 273, 278, 352, 365,
371, 376, 379, 380, 384.

Київляни (Кияни) 11, 16, 62.

Київська земля 31.

„ пісня 72.

Київський літопис 13, 370.

Кипр остров 81.

Кипріяні митроп. 36, 52.

Киреевський 181.

Кирил (Константин) 5, 14, 137, 303—4.

»Кириль и Методій«, часопис 299, 349.

Кирило-Методієве братство 110, 115, 118, 141—2
153, 256.

Кирило Турівський 19, 20.

Кирицький, актор 346.

Кирчів Павло 338, 357.

Киселевський Ізидор 294.

Кистяковський Богдан 373.

Кишинів м. 254.

- »Кіевлянинъ« газета 150, 229.
»Кіевская Старина«, часопис 113, 147, 153, 171,
179, 192, 194, 197, 203, 260—4, 337, 372.
Клемертович Михайло 207, 209, 251, 295.
Климентій віршописець 88, 119.
Климент VIII, папа 52.
„ Охридський 8.
„ Смолятич 10, 20.
Климкович Ксенофонт 94, 164—9, 173, 223.
Климовський козак 97.
»Ключ Разумѣнія« 61.
»Ключ царства небесного« 44.
Кльонович Себастіян 69.
»Книга о вѣрѣ« 55, 58.
»Книжица о единой вѣре« 44.
Княгиницький Йов 55—6, 157.
Кобилянський Антін 162—3.
Кобильниця Волоська с. 157.
Кобринська Наталія 826, 330, 352—3.
Кобринський Йосафат 140.
Ковалевський Микола 289.
Ковальський Василь 156.
Ковачев Янко 184.
Ковбасюк 160.
Кожанчиков 112.
Козанович Михайло 323.
Козачковський Андрій 337.
Козлов 105, 259.
Кокорудз Ілля 330, 334.
Колегія Могілянська 59.
Коліїщина 123.
»Колоколь« газета 188.
Коломия м. 126, 128, 133, 193—5, 213, 251, 344,
348.
Коломна м. 27.
Колядки 68.
Комарницький Йосиф 309.
Комарно м. 248.

- Комаров Михайло 103, 202—3, 329—30.
Конашевич-Сагайдачний Петро 100.
Кониський Георгій 98—100, 320.
„ Олександр 146, 151, 168, 175, 280, 253,
319—20, 326, 330, 332—3, 335, 343, 351—2,
355—6, 360—1.
Конібір 30.
Кононенко Мусій 336.
Конопницька Марія 361.
Константинополь м. 9, 21, 50, 70.
Константин Солунський 5, 7, 26, 34, 137.
Константин цар 26.
Копилов дяр. т. 270.
Копистенський єпископ перемиський 52.
„ Захарія 58.
Копітар Вартоломей 296.
Кордасевич Лев 157, 244.
Кореневич Михайло 295, 349.
Корженювський Йосиф 95, 282, 327.
Короленко Володимир 329, 330, 334, 336.
Корсунь м. 5, 9, 62.
Кос Андрій 248.
Косак Михайло 170—1, 313—17.
Косачева Ольга 253, 258.
Косач Михайло 336.
Косинського бунт 53.
Косівщина 372.
Коссів Сільвестер 23, 60.
Костецький Василяннин 296.
„ Плятон 140, 158.
Костомарів Микола 46, 89, 96—7, 114—120, 124
—5, 146, 151, 173, 192, 228—9, 257, 325, 351,
355, 360.
Котельницький 196.
Котляревський Іван 40, 84—7, 95, 97, 101, 107,
119, 127—8, 196, 203, 212, 217, 263, 330.
Котурницький Михайло (Michałko) 370—1.
Коховський Василь 152, 230.

- Коцель король 297.
Коцовський Володимир 212, 318—9, 325, 329, 330,
332, 340, 360—1.
Коцюба Стефан 316.
Кошовий О. (Кониський) 229.
Кравченко Уляна 325, 353—4, 366.
»Краї« часопис 331, 366, 369.
Краків м. 40, 58, 69, 128, 162, 211, 234, 242, 331,
349, 372, 386.
Кралицький Анатоль 157.
Красіцький Ігнат 385.
Красне-Задільско с. 251.
Красовський Іван 45—47.
Красюченко 332, 339.
Крашевський Йосиф 372.
» Францішок 372.
Кребсова Вероніка 147.
Кременчук м. 265—6.
Крехівський монастир 26.
Кривичі 17, 31.
Крилов В. 94, 190.
Крилоє с. 46.
Крим 5.
Кримський Агатагел 338.
Кристияцький Іван 301.
»Кройника« Густинського монастиря 382.
Кромериж м. 335.
Кронштадт м. 202.
Кропивницький Михайло 202, 266—276.
Крупецький єпископ перемиський 53.
Круть Софрон 204—5, 238, 254.
Кубанське військо 152.
Куземський Михайло 159.
Кузів Іван 337, 353.
Кузьма (Ляхоцький) 113, 187.
Кузьменко Петро 153, 351.
Кузьмичевський (Драгоманов) 260.
Кулик Василь 152, 229.

- Литовці 381.
Лілієн Едвард 367.
Лімановський Болеслав 248, 363.
Лінде Богумил 105.
Ліпінський Кароль, музик 101.
Ліпоман 147.
Ліске Ксаверій 325.
»Ліствиця Якова«, апокріф 26—7.
»Літературно-наукова бібліотека« 366.
»Літературно-науковий Вістник«, часопис 123, 179,
193, 257, 265, 276.
Літинський Йосиф 157.
Літописи козацькі 71.
Лобода О. 85.
Лозинський Йосиф 103, 138, 157, 302.
Лозовський Д. 167—8.
Лолин с. 68, 248, 386.
Ломиковський 91.
Ломницький о. 335.
Ломоносов М. 385.
Лоначевський 121.
Лопух (псевдонім) 253.
Лосицький Михайло 382.
Лот 25.
Лужецький Антін 155.
„ „ Юліян 155.
Лужницький Квінтіліян 312.
Лукашевич П. 91.
„ „ Льонгін 175, 232.
Луква р. 305.
Лукич Василь (Володимир Левицький) 323, 337, 351.
»Луна«, альманах 253.
Луцик Володимир 299.
Луцьк м. 52, 53.
Лучаківський Володимир 156, 351.
„ „ Константин 210, 332, 335—6.
Люблинська унія 47—9.
Любляна м. 205.

Любов, дир. т. 270.
Любомила (Біляївка) с. 254.
»Люцідарій« 221, 383.
»Лямент людей побожних«, вірша 71.
Лямпі, маляр 107.
Лянґе Альберт 247.
Ляхи 63, 180, 379—81.
Ляхоцький Кузьма 186—7.
Львів *passim*.
Львівський літопис 73.
»Львовянинъ«, календар 170, 313.
Льондон м. 208, 299.
Льоріс Меліков 265.

М.

Магометани 34.
Магометанізм 34, 124.
Мазепа Іван 109, 117, 149, 280.
Макарій митрополит московський 22, 41.
„ патріарх антиохійський 54.
Макаровський Михайло 95—6, 298, 333.
Македонія 81.
Маковей Осип 329.
Максименкова Марія 336.
Максимович, актор 267.
„ Іван, єпископ чернігівський 60.
„ Михайло 89, 91 — 2, 315, 320, 335,
384—5.
Малала 17.
»Малая подорожная книжица« 41.
Малиновський Михайло 138, 155, 157, 236.
Малиняк б. 308.
Малицький Гляріон 155.
Малишевський Михайло 262.
Малоруси 3, 101, 134.
»Малорускій літературный Сборникъ« 116.

- Мальшинський Севастіян 286—7.
Мамончі 42.
Манасії хроніка 28.
Манжура Іван 181, 204, 337.
Манько 276, 281.
»Маргарит«, збірка 8.
Маринчук В. (Антонович) 148.
Марія імператриця 89.
„ Тереса 320.
Маркевич Микола 68, 98, 100, 149.
Марків Осип 209, 242, 293—4, 323.
Маркова пустиня 55.
Маркова Александра 266.
Маркович Дмитро 255, 261.
„ Олена 255.
„ Опанас 142,*) 154.
„ полковник 97.
„ Светозар 205.
Марко Вовчок (Вилинська Марія) 119, 141, 146, 164,
167.
Маров, дир. т. 270.
Марр, арменіст 29.
Мартос 108.
Марцінюк Андрій 373.
Маршинський 373.
Маслов-Стокіз Василь 329—30, 336.
Масловський Людвик 367.
Масляк Володимир 323, 330, 332, 340—1.
Масонство 84.
»Матеріяли до українсько-руської етнології« 179.
Мачтет Григорій 334, 336.
Маячанець Левко 327.
Мгарський монастир 73.
Мелхиседек 25.
Мендельзон Мозес 329.
Менологій 8, 24.

*) На тій ст. через помилку Алексій Маркович.

- Ментона м. 315.
Менчиц Володимир 181.
Мерунович Теофіль 344.
»Мета«, часопис 112, 148, 166, 169, 210.
Метлинський Амброзій 94—6, 141.
Методій Солунський 4, 7, 14, 137, 296, 303—4, 307.
Мидловський Ізидор 341.
Микита Н. 175.
Микитинці с. 105.
Миколаїв м. 266—7.
Милорадович Марія 175.
»Милость божія України свободившая« 63.
Миняя празнична 8, 21.
Миняя-Четя 21—2, 24, 63, 80.
Мирний Панас (Рудченко) 188, 197—8, 200—2, 232,
250—1.
»Миръ«, газета 309.
Михаїл митрополіт 62.
„ цар константинопольський 5.
Михайлівський монастир 16.
Михайло Федорович, цар 75.
»Miesięczny dodatek do Przeglądu Tygodniowego«
366, 369.
Мікльошіч Франц 214, 345, 361.
Мількович Володимир 301.
Мільницький Йосиф 308.
Мініх, генерал 149.
Мінчакевич Михайло 299.
Мірбо Октав 336.
»Містерія страстей Христових« 64.
Міцкевич Адам 87, 92—3, 153, 167, 191, 258, 332,
371.
Млака Данило (Ізидор Воробкевич) 168, 298, 330,
332, 341.
Могила Петро 59—61, 252.
Могилівський монастир 99.
Могильницький Антін 131, 299, 327, 338.
„ Іван 83.

- Мозбурґ м. 297.
Мойсей 26.
Мокш 33.
»Молва«, газета 185.
Молдавія 51, 54, 320.
»Моленіє Данила Заточника« 12.
»Молитовникъ или Требникъ« 46.
Молієр 132, 168.
»Молодикъ«, альманах 96, 143, 145.
Молодченко Андрій 352.
»Молот«, збірка 205, 247—8, 359.
Монголи 36, 38.
Монгольський напад 34—5.
Монпельє 284.
»Monumenta Stauropigiana« 301.
Мончаловський А. 209, 295.
Мопсан Гю 336.
Моравія 7.
Мораво-Панонія 4.
Мордовець Данило 116, 253, 255—8, 323, 339, 344,
351.
Мороз Д. 153.
»Морской Сборникъ« 143.
Мортиє (Mortillet) 179.
Москалі 270.
Москва м. 8, 18, 24, 36, 41—2, 45, 50, 72, 75, 80,
92, 99, 107, 112, 143, 188, 245, 265, 268, 385.
Московщина 24, 60, 63, 75, 78, 269, 385.
Мости Великі м. 166, 170.
Мотиль Олекса 341.
Мотронівка, хутір 119.
Мох Рудольф 139.
Мочник Франц 220.
Метислав Андрієвич 379.
„ Володимирович 377.
„ Ізяславич 378—9.
Метиславець Петро 41, 42.
Музей ім. Александра III. 179.

Музей ім. Антона Петрушевича 138.
Мурашка Омелян 335.
Мусин Пушкін 18, 30.
Мусій 176.

Н.

Навроцька Сидора (Палієва) 354.
Навроцький Александер 153, 167*), 256.
" Володимир 229—30, 232, 238—41, 283,
286, 316—18, 321, 327, 329, 340.
Навь 34.
Нагірний Василь 235, 318, 340, 347.
Нагуєвичі с. 139, 362.
Надвірнянський літопис 73.
Наливайко 109.
Нановський 244.
Наполеон 85.
Наполеонські війни 84.
»Народ«, часопис 366, 372—3.
Народна Торговля 236, 250.
»Народна Часопись« 344.
»Народне видавництво у Львові« 349—50.
Народний Дім у Коломиї 140.
" " у Львові 67, 105, 128, 138, 159—
60, 170, 222, 241, 300, 302, 304, 383.
»Народовъщаніє« 78.
Настася Чаргова 379.
»Наука«, часопис 1333, 213, 294, 350.
»Наука о зложенію казаня« 61.
»Наукова бібліотека« 365—6.
Наукове товариство ім. Шевченка 114, 179, 183,
257, 355.
»Науковий Сборникъ« Матиці, часопис 170.
Науменко Володимир 293.

*) В тексті на тій ст. через помилку В. Навроцький.

- Наумович Володимир 293.
„ Іван 132—3, 155, 175, 183, 209, 213, 233,
291—5, 313, 350.
Нахор 29.
Неаполь м. 321.
»Небо нове« 61.
»Негребецький піп«, вірша 73.
„ Роман 343.
Недільський Софрон 346.
»Недѣля«, часопис 172—3, 250.
Нейман Цезар 260.
Некрасов 191, 229, 258, 328, 361.
Немирів м. 201.
Немирівна (Лимерівна) 201.
Непомук Ян 161.
Неруда Ян 361.
Нестор монах 4, 10, 15—6.
»Несторів літопис« 167.
Н. Е. Шукай 335.
»Нива«, альманах 254.
„ часопис 167—8.
Никифор протосінгел 52.
Николай, цар 110, 141. 385.
Николайчик 330.
Ничай Апольон 250.
„ отець 207.
Ніжанковський Остап 335.
Нікон Затворник 22.
„ ігумен Печерський 23.
„ Чорногорець 22, 59.
Німеччина 85, 110, 182.
Німці 38, 59, 129, 270, 381.
Ніс Степан 153.
Ніщинський Петро 254, 282, 328, 330.
Новаковський Петро 374.
»Нова Основа«, часопис 359.
Новгород Великий м. 9, 323, 382.
„ Нижній м. 111.

Новгород Сіверський м. 17.
»Нове Зеркало«, часопис 226, 340—1.
Новий завіт 123.
»Новий Пролом«, газета 294, 298—9.
»Новини«, часопис 132, 135.
Новицький Іван 181, 260.
Новіков 84.
»Новое Вѣче«, часопис 294.
»Новость«, часопис 284.
Новочеркаск м. 267.
Номис М. (Симонів) 153—4.
Нормани 9.
Носсіг Альфред 364.
Нямецький монастир 51.

О.

Обачний Михайло 336.
Обези 381.
Общество М. Качковского 163, 305, 350.
„ Нестора літописця 147.
„ русскихъ дамъ 302.
Овідій 336.
Оврам 177.
Огоновський Ілїріон 225.
„ Микола 298.
„ Олександр 224—5, 231—2.
„ Омелян 113, 156, 210, 214, 225, 232,
318, 330—5, 342—3, 345, 351, 361.
Огоновський Петро 225.
»Огородокъ Богородицѣ Маріи« 62.
Одеса м. 203, 254—5, 265—7, 272, 328, 370.
»Одескій Вѣстникъ«, часопис 202.
Одн Ол. (Партицький) 216.
»Одисей« 254, 328.
Одонецъ Кость (Кониський) 319, 334.
Озаркевич Іван 126, 128, 155.

- Оказ Казимір 349.
Окуневська Єрина 354.
Окуневський Ярослав 319.
Олег Святославич 4, 11—2, 14, 31, 377.
Омелькович Дмитро 153, 323, 328.
Олесницький Євген 249, 316, 321, 339—41, 356.
Олесків Володимир 360.
Ольга, княгиня 14, 226.
Ольговичі 377—8.
Омельченко 330.
Онé (Ohnet) 322.
Онисим (Навроцький) 239.
Онишкевич Ігнатій 212, 298, 356, 361.
Онуфрейський монастир у Львові 23.
Онько Богдан 41.
Оренбурський край 110.
Орлик Филип 207.
Ортинський, єпископ американський 308.
Орь, співак половецький 18. 381.
Осада Михайло 211—12.
Освенціма записки 74.
Осипов 86.
»Осмогласник« 40.
»Основа«, журнал 86, 112, 116, 119, 142—3, 145
—6, 148, 150—3, 158, 164, 193, 230, 257.
Основа, с. 88.
„ часопис 222—3, 226.
Основяненко 96.
Осолоїнських бібліотека у Львові 47, 56, 72, 105.
Осташевський Спірідон 371.
Остерський повіт 153.
Острівчик с. 357.
Островський, російський драматург 276.
Острог м. 42, 44.
Острожська Академія 42.
Острожський клерик 44.
„ Константин 40, 42, 51, 55.
Остромирове Євангеліє 6.

- »Отечественныя Записки«, часопис 146.
»Отечественный Сборникъ«, часопис 172.
Отрок, хан половецкий 381.
Охорович Юліян 363.
Охотський 74.
Охоцький Огієвський 141, 351.
Охримович Володимир 373.
„ Клим 244.
Очаківська війна 195.
О. Я. (Кониський) 335.

П.

- Павлик Анна 248, 283, 354.
„ Михайло 64, 183, 242, 244—9, 282—4, 288,
314, 322, 331, 364—5, 370—3.
Павлі Жегота 72, 105.
Павлович Александер 298.
Павловський 73.
Паісич П. 337.
Палестина 11, 81.
Палея 25—7.
„ Віденська 27.
„ Коломенська 27.
„ Крехівська 26—7.
„ Толковая 34.
»Палінодія« 58.
»Паломник« 11.
Паляцкий Йосиф 127, 237.
»Памятки української мови і літератури«, 5, 27.
»Пандект« Нікона Чорногорця 22, 59.
Панченко 254.
Паньчатантра 30.
»Паренетікон« Єфрема Сирина 21.
Париж м. 140, 142, 165, 179.
»Parlamentär«, часопис 292.

- Партицький Омелян 156, 174—5, 215, 219, 298,
320—8, 338.
Пасічинський Ізидор 242, 250—1.
Пасхалія 41.
Патерик 21—2 27.
 " Палестинський 22—3.
 " Печерський 22—3.
 " Синайський 22.
 " Сьбитський 22.
Патм, острів 81.
»Пекельная вѣчність« 78—9.
»Пекельний Марко«, вірша 261.
Пелех Іван 294, 312.
Пелеш Юліан 224, 251, 308, 347.
Пенчуківець 255.
Перебендя 168, 326.
Перекотиполе Іван 253, 326, 361.
Перемишль м. 53, 127, 139, 155, 321, 347, 382.
Перепис (Дольницький) 242.
Переплут 33.
»Пересторога« 46—7.
Переяславська угода 385.
Перльмутер 364.
Персія 30.
Перун, бог 33.
»Перший Вінок«, альманах 352.
Петербург м. *passim*.
Петренко Михайло 96—7.
Петро Великий 63, 76, 318.
Петров Николай 196, 262.
 " студент 115.
Петро, митрополіт київський 36.
Петропавловська кріпость 110.
Петрусь З. В. 332, 334, 337.
Петрушевич Антін 47, 135—8, 155, 157, 160, 171,
207, 252, 294—8, 302—3, 305.
Петрушевич Стефан 85, 136.
Печеніги 35.

- Печерська Лавра 16, 57—8, 61, 63.
Печерський літопис 10, 15—6, 23.
" монастир 10, 21, 36, 376.
Пилипони 295.
Пильчиків Олександр 175.
Пишін Олександр 116, 193, 227, 232, 298 310.
Писарев Дмитро 249.
»Письмо до Громади«, часопис 171—2.
Підвисоцький Кость 346.
Підгорецький літопис 73.
Підкова Іван 109.
Підлисе с. 333.
Підлясе 120.
Підманастирський В. 329.
»Pielgrzym Lwowski«, календар 102.
Пісек Франц 211.
Плетенецький Єлисей 58.
Плешкевич О. 244, 246.
Плюжанський Венедикт 208—9, 293—7.
Погодин М. 324.
Поділе 38, 49.
Подолінський Михайло 319, 322.
" Сергій 282—4.
Подоланин (Барвінський Ол.) 150—1.
Познанський Борис 153, 334, 337.
Познанщина 43, 370.
Покорний Альойзій 21.
Полетика Антін 98—100.
Полікарп ігумен 23.
Полікрат 12.
Полісе 38, 47.
Половці 11, 16, 18, 35, 379—81.
Полоцк м. 41, 53.
Полтава м. 86, 100, 179, 196, 198, 266.
Полтавець В. І. 332.
Полтавський бій 76.
Полтавщина 270.
Полуботок Павло 149, 325.

- Поляки *passim*.
Полянський Василь 249.
„ Михайло 210, 211, 249.
„ Петро 311.
„ Тома 322.
Поль Вінкентій 102, 163.
Польща 38, 43, 47—9, 55, 60, 64, 75—6, 83, 85,
100—3, 120, 158, 182, 214, 303.
Помяловський 246.
Попель Климента 155, 157.
„ Маркил 172.
„ Михайло 129.
Попов А. Н. 324.
»Попович Олексій«, дума 70, 94, 197.
Попович Климентія 354.
„ Омелян 299, 357.
Поссевіно Антоній 51.
»Постілля« 77.
»Поступ«, часопис 365.
Потапенко Вячеслав 336.
Потебня Александер 263—4.
Потій Іпатій 52—6.
»Поученє дітям« Володимира Мономаха 12.
Почаїв м. 61, 78, 80.
»Правда Руська« 32.
»Правда«, часопис 120, 122, 151—3*), 175—6, 183,
192, 197—8, 200, 205, 210, 219, 221, 224, 226
—31, 226, 339, 347, 355—6.
»Prawda«, часопис варш. 331, 366, 372.
Прага м. 41, 112, 127, 162, 211, 222, 233, 236, 245.
„ передмістє Варшави 195.
»Прапор«, часопис 364.
»Prasa«, часопис 331, 363.
»Przegląd«, часопис 367.
„ Spółeczny«, часопис 367, 369.
„ Tygodniowy«, часопис 331, 366.
Приблуда 320.
Прибура М. 145.

*) На ст. 153 зам. „Правда“ має стояти „Нива“.

- Привіна, король 297.
Придніпрянець 145.
»Прикарпатская Русь», часопис 294, 297.
Прилуки м. 195.
Припеть р. 3.
»Приятель дѣтей», часопис 295.
Прокопович Теофан 63.
»Проломъ», газета 293—4, 299.
Прольог 8, 19, 24, 78.
„ стишний 24.
»Просвіта» 113, 168, 173, 175—6, 193, 203, 214,
218, 220, 225, 239, 241, 342—7.
Прус Болеслав 370.
Прухнікова Феліція 364.
Прянів м. 320.
Псалтир 5, 20, 40—2, 63, 86, 122.
Публична імп. бібліотека в Петербурзі 137.
Пугачівщина 242.
Пузина кн. 127.
Пулюй Іван 122, 236—7.
Путивль м. 18.
Пушкін Александер 95, 173, 258, 298, 312, 385.
»Пчела», збірка 8.
Пчілка Олена 253, 259, 282, 326, 330, 335 — 7,
352—3.
»Пчола», часопис 132—4.
Пшевуский Едвард 360, 368.
Пюрко Теодор 308.
Пятикниже Мойсееве 176.

Р.

- Рагоза Михайло 52—3, 58.
»Рада», альманах 190, 199, 200, 203, 253.
„ державна 126, 132, 173.
Rada Narodowa 126.
Радивилівський Антін 63.

- Радивилівський кодекс літопису 376.
Радіщев 84.
»Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей« 261.
»Размышляне о муцѣ Христа« 64.
»Рай мысленный« 59.
Раймунд Фердинанд 322.
Ратай Павло 176, 253.
Рата р. 36.
Ревакович Генрик 367.
„ Тит 335.
»Revue d' antropologie«, часопис 179.
„ des deux Mondes«, часопис 337.
Реклю Елізе 290.
Реклям 339.
»Reforma«, часопис 318.
Ржегорж Францішек 328.
Рильський Тадей 121.
Рим м. 45, 50, 52, 54, 81, 159, 304, 306, 321.
»Рифмологіон« 63.
»Rivista contemporanea«, часопис 312.
„ Europa«, часопис 105.
Рігельман 74, 97.
Рігер Вацлав 127.
Ріценко В. Д. 337.
Рінальдо-Рінальдіні 277.
»Robitnyk«, часопис 235.
Рогатинець Юрій 45—7, 55.
»Родимый листокъ«, часопис 298.
Родина С. 145.
Родъ и Рожаницы 33.
Родос, остров 11.
Рожанковський Юліян 334.
»Рожаный вѣнецъ Христовъ« 62.
»Rozmaitości«, часопис 155.
Розмарин Роман (Белей Іван) 242.
Ролле (Antoni J.) 304.
Роман Данилович 18, 38, 382.
„ Мстиславич 380—1.

- Роман Ростиславич 378—9.
Романовичева Марія 202.
Романчук Юліян 113, 210, 218, 313—4, 374.
„ Ярослав 318, 320, 335.
Росія 3, 41, 43, 76, 84, 100, 105, 107, 112—3, 159,
178—9, 185—8, 195, 204—6, 209, 227—9, 248,
252, 266, 269—70, 287, 289, 291—6, 385.
Росіяни 84, 146, 175, 235.
Роско́ Едвард 346.
Ростислав Володимирович 38.
„ Вячеславич 378.
„ Мстиславич 378.
Ростов н. Д. м. 267, 270.
»Roxolania«, поема 69.
Рошкевич Михайлина 248, 354.
„ Ольга 68, 386.
Руданський Степан 146, 148—51, 171, 181, 225,
229—30, 258, 261, 329—31, 339, 351.
Рудно с. 386.
Рудольф, архикнязь 331.
Рудченко Іван 197.
„ Опанас 197—8.
Ружицький Венедикт 297.
Рукер 367.
Румуни 321.
Румунія 178.
Румянцівський Музей у Москві 265.
риковичі 14.
рик новгородський 5, 14.
„ Ростиславич 376, 379—80.
»Русалка Дністрова«, збірка 103—4, 106, 332.
»Русалка«, часопис 165, 168, 189.
Русини 3, 5, 17—8, 103—4, 121, 125—8, 130, 133,
138, 157, 159, 167, 173, 213, 235.
Русичі 3.
»Руска бібліотека Онішкевича« 312.
„ історична бібліотека« 355.
Руска Рада Головна 125, 139.

Rutheni 3.
Рутський Велямін 54.
»Ruch«, часопис 370.
Ряшів м. 298.
Рьгло 33.

С.

Сава Освящений 23.
Савич В. 330.
Савчинський Григорій 386.
Сагайдачний Конашевич Петро 58.
Садова м. 133.
Садовський Микола 253, 265—70.
Сазонович 74.
Сакович Кассіян 47, 58.
Сакран 51.
Саксаганський 266—70.
Салтиков (Щедрин) 141.
Самбір м. 129, 157.
Самійленко Володимир 256, 327, 330, 337, 351.
Самовидець, козацький літописець 74.
Самойлович, гетьман 72*^{*)}.
Сандуляк Іван 373.
Сапогів с. 324.
Сапогівський Лев (Василович) 324.
Сапфо 86, 97.
Саратів м. 110, 245.
Сарацени 25.
»Сборникъ« міністерства нар. просв. болгарський 179.
»Сборникъ« Святослава з р. 1073, 7.
" " з р. 1076, 7.
Сварожич 33—4.
»Svetozor«, часопис 361.

*) В тексті через помилку Самійленко.

- Свидницький Анатоль 146, 150—1, 328—9, 335,
339, 351.
Свисгун Филип 298.
Свій Павло 167—8.
Свінцикий Павлин 168.
»Switlo«, часопис 289.
»Свободная Россія«, часопис 289.
Свободный Союзъ 288.
»Сводная летопись« 73.
Святе письмо 176.
Святий Юр 222.
Святополк Окаянный 10, 15.
Святослав великий, князь київський 10—12, 16.
„ Всеволодович 379—80.
„ Ігоревич 4, 5, 13, 14.
Севастополь м. 267.
Северин З. 365.
Селецький Кирило 299, 343, 345.
Сембратович Йосиф 207, 222, 306, 308.
„ Сильвестер 223, 306, 308.
»Семейная бібліотека«, часопис 171.
Сементовський К. 96.
Семиренко 112.
Серапіон, митрополіт владимирський 36.
Сербія 204.
Сербські народні пісні 258.
Середземне море 70.
Сетас, грецький письменник 30.
Сибір 67, 272.
Сильвестер, ігумен 16.
Сим 33.
Симеон, цар богарський 7, 8.
Симигинович Л. 299.
Синкелл Михайло 15.
»Синописе« Гізеля 75.
Сирія 81.
Сирокомля 191, 258—9.
Сирочинський Лев 235.

- Ситіянович Симеон Полоцький 63.
Сицилія 70.
»Sioło«, часопис 167.
Сірко Ф. (Хведір Вовк) 112, 187—9.
Сіромаха М. 336.
Сірославич Константин 379.
»Січ« віденська 236—7.
„ задунайська 179.
„ запорожська 73, 83.
Січинський Микола 321.
Скаєвський Александер 350.
Скандинавщина 298, 320.
Скарбінський, дир. т. 270.
Скарга Петро 44, 51—2, 55.
Скит Манявський 55—6, 157, 316, 347.
»Складка«, альманах 256.
Скобельський Петро 335—7.
Сковорода Григорій 81—2, 87.
Скоморівський Келестин 329.
Скорина Франц 41.
Скоропадський Іван 149.
Славинецький Епіфаній 63.
Славсько с. 130—1.
Славяни 3, 9, 13, 16, 110, 185, 204—5, 228.
»Славянская бібліотека«, часопис 173.
„ Заря«, часопис 173.
»Славянскій Міръ«, часопис 311.
Славянство 149.
Славянщина 45, 105, 204, 265.
Сластьон, маляр 259.
Словацький Юлій 341.
»Слово«, газета 135, 137, 140, 151, 158, 161—2,
170, 172, 207—8, 218, 252, 283, 294—7, 310—1.
»Слово Боже«, часопис 294.
„ нїкогого Христолюбца« 20.
„ о законї и благодати« 19.
„ о Лазаревім воскресенїи« 19.
„ о полку Игоревї« 17—19, 30, 92, 101, 105,

- 134, 202, 214, 302, 320, 326—7, 332, 338—9,
377, 380, 385.
Смайльс Самуїл 342.
Смаль Стоцький Степан 212, 334, 356—7.
Смоленськ м. 379.
Смотрицький Герасим 44, 56.
„ Мелетій 56—7, 83.
Снігурський Іван 329.
Собеский Ян 72, 340.
Соболевский 72.
Соботка Прімує 361.
»Современникъ«, часопис 146.
Соколик І. 347.
Сокиринці с. 66.
Соколов, дир. т. 270.
Соколя с. 79.
Соліковський, архієпископ 45.
Соломон 25, 27, 65.
Соневицький Микола 127, 385.
Сорчан, хан половецький 381.
Софійський Собор у Києві 9, 69.
Софія м. 289, 290.
Софокль 254.
Сошенко 108.
Спасович Володимир 232.
Спауста Болеслав 368.
»Speculum eхemplorum« 78.
Спїж 28.
Спїлка Іван 334.
Сполучені Держави 3, 357.
Срезневський Ізмаїл 89, 90, 99.
Ставровецький Транквіліон Кирило 56, 77.
Ставропігія 44—6, 58, 73, 136, 170—1, 207, 300—2,
336, 343, 350.
Стадіон Рудольф 328.
Станіславів м. 128, 156, 163, 166, 234, 244, 250,
293, 295, 298—9, 337, 341, 344—7, 353.
Сташінський Ян 369.

Стара Самара м. 278.

Старицька Людмила 353.

Старицький Михайло 152—3, 167, 189, 190—4,
200—4, 228, 253—4, 258—9, 266—71, 281
—2, 336.

»Старообрядець«, часопис 295.

Стахурський Павлин 167.

Стебельський Гнат, Василяннин 44, 77.

„ Володимир 174, 213, 242, 319.

»Степ«, альманах 254—5.

»Степъ«, газета 278.

Степовик О. 343.

»Стефан воевода«, пісня 69, 71.

»Стефаніт і Іхнілат« 30.

Стефанович Александер 221, 308.

Стефурак, актор 346.

Стечинський, актор 346.

Стодольський О. 365.

Стороженко Андрій Яковлевич 193—4.

„ Микола 194.

„ Олекса 167, 193, 230, 266, 273, 323, 339.

Стояловський Стан. 309.

»Страхопудъ«, часопис 172—3, 299, 300.

Страхоцький Григорій 156.

Стрий м. 136.

Стронський Іван 356.

Стратин с. 46.

Студийський монастир 21.

Студинський Кирило 328, 334.

Ступницький, єпископ 206.

Суворін 185.

Суздаль м. 36.

Суздальці 378.

Сумцов Николай 260, 263—4.

Супрасль м. 79.

Супрасльський рукопис 4, 9, 21.

Суражський Василь 46.

Сухомлінов 146.

Сучава м. 131, 305.
Сушкевич Корнило 112.
Сян р. 3.
»Сьвіт«, часопис 205, 237, 253, 358—62.

Т.

Таганрог м. 267.
Танячкевич Данило 164, 230, 365.
Тар(г)ан Харко (Дольницький) 230, 314.
Тарасенко Іван 330, 332.
Татари 38, 48, 71, 181, 382.
Твардовський Самуїл 74.
»Threnos cerkwie prawosławnej« 56.
Темберський 74.
Теодозій, ігумен печерський 10, 16, 23, 62, 156.
Теодорит Кирський 34.
Теодор, монах печерський 10, 16, 23.
„ Студіт 21.
»Teraturgerma« 61.
Теребовля м. 216.
Терлецький Володимир 140.
„ Кирило 52, 53.
„ Остап 184, 229, 237—8, 360, 362.
Терновський Ф. 262.
Тернопіль м. 163, 175, 216, 244, 331, 355.
Тиса р. 28.
Тисовський Василь 357.
»Тисяча й одна ніч« 30.
Тишковський 254.
Тіц Е. 216.
Тобилевич Іван 255, 271, 276—7.
„ Микола 253.
Тобольск м. 67.
Towarzystwo historyczne 370.
Товариство імені Шевченка 165, 328, 345.
»Товариш«, збірка 365.

- Товарницький Володимир 155.
Толстой Алексій К. 372.
„ Лев 336, 343.
Торонський Алексій 156, 217, 219, 308, 321, 325.
Торчин В. 152, 229.
Требник 46.
Трембицький 295.
Трещаківський Лев 386.
Тризна Яків 13.
Тріодь постова і цвітна 40.
Троїцький літопис 382.
Троя м. 28.
»Труды этнографическо-статистической экспедиції«
147.
»Труды кievской Духовной Академіи« 262.
„ IV. археологическаго съѣзда« 211.
Трясило Тарас 109.
Тула м. 151.
Туптало Дмитро 63, 80.
Тургенев Іван 197, 312, 325, 330, 332, 336.
Турки 48, 54, 181, 272, 280—1.
Турція 75.
Тучапський Василь (Е. С.) 366.
Тяпинський Василь 59.

У.

- Угорці с. 59.
Угорщина 3, 57, 72, 103, 140, 292, 321.
„ Південна 3.
Угри 380—1.
Україна 36, 47, 53, 59, 63, 73, 75—6, 80—3, 96,
108—9, 111—2, 116, 119—21, 130, 140—9,
164, 169—70, 175—9, 186—9, 191—3, 202—4,
235, 252, 263—9, 270, 274—7, 283—4, 289,
290, 315, 385.
Україна лівобережна 76, 80, 84, 88, 199.

- Україна правобережна 77, 83, 91.
„ слобідська 65.
„ харківська 87.
»Українець«, збірка 227.
»Українській Вѣстникъ«, часопис 87.
Українці 3, 30, 37, 70, 86—7, 121—2, 142—3, 150
—1, 158, 164, 186—9, 204—5, 228, 260—3,
270, 384.
Улянд Людвік 163.
Улянів м. 240.
Ульфіла 5.
Уманська різня 72, 83, 109.
Уманський А. 321.
Умань м. 296.
Ундольський В. 107.
Унія берестейська 73.
„ люблинська 73.
Уріій, пес 35.
Успенія богородиці брацтво 45.
„ церков у Львові 157.
Успенський Гліб 246, 249.
„ собор 8.
Устав князя Володимира 32.
Устенко Федір 282, 332.
Устіянович Корнило 226, 321, 339—40.
„ Микола 130—1, 155, 226, 298, 302, 323,
328, 332.
Ухач-Охорович Кость 254, 332.
»Учитель«, часопис 207.

Ф.

- Федорів Іван 41—2, 137.
Федорович Володислав 226, 235, 328, 331, 340.
Федькович Осип Юрій 162—8, 183, 225, 230, 261,
298—9, 329, 332, 335—6, 351, 357, 365.
Фейє Октав 322.

Феллекер Зигмунт 211.
Фенікс, птах 62.
Фердінанд I, цісар 125.
Феррара м. 50.
Філалет (Бронський) 43, 55.
Філяретів Орест 334.
Філяс о. 308.
Фінські землі 36.
Фіоль Швайпольд 40.
Фльобер Гюстав 366.
Фльоренція м. 50, 185, 227.
Франклін Венямін 343.
Франко Іван 243, 247—8, 261, 317, 321, 325—6,
330—2, 338, 340, 345, 356, 359—60, 365, 370.
Франціскани 305.
Франція 84—5, 182, 284.
Франц Йосиф I, цісар 345.
Френкель Йоаким 364.

Х.

Хазари 31.
Хазарія 34.
Ханенко 97.
Харків м. 87—90, 94—6, 115, 145, 195, 202, 263,
266—7.
Харківці 256.
Харківська губернія 65.
»Хата« Куліша, збірка 119, 145.
Херсон м. 254—5, 267.
Херсонез м. 5.
Херсонщина 256.
Хиляк Володимир 298, 310.
Хирів м. 307.
Хмельницький Зиновій Богдан
193, 242, 279—80.
Хмельницький Юрій 99.

Хмельницина 71, 74, 100, 123, 193, 242.
Ходаковський Зоріан 91—2.
Ходкевич Григорій, воєвода 42.
Хойнацький Антін 350.
Хоім м. 159.
Холмщина 120.
Хорс 33.
Хотин м. 54.
Хохолоушек 134.
Храбр монах 8.
Хрещатик 62.
Христілюбєць 33.
Хронограф болгарський 27.
„ старорусський 26, 37.
Хрущ О. 253.

Ц.

Цамблак Григорій 50—1.
Царгород м. 68, 81.
Царство польське 194.
Цві Сабатай 61.
Цеглинський Григорій 277, 317, 327, 341—5, 338.
Целевич Юліан 219, 316, 318, 320—1, 330, 333,
247.
Цертелев, князь 91.
Ценглевич Каспер 129, 328.
Цибик Катерина 155.
„ Лука 156.
Ціріх м. 235.

Ч.

Чайківський Андрій 321.
Чайковска 364.
Чайченко Василь 254, 256, 260, 327—7, 330, 332
337, 351.

- Чарноцький Адам 81.
»Czas«, часопис 294, 331.
»Часовникъ« 41.
»Casopis českého Musea« 104, 106.
»Часословъ«, 40, 42, 59.
Чаттопаддіяя Нісіканта 235.
Челяковський Лядіслав 154.
Червень м. 4.
Червеньський Болеслав 368.
„ Гнат 102.*)
»Червоная Русь«, часопис 294.
Червоний хрест 190.
Черкавський Евзебій 106.
Чернигів м. 13, 141, 196, 260.
Чернигівський літопис 74, 380.
Черниговець Я. 329, 332.
»Черниговскій Листокъ«, часопис 141, 151—3.
»Черниговскія губернскія извѣстія«, часопис 141,
143.
Чернишевський Н. Г. 141, 168, 246.
Чернівці м. 128, 161—3, 211—2, 234, 293, 298,
357.
»Czernowitzer Zeitung«, часопис 234.
Черняєв, генерал 204.
Чертїж с. 291.
Четвероевангеліє 42, 59.
Чехи 380—1.
Чехія 303.
Чех Святоплюк 328.
Czytelnia naukowa 363.
Чорне море 180.
Чорний Левко 235.
Чорногора, держава 205.
„ Федір 230.
Чорногорець Іван 382.

*) Титул його книжки не „Ruś zadniestrka“, а „Okolica zadniestrka“.

- »Чтенія въ обществѣ исторіи и древностей въ Москвѣ« 99, 107, 118.
»Чтенія въ обществѣ Нестора лѣтописца« 72, 262.
Чубінський Павло 121, 147, 177—81.
Чужбінський Олександр 97, 143, 334.
Чурай Маруся 279, 323.

Ш.

- Шабельська Ольга 282.
Шайноха Кароль 242.
Шанковський Амброзій 298.
Шараневич Ізидор 156, 213, 300—2, 319, 323.
Шафарик Йосиф 110, 297.
Шашкевич Володимир 156, 164—8, 170, 223, 225, 333.
Шашкевич Григорій 126.
„ Маркіян 103—4, 130, 138—40, 155—7, 160, 165, 212, 225, 298—9, 323, 329, 332—5.
Швайцарія 286.
Швеція 148.
Шевченко Тарас 83, 89, 92—9, 107—20, 123—4, 143, 145—6, 150—2, 163—8, 171, 191—4, 198, 203, 210, 215, 217, 224, 230, 235, 245, 253, 259, 261, 273, 282, 289, 298—9, 323, 328—9, 337—8, 351—2, 361, 366, 372.
Шейковський 151.
Шекспір Уїлліам 121, 167, 190, 225, 258—9, 273.
Шеллінг Фрідріх 207.
Шелухин Сергій (Павленко) 332—4, 336.
Шенандоа м. 358.
Шерепера Грицько 128.
»Шестоднев« 25, 41.
Шефер 74.
Шефле Альберт 247.
Шехович Северин 171—2, 324, 329.
Шишацький Лїч В. 144, 335, 351.

- Шіллер Фрідріх 123, 139, 334.
Шніманов Іван 290.
»Шкільна часопись« 294, 344.
Шкло е. 139.
Шкляревський А. 323.
»Школа«, часопис 171.
Шлецер Оскар 74.
Шляйхер Вільгельм 234.
Шмід-Вайсенфельс 332.
Шнайдер Юлія 325, 330, 339, 353.
Шодуар 72.
Шпитко з Мельштина 49.
Шпондер Іван 292.
Шрам К. 255.
Шульгин Яків 188.
Шульце Фріц 365.
Шульц Фердінанд 214.
Шумлянський Йосиф 72.
Шухевич Володимир 342, 346.

Щ.

- Щавінський О. 311.
Щедрин (Михайло Е. Салтиков) 334.
Щепановський Станіслав 365.
Щербан Алексій 295.
Щоголів Яків 97, 145, 253, 332.
Щурат Василь 336, 366.
Щуцький Бальтазар 129.

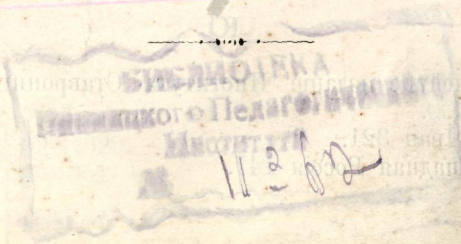
Ю.

- »Юбилейное издание Института Ставропигійскаго«
300.
Югик Іван 321.
Югозападная Россія 147.

Югозападный край 177.
Южноруси 3.
» Южноруский Сборникъ» 94—6.
Юрій Володимирович, князь 378.
Юриштан 328.

Я.

Яблоновський Андрій 321.
Явір Федоренко 332.
Яворський 328.
Ягіч Ватрослав 9, 264.
Ядвіга, королева 349.
Яковенко (Кониський) 229.
Яковлев Володимир 265.
Яков, патріярх 25—6.
Янчук 268.
Яремецький-Білашевич Ілля 373.
Ярополк, князь 15.
Ярослав Ізяславич 378—9.
„ м. 30, 299.
„ Мудрий 9, 32, 384.
„ Осмомисл 17.
Ярославна, жінка Ігоря 18.
Ярошинська Евгенія 336.
Ясеницький Павло 156.
Яцимирський А. І. 144.
Яцковський, єзуїт 307.

1952

5031

2877

АКАДЕМІЯ НАУК СРСР
Філія у Львові
Ціна 4 Крб. коп.